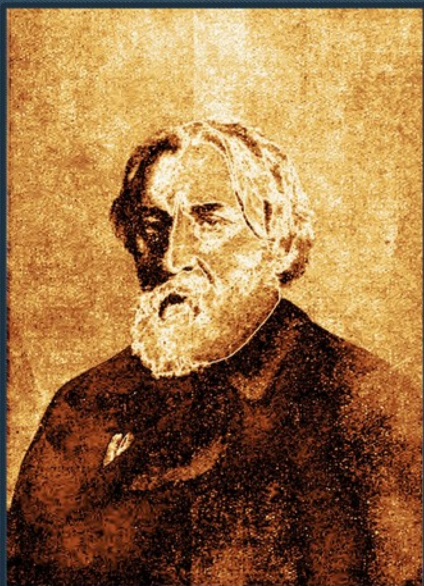
И. С. ТУРГЕЊЕВ – САБРАНА ДЕЛА – КЊИГА XVI

КЊИЖЕВНЕ И ЖИВОТНЕ УСПОМЕНЕ

НАРОДНА ПРОСВЕТА – БЕОГРАД

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА У 20 КЊИГА

УРЕДНИК

МИЛАН КАШАНИН

ИЗДАЊЕ, ШТАМПА И ПОВЕЗ
ИЗДАВАЧКОГ ПРЕДУЗЕЋА
НАРОДНА ПРОСВЕТА
БЕОГРАД
1935

И. С. ТУРГЕЊЕВ

САБРАНА ДЕЛА

КЊИГА XVI

ЗА ШТАМПУ ПРИРЕДИО
МИЛАН КАШАНИН

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

КЊИЖЕВНЕ И ЖИВОТНЕ УСПОМЕНЕ

С РУСКОГ ПРЕВЕО
ЈОВАН МАКСИМОВИЋ

НАРОДНА ПРОСВЕТА — БЕОГРАД

Из штампарије „Народне Просвете“ :
М. Манојловић, Београд, Обилићев венац 5

САДРЖАЈ

Књижевне и животне успомене

МЕСТО УВОДА

Око Ускрса 1843 године, у Петрограду се збио један догађај, и сам по себи до крајности незначајан, и одавна општим заборавом потиснут. А наиме: појавио се био омањи спев неког Т. Л., под натписом „Параша". — Тај Т. Л. био сам ја; тим спевом ступио сам ја на књижевно поље. Од то доба прошло је скоро двадесет и пет година, и ево, поводом новог издања мојих дела, зажелео сам да се мало разговарам са читаоцем и да му саопштим макар један мали део успомена што су се код мене у току четврт столећа накупиле... Grande aevi spatium!

Не обећавам читаоцу ништа бог зна како ново, ништа „пикантно"; и унапред га упозоравам да ће ту много шта морати остати неизговорено и недоговорено. Не мора се далеко ићи да се нађу узроци таквих прећуткивања. Сви ми знамо да се много шта од 1843 године изменило, много шта је потпуно ишчезло... Али нису још све везе покидане између данашње садашњице и тадање прошлости. Многа су лица и данас жива — многи су се и на површини одржали. А истину, непристрасну и свестрану истину могућно је казати само о оном што је коначно сишло са позорнице.

И стога се одлучујем да се ограничим само на неколике одломке, на неколико оделитих глава из мојих успомена. Унутрашње јединство, ја се надам, ипак ће се у њима показати, или од садашњег јединства, од последичности причања ја се унапред одричем. Међутим сматрам за потребно да претходно саопштим неколико података који се тичу мене лично, и који одређују полазну тачку моје делатности.

Завршивши курс на филолошком факултету петроградског универзитета 1837 године, ја с пролећа 1838 одем, да довршим учење, у Берлин. Било ми је свега деветнаест година; о том путу сам маштао одавна. Ја сам био уверен да човек у Русији може да напабирчи само нека претходна, припремна знања, да се извор правог знања налази тек у иностранству. У броју тадашњих предавача петроградских не беше ниједног који би то убеђење код мене могао поколебати. Уосталом, и они сами су били њиме прожети; њега се придржавало и министарство на чијем челу је тада стајао граф Уваров, — а које је слало о свом трошку младе људе на немачке универзитете.

У Берлину сам провео (у два маха) око две године. Између нас Руса што смо тада тамо слушали предавања, поменућу: у току прве године — Н. Станкевића, Грановског, Фролова; у току друге — доцније толико чувеног М. Бакуњина.

Ја сам се бавио философијом, старим језицима, историјом и са нарочитом вољом изучавао сам Хегла под руководством професора Вердера. Као доказ за то колико је недовољна била спрема што

смо је у то време могли добити у нашим вишим школама, навешћу следећу чињеницу: ја сам слушао у Берлину римске старине код Цумпта, историју старе грчке књижевности код Бека — а код куће сам био приморан да бубам латинску граматику и грчку, које сам слабо знао.

Тежња младих људи — мојих вршњака — да доспеју у иностранство потсећала је на оно кад су Словени, да би могли основати себи уредну државу, тражили себи управљаче код прекоморских Нормана („Варјага"). Сваки је између нас исто онако, као и ти стари, осећао да је његова „з е м љ а велика и обилна, само што реда и поретка у њој нема". Могу рећи о себи да сам лично ја веома јасно осећао све незгоде таквог откидања од рођене груде, таквог насилног прекида свих веза и нити које су ме везивале и притврђивале за онај начин и садржину живота усред кога сам одрастао... али другог излаза није било. Она садржина и начин живота, она средa, а нарочито она деоница њена којој сам ја припадао — деоница властеоска, феудална, чипчијска, — нису претстављали собом ништа такво што би ме могло задржати. Напротив, скоро све што сам гледао око себе изазивало је у мени осећања збуњености, негодовања, па чак и гнушања.

Ту онда није могло бити дугог колебања. Требало је или погнути главу, покорити се па смирено поћи општим колосеком, утрвеним путем; или наједном окренути главу, одбацити од себе „све и сва", чак стављајући на коцку и да изгубим много шта што је било драго и блиско моме срцу.

Тако сам и учинио... Бацио сам се безобзирце у „немачкѣ море", које је имало да ме очисти и наново роди. И кад сам најзад испливао из његових валова — ја ипак испадох „западњак", и остадох такав целог свог века.

Мени ни на памет не може пасти да осуђујем оне између мојих савременика који су другим, мање одречним путем дошли до оне слободе, до оне свесности, ка којима сам ја тежио... Ја хоћу само да јавно кажем да ја са̂м тада другог пута пред собом нисам видео. Ја нисам могао да дишем једним истим ваздухом, да живим раме уз раме са оним што сам свим срцем био омрзао. За такво што је мени, вероватно, недостајала издржљивост, чврстина карактера. Мени је потребно било да се удаљим од свога непријатеља, зато да га из саме те моје даљине што јаче нападнем.

У мојим очима непријатељ је тај имао одређен лик, носио је познато име: непријатељ је ту било — крепосно, спахијско, кметовско-чипчијско „право". Под тим именом сам ја сабрао и усредсредио све против чега сам одлучио био да се борим до краја, — су чим сам се заклео да се не мирим док ме траје. То беше моја ханибаловска клетва; и нисам се ја сам тада тако заклињао и заветовао...

Ја сам и на Запад отишао зато да тај завет што боље извршим. И ја не налазим да би мене то моје западњаштво лишило сваког саосећања са руским животом, сваког разумевања његових особина и потреба.

„Ловчеви Записи", те, у своје време нове, а доцније од других јамачно надмашене студије на-

писао сам ја у иностранству; некоје између њих — у тешким тренутцима размишљања о том: да ли да се враћам у завичај или не? Можда ће ми ко приметити да се онај делић руског даха што се у њима опажа, одржао, не, благодарећи мојим западњачким убеђењима, него крај свих тих убеђења, и мимо моју вољу.

Тешко је водити препирку о једном таквом предмету; знам само то да ја, наравно, не бих написао „Ловчеве Записе" да сам остао био у Русији.

Рећи ћу још и то да ја никад нисам признавао ту неприступну црту што је неки брижни и чак одвећ ревносни, али необавештени патриоти хоће неизоставно да повуку између Русије и Западне Европе — оне Европе с којом њу, Русију, раса, језик, вера тако присно везују. Зар не сачињава наша словенска раса — у очима филолога, етнографа — једну од најглавнијих грана индоевропског племена? Па ако се не може одрицати утицај старе Јеладе на Рим, и њих обојих скупа на германско-романски свет, онда на каквој основи се данас не дозвољава утицај тог — нек прича шта ко хоће — сродног једнородног света на нас? Па зар смо ми тако мало самостални, такве слаботиње да се морамо бојати сваког иностраног утицаја, и са детињским страхом одмахивати се рукама од њега да нас не поквари?

Ја то не мислим; ја мислим, напротив, да нас, макар нас у седам вода прао — нашу руску суштину из нас нико не истера. Јер какав бисмо ми, у противном случају, морали бити лош народић! Ја то судим по свом сопственом искуству: оданост моја

начелима што их је изразио западни живот није ми ни најмање сметала да осећам и суревњиво да чувам чистоћу руског језика. Отачаствена критика, која је бацала на мене и дрвље и камење, — сећам се, ипак ме ниједном није укоравала због нечистоће и неправилности језика, због подражавања туђим језицима.

Уосталом, „basta cosi"; доста нек је причања о својој личности; него ћу да говорим о другима. То је занимљивије и за читаоца и за мене самог. Дозволићу још себи да приметим да одломци из мојих успомена, које сам се одлучио да пред суд публике изнесем, иду један за другим у временском реду, те да се први између њих односи на време што је претходило 1843-ој години.

Баден-Баден
1868 г.

I

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ КОД П. А. ПЛЕТЊОВА

Почетком 1837 године, ја сам, као трећегодишњи студент петроградског универзитета (на филолошком факултету) добио од професора руске књижевности, Петра Александровића Плетњова, позив на књижевно вече. Не много пре тога ја сам му дао био да види један између првих плодова моје Музе — као што се то у старо време говорило: — једну фантастичну драму у петостопним јамбима, под насловом „Стенио".

На једном од идућих предавања, Петар Александровић, не помињући моје име, анализа и претресе са обичном својом добродушношћу тај мој незре-

ло склепан састав, у ком се са дечачком невештином изражавало ропско подражавање Бајроновом „Манфреду".

Излазећи из универзитетског здања и спазивши ме на улици, он ме зовну к себи, па ме очински накара, причем, ипак, примети да у мени „нешто има"! Те две речи изазваше у мени смелост да му однесем и неколико својих песама. Он изабра између њих две, и после годину дана објави их у „Савременику", који је он наследио био од Пушкина. Наслова друге песме се данас не сећам; но у првој се опевао „Стари храст", а почињала се овако:

> Достојанствени цар шумâ, кудравом главом
> Сагнуо се стари храст над сненом пучином водâ — итд.

То је прва моја ствар што се појавила у штампи, наравно — без потписа.

Ушавши у претсобље стана Петра Александровића, сукобих се с човеком средњег раста, који, обукавши већ шињел и праштајући се са домаћином, звонким гласом ускликну:

— Да! да! није вајде, красна су вам наша господа министри! — прсну у смех и изађе.

Ја стигох само да добро уочим његове беле зубе и живе брзе очи. Но каква беше моја жалост кад после дознадох да је тај човек био — Пушкин, кога дотле нисам имао прилике да видим. И како сам се једио на своју нехатност и закашњење!

Пушкин је у тој епохи био за мене, као и за многе моје вршњаке, нешто на форму полубожанства. Ми смо му се, збиља, клањали као неком вишем,

неземном бићу. Клањање ауторитетима се у последње време подвргавало, као што је познато, исмевању, осуди, мал'те не проклетству. Признавати да толико цениш ауторитете — значило је жигосати себе на вечна времена као подлаца! Но ја ћу допустити себи да приметим нашим строгим млађаним судијама да не би згорег било најпре се погодити у погледу значења речи „ауторитет".

Ауторитет и ауторитет — нису једна ствар. Уколико се ја сећам, никоме од нас (ја говорим о универзитетским друговима) ни на памет не би пало да се клања човеку само стога што је он био богат или важан, или би имао какав врло висок чин. *Такве* чари на нас нису имале утицаја, — напротив. . . Чак нас ни неки велик ум не би могао поткупити. Нама је потребан био *вођа,* и веома слободна, скоро републиканска уверења одлично су могла да се сложе и помире у нама са усхићеним страхопоштовањем према људима у којима бисмо ми гледали своје учитеље и вође.

Рећи ћу још и више: мени се чини да је такве врсте ентузиазам, па макар био и преувеличан, својствен младоме срцу; тешко да би оно било кадро да се загреје за неку апстрактну идеју, па ма како она узвишена била, ако му се та иста идеја не јави оваплоћена у живој личности — у учитељу.

Сва се разлика између данашњих и негдашњих нараштаја састоји можда само у том што се ми нисмо стидили свог идеала и свог поклоњења, него смо се, напротив, поносили и једним и другим.

Независност сопствених мишљења је, неоспорно, ствар достојна поштовања и добра; ко њу не стече,

тај се никад неће моћи назвати човеком у правом смислу речи. Но у том баш и јесте питање, што њу — ту независност — треба *освојити*, треба је, тако рећи, мачем извојевати, као скоро све добро на овоме свету; а отпочети то освајање најзгодније је под заставом изабраног вође.

Уосталом, треба и то у обзир узети да данашња омладина има друге појмове, друге погледе. Да је, на пример, у наше време ма ко из наше средине дошао на мисао да тражи поштовање и респект за младо поколење — ми бисмо га, јамачно, исмејали — чак бисмо се нашли и увређени.

„То је добро за старце", помислили бисмо ми, — „а нама треба само простора — па и њега ћемо ми сами да извојујемо".

Ко је сад ту прав, ко ли на кривом путу — не узимам на себе да одлучим. Јер у ствари омладинске тежње су увек несебичне и часне; и сврхе њихове остају свагда једне и исте, мењају се само називи, имена. Можда, при већој грађанској развијености данашњих младића, при већој тешкоћи њихових задатака, они можда и збиља осећају потребу да их ценимо и штујемо.

*

Пушкина сам имао прилике да видим свега једанпут — на неколико дана пред његову смрт, на јутарњем концерту у Енгелхартовој сали. Он је стојао у вратима, наслоњен на довратак и, скрстивши руке на широким грудима, с неким незадовољним изгледом гледао је око себе. Сећам се његовог препланулог омањег лица, његових африканских усана, сјаја белих, крупних зуба, опуштених залисака, там-

них, жучних очију испод високог чела скоро без обрва — и гргураве косе...

Он и на мене баци летимичан поглед; мало слободнија пажња са којом сам се ја био загледао у њега, мора да је учинила на њ непријатан утисак: он чисто јетко крену раменом — он је уопште изгледао нешто зловољан — и одмаче се у страну.

Неколико дана после тога, видео сам га како лежи у ковчегу — па сам и нехотице понављао у себи:

Непомичан је лежао... И чудан је
Био изнемогли мир његовог чела...

Но да се вратим причању.

*

Петар Александровић ме уведе у салон, па ме претстави својој жени, већ старијој дами, болешљива изгледа, и врло ћутљивој. У соби је, осим ње, било још седам-осам особа... Сви су они данас већ покојници; из свег друштва што је те вечери ту било скупљено — жив сам данас још једини ја. Додуше, од то доба прошло је добрих тридесет година... али је у том броју било и млађег света.

Ево ко су били ти гости:

У првом реду: чувени *Скобељев,* писац „Кремњева", потоњи командант петроградске тврђаве, — свима тадањим петроградским становницима позната појава са обрубљеним прстима, смишљеним, изгњеченим, набораним, правим војничким лицем и солдачким, не баш тако наивним манирима, једном речи: — човек који је био и на ситу и на решету.

Затим писац „Луде Куће”, *Воејков*, хромо и чисто убогаљено, упола разорено биће, с навикама старинског буџаклије-адвоката, са жутим, чисто подбулим лицем и злокобним погледом црних, ситних очију.

Затим, један ађутант у жандарском мундиру, плав, темељан човек са разнобојним, *чакарастим* очима, са претерано понизним и продирућим изразом лица — неки *Владислављев*, издавач познатог у своје време забавника „Јутарња румен” (по вароши се причало да је претплаћивање на тај алманах било на неки начин — обвезно).

Затим један висок и сувоњав господин у наочарима, са малом главом, немирним покретима тела и певајућим хуњкавим изговором, који је на изглед личио на цивилног саветника немачке багре — преводилац и стихотворац *Карлхоф*. Па један официр из министарства саобраћаја, са болешљивим, тавним лицем, крупним, подругљивим уснама и раскушљаним залисцима — што се у оно време сматрало као неко кокетовање са слободоумношћу — преводилац Фауста — *Хубер*. Затим један мршав и нескладно сложен човек јектичавог изгледа, са неодлучним осмехом на уснама и у погледу, са узаним, али лепим и симпатичним челом, *Гребенка* — непријатељ Полевога — (он противу овога некако баш у те дане беше написао пашквилу на форму скаске; у њој је *полевој* (пољски) *попак* играо врло ружну улогу), — аутор приповедака и хумористичких прича са малоруским пресенком, у којима је једва приметно избијала оригинална, топла струјица; најзад наш — *душа од човека*, незаборављени кнез Одојевски.

Овога вам нећу описивати: свако се сећа његових миловидних црта, тајанственог и предусретљивог погледа, детињски милог смешка и добродушно-свечаног држања. . .

У соби се налазио још један човек. На њему беше реденгот са дугим скутима, са два реда дугмади, кратак прсник са плавим бисерним ланчићем од сата и око врата шалчић везан на шепут. Седео је по страни у углу, скромно скупивши ноге, и овда онда кашљуцајући, приносећи брже боље руку ка уснама. Тај човек се загледао око себе не без снебивања и устезања, пажљиво слушао што се око њега говорило. У очима је његовим сијао ум необичан, но лице му је било оно најједноставније, руско, — на форму оних лица што се често виђају код образованих самоука из круга дворских и варошких робова-сељака. Пада у очи да се та лица, противно ономе што би требало очекивати, ретко одликују енергијом; напротив, скоро свагда носе отпечатак бојажљиве благости и сетне замишљености. . .

То беше песник *Кољцов*.

*

Ја сад тачно не могу да се сетим о чем се те вечери водио разговор; али знам да се није одликовао ни нарочитом живошћу, ни неком особитом дубином и ширином истицаних питања. Говорило се час о књижевности, час о друштвеним и службеним новостима — и ни о чем више. Два три пута разговор доби војни и патриотски колорит, вероватно благодарећи присуству мундира.

Време је тада било већ мирно. Владајућа сфера, нарочито у Петрограду, захватила је и покоравала себи све. А међутим, та ће се епоха дуго памтити у историји нашег духовног развића... Од то доба прошло је тридесет и више година, но ми још живимо под дахом и у сенци онога што се тада отпочело; ми још нисмо створили ништа што би по снази било равно ономе. А наиме: с пролећа тек минувше године (1836) био је приказан први пут Гогољев „Ревизор", а после неколико недеља, у фебруару или марту 1837 године, Глинкин „Живот за цара".[1] Пушкин је био још жив, у пуном развитку снаге, и, по свој вероватности, пред њим су стојале још многе године делања...

Проносили су се нејасни гласови о неким готовим, изврсним творевинама које он чува у свом портфељу. Ти гласови су побуђивали љубитеље књижевности да се претплаћују — премда у ограниченом броју — на часопис „Савременик". Но, ако ћемо истину да говоримо, није се на Пушкину усредсређивала пажња тадашње публике... Марлински се још увек сматрао за најомиљенијег писца, барон Брамбеус је царовао, „Велики пријем код Сатане" сматрао се као врхунац савршенства, као

[1] Ја сам био на обе те претставе, — и, искрено признајем, нисам разумео значење онога што се под мојим очима догађало. На „Ревизору" сам се, ако ништа, али бар сит насмејао, као и сва публика. А на „Животу за цара" ја сам осећао просто досаду. Истина, глас Воробјеве, којом сам се ја недавно пре тога усхићавао на „Семирамиди", ове вечери је већ малко био попустио, а г-ђа Степанова (Антонида) натприродно је подврискивала... Но музику Глинкину сам ипак требао и морао разумети.

плод мал'те не Волтеровског генија, а критички одељак у „Библиотеци за Читање" — као образац духовитости и укуса. На Кукољника се погледало са надом и поштовањем, премда се налазило да се „Рука Свевишњег" није могла мерити са „Торкватом Тасом", — а већ песника Бенедиктова су на изуст учили.[1]

Међу осталим, те вечери, о којој сам почео да говорим, Гребенка нам је изрецитовао, по молби домаћиновој, једну из последњих песама Бенедиктовљевих. Време је, понављам, било по духу смирено, а по спољашњости је трештало, па су се и разговори према господарећем тону подешавали. Но таленти несумњиви, снажни таленти — стварно су постојали, и оставили су дубок траг за собом. Сад се на наше очи врши чињеница сасвим супротна: општи ниво се знатно подигао; но таленти су — и ређи, и слабији.

*

Први се из друштва удаљио Воејков; но још он честито ни преко прага није био прекорачио, кад Карлхоф брже поче да чита, од узбуђења прекиданим гласом, епиграм против њега... „Песник-идеалиста и нада-све — сањало", како је сам себе величао Карлхоф, очевидно, није могао да заборави њему посвећену и стварно немилосрдну и опору строфу у Воејковљевој „Лудој Кући". И Скобељев се ускоро опрости те оде, пошто је био исцрпао не баш тако богату залиху својих досетака и игара речима. Хубер поче да се жали на цензуру. Та се

[1] О том расположењу публике, уопште о тој епохи, говорићу потање у следећем етиду: „В. Г. Бељински".

тема провлачила кроз све тадашње књижевне разговоре... А како би и могло бити иначе!

Свима су познате анекдоте о „слободном духу", о „лажном пророку" итд., но тешко да ико од данашњих људи може створити себи појам о том каквом се робовању сваког часа и на сваком месту подвргавала штампана мисао.[1] Књижевник — који му драго — морао је се осећати као нека врста криумчара.

Разговор пређе на Гогоља, који је тада живео у иностранству; но Белински тада тек што је био почињао своју књижевничку каријеру — нико још није покушавао да разјасни руској публици значај Гогоља, у чијим творевинама је оракул (пророчиште) „Библиотеке за читање" видео само прљав малоруски „жарт". Сећам се, сав се наш разговор о Гогољу ограничио на то што је Владислављев са похвалом цитирао из „Ревизора" фразу: „узимаш мито веће но што ти према чину следује" („не по чину береш!") — па је при том начинио покрет руком као да је муву ухватио. Као да сад гледам замах те руке са плавим зарукављем — и многозначећи поглед којим се сви присутни погледаше.

Домаћин рече неколико речи о Жуковском, о његовом преводу „Ундине" који се у то време појавио у раскошном издању, са илустрацијама — ако се не варам — графа Толстоја. Он ту помену и неког

[1] Цензорска брисања долазила су до каприса, до шегачења са књижевницима... Ја сам дуго чувао коректурни лист, на коме је цензор Кутирин избрисао речи: „Та је девојка била као цвет", па их заменио следећим (и непрестано оним истим црвеним мастилом): „Та је девојка личила на дивну ружу".

другог Жуковског, веома слабог стихотворца који се недавно био јавио у „Библиотеци за Читање" под псевдонимом Бернета; — о графици Растопчиној, о г. Тимофејеву, чак се и о г. Крешеву две три речи поменуше, јер су сви они писали песме, а ковати стихове — тада се још сматрало за нешто озбиљно и важно.

Плетњов поче већ да моли Кољцова да нам прочита своју најновију „Думу" (тешко те не његов „Божји Свет"), али овај се необично збуни и доби тако неодлучан изглед да Петар Александровић не хтеде више наваљивати.

Понављам још једном: на свој нашој беседи лежао је пресенак скромности и смирености; она — наша беседа — збивала се у она времена која је покојни Аполон Григорјев прозвао препотопскима. Друштво је још памтило удар који се davao бio на најугледније његове претставнике пре дванаест година;[1] и од свега онога што се пробудило и јавило у њему доцније, нарочито после 1855-те године — тада се ништа чак ни мицало није, него је само клијало — дубоко, али још нејасно — у неким млађим умовима.

Књижевности, у смислу живог испољавања једне између друштвених сила, које се налази у органској вези с другим, толико исто, па још и важнијим њиховим испољавањима — такве књижевности тада није било, као што није било ни штампе, као што не беше слободе збора и говора, као што није било слободе личности; него је била — писменост

[1] Случај са Декабристима 1825 године. — Прим. прев.

— „словесност" — и постојали су такви „писмених послова мајстори" каквих ми после већ нисмо виђали.

*

Око поноћи, скоро после свију гостију, ја изађох у предсобље заједно са Кољцовим, коме понудих да га одвезем до куће, — ја сам имао своје санке. Он пристаде — и целим путем кашљаше и замотаваше се у своју прилично танку шубу. Ја га запитах зашто није хтео да нам изрецитује своју „Думу"...

— Ама како, и шта да вам читам? — одговори ми он скоро мрзовољно. — Ту Александар Сергјеић[1] тек што је био изашао, а ја да вам читам. Шта то говорите!

Кољцов је осећао страхопоштовање према Пушкину. И мени се самом моје питање учини неумесно; и збиља, како би тај снебивљиви и повучени човек, са тако смиреном спољашношћу, тек наједном из свог угла могао да нам декламује овакво што:

Отац васионе је — вечност,
Син вечности — сила;
Дух силе је живот —
А свет ври и кипи животом...

На углу улице где је он становао, он изађе из санки, брже се закопча, па, непрестано кашљуцајући и умотавајући се у шубу, утону у студеној магли петроградске јануарске ноћи... После се с њим већ нисам виђао.

*

[1] Пушкин. — Прим. прев.

Рећи ћу неколико речи и о самом Петру Александровићу.

Као професор руске књижевности, он се није одликовао неким великим знањем; његов је учени мал био веома скроман; али је зато он искрено волео „свој предмет", имао је малко непоуздан, али чист и танан укус, и говорио би једноставно, јасно, и не без топлоте. А што је најглавније: он је знао да пренесе на своје слушаоце оне симпатије којима је сам био испуњен — знао је да их заинтересује.

Он није уливао студентима никаква претерана осећања, ништа налик на оно што је код њих изазивао и стварао, на пример, Грановски; а није за то било ни повода — non hic erat locus... Он је био и врло смирен; али су га волели. Уз то га је, као човека, блиског и присног знаменитој књижевној плејади, као пријатеља Пушкина, Жуковског, Баратинског, Гогоља; као лице коме је Пушкин посветио био свога „Оњегина", — окружавао у нашим очима известан ореол, светокруг. — Сви смо ми наизуст знали стихове из Пушкинове посвете Плетњову: „Не мислећи да охоли „виши" свет забављам", — итд.

И збиља, Петар Александровић је много личио на портрет што га је Пушкин у тој својој посвети скицирао: то није био обичан комплименат којим се тако често украшавају посвете. Ко је добро знао Плетњова, морао је осетити и признати у њему —

Душу прекрасну,
Светом маштом надахнуту,
Поезијом живом и јасном,
Високим мислима и лепотом.

И он је спадао у епоху, данас неповратно минулу и ишчезлу: то је био учитељ старог времена, литерат, не научник, али на свој начин — мудрац. Кротка мирноћа његовог понашања према људима, његових говора, његових покрета, није му сметала да буде проницљив, па чак и фини, али му та финоћа никад није долазила до мудријашења, до лукавства. А и прилике су се биле тако стекле да му мудријашење није ни било потребно: све што је он желео — полако, али поуздано — чисто му је пливало у руке; и он је, растајући се са животом, могао рећи да га се сит науживао, више него сит: колико је требало. Такве врсте уживање поузданије је од сваког другог; нису узалуд стари Јелини говорили да је последњи и најбољи дар богова човеку — осећање мере. Т а страна античког духа у њему се огледала, — и он јој је нарочито симпатисао; д р у г е су му биле — ускраћене...

Он није располагао никаквим, такозваним „стваралачким" талентом; он је и сам то врло добро знао: но главна особина његовог духа — трезвена јасност — није га могла изневерити кад би у питању био разбор личности. „Ја боја немам", — жалио ми се он једном: „све испод моје руке испада бледо, и стога ја нисам у стању чак ни да тачно прикажем оно што сам видео и усред чега сам живео".

За критичара, у васпитном, у одричућем значењу те речи, њему је недостајала енергија, огањ, упорност, или да без околишења говоримо — храброст. Он није за борца био рођен. Прах и дим битке — за његову гадљиву и чисмену нарав били

су толико исто непријатни као и сама опасност којој би се могао изложити у редовима бораца.

Уз то, његов положај у друштву, његове везе са двором такођер су га удаљавале од такве улоге — улоге критичара-борца, као и сопствена му нарав. Живахно посматрање, искрено саучешће, непомерна сталност пријатељских осећања и радосно клањање поетичном — то је, ето, сав Плетњов. Он се сав исказао у својим малобројним саставима, написанима језиком мајсторским — премда малко бледим.

*

Он је био диван породичан човек, и у другој својој жени, у својој деци, нашао је све што је потребно за праву срећу. Имао сам прилике двапут се са њим срести у иностранству: поремећено здравље нагнало га је да остави Петроград и своју ректорску дужност. Последњи пут сам се нашао са њим у Паризу, кад му се већ живот крају ближио.

— Ја знам да ускоро морам умрети, — говорио ми је, — али осим захвалности судбини ја ништа друго не осећам. Наживео сам се, видео сам и искусио много доброга; знао сам се са красним људима; па шта бих могао још више желети? Посвирати, па и за појас заденути!

И на његовој смрти, као што сам после слушао, лежао је исти отпечатак душевне тишине и покорности.

*

Ја сам нарочито волео да разговарам с њим. До саме старости он је био сачувао скоро дечачку

свежину утисака и, као у младим данима, знао је да се раздрага пред лепотом: он се ни тада није усхићавао. Он се никад није растајао са драгоценим милим успоменама из свог живота; он их је неговао, он се дирљиво поносио њима.

Причати нам о Пушкину, о Жуковском — било је за њ прави празник. И љубав према завичајној књижевности, према завичајном језику, према самом његовом звуку, није била охладнела у њему: његово коренито, чисто руско порекло се и у том исказивало: он је био, као што знамо, из свештеничке породице. Том сталежу приписујем ја његову мекоћу и благост, а можда и животну његову мудрост и такт. Он би са својим пређашњим учешћем слушао производе наших нових писаца — и изговарао свој суд, не свагда дубок, али скоро увек тачан и, при свој мекости облика, непомерно сагласан са оним начелима која он никад није изневеравао кад је реч о поезији и уметности.

Студентске „историје", које су избиле за време његовог одсуства у иностранству, дубоко су га огорчиле — дубље но што сам могао мислити, знајући његов карактер. Он је туговао због свог „јадног" универзитета, и његова осуда је падала не на саму омладину...

Такве личности се сад већ ретко виђају; и то не стога што би у њима било нешто необично, него стога што се и време изменило. Надам се да ми читалац неће замерити што сам задржао његову пажњу на једној између њих — на честитом и добродушном словеснику старога кова.

II

УСПОМЕНЕ О БЕЉИНСКОМ

Моје лично познанство са Висарионом Григорјевићем Бељинским почело се у Петрограду, лета 1843 године; но име његово било ми је познато много раније. Ускоро после појаве првих његових критичких огледа у „Молви" и „Телескопу" (1836—1839), поче се у Петрограду причати о њему као о човеку ватреном, плаховитом, који ни пред чим не уступа, и напада „на све" — на све у књижевном свету, наравно. Друга врста критике није се тада у штампи дала ни замислити.

Многи су га, па чак и међу омладином, осуђивали, и налазили да је он одвећ дрзак и да се „далеко заноси". Стари антагонизам између Петрограда и Москве само је још заоштравао оно неповерење са којим су читаоци на обалама Неве предусретали ново московско светло. Уз то његово плебејско порекло — отац му беше лекар, а дед — ђакон — бунило је аристократски дух који се у нашој књижевности био уврежио још од Александровских времена, времена „Арзамаса",[1] итд.

У тадање тамно, скоро подземно време, сплетка је играла велику улогу у свима пресудама и оценама — књижевним и другима... Познато је да сплетка ни до овога часа није изгубила своју силу;

[1] „Арземас" — пријатељски круг виђенијих руских књижевника — трајао од 1815 до 1818 год. Међу његовим члановима били су Жуковски, Баћушков, кнез Вјаземски, Пушкин итд. Главна сврха те дружине била је одбрана новог књижевног правца и језика, заснованих реформаторском делатношћу Карамзина. — Прим. прев.

ње ће нестати тек на зрацима потпуне јавности и слободе.

Читава легенда састави се у часу и о Бељинском. Причало се да је он недоучен, од државе издржавани студент, изгнан са универзитета од тадањег просветног гувернера Голохвастова због — развратног владања (Бељински и — развратно владање!!). Увераваху да је и спољашњи изглед његов страшан; он је то некакав безочник, булдог, на кога се смиловао и к себи га узео Надеждин у намери да њиме сатре своје непријатеље. Упорно и чисто прекорно зваху га „Беллинским".

Могаху се, додуше, чути гласови и у његову корист. Сећам се, издавач јединог тада „дебелог" часописа говорио би о њему као о „птићу са канџицама" кога не би згорег било приврбовати — што је доцније, као што је познато, и учињено, на велико преуспевање самог часописа, и на позамашан ћар... самог тог издавача.

Што се мене тиче, моје познанство са Бељинским, као писцем, десило се на овај начин.

Песме Бенедиктовљеве појавише се 1836 у једној омањој свешчици, са неизбежном вињетицом на корицама — као сад да је гледам! — и доведоше у усхићење све друштво, све књижевнике, критичаре — сву омладину. И ја сам се, као и сви други, одушевљавао тим стиховима, многе сам знао на изуст, усхићавао сам се „Стрмостеном" и „Горама", па чак и „Матилдом на пастуву", која је знала да се вешто и елегантно „коњу на рамена баци".

Кад, једног јутра, сврати к мени један друг студент, па ми, сав озлојеђен, саопшти да се у Бе-

ранжеровој посластичарници појавила нова свеска „Телескопа” са чланком Бељинскога, у коме се „тај критикант” дрзнуо дићи руку на наш општи идол, на — Бенедиктова! Ја се одмах дигох и одох до Беранжера, прочитах сав чланак од првог реда до последњег и, разуме се, планух срџбом, као и сви други.

Али, чудна ствар! — за све време читања, па и после, на моје велико чудо и управо на јед, нешто се у мени и нехотице слагало са тим „критикантом” — налазило је да су његови разлози убедљиви... и неодољиви. Ја сам се стидео тог, сасвим неочекиваног, утиска; трудио сам се да заглушим у себи тај унутрашњи глас. У кругу другова ја сам се са још већом оштрином изражавао о самом Бељинском и о његовом чланку... но у дубини душе нешто ми је непрестано шапутало да је он имао право... Прође неко време — и ја већ не читах Бенедиктова...

А коме данас није познато да је мишљење што га Бељински тада исказа, — мишљење које тада изгледаше као дрска новост, — да је оно данас постало од свију примљено „опште место” — „a truism”, као што се изражавају Енглези. Под тај суд потписало се потомство, као и под многа друга што га је тај исти судија изговорио.

Име Бељинскога се од тог доба не могаше изгладити у мојој памети, но лично наше познанство почело се доцније.

*

Кад се појавила у јавности моја омања поема „Параша”, полазећи из Петрограда у село — у сво-

је властеоство — ја сврватих у стан Бељинскога (знао сам где је становао, али га још нисам посећивао, а свега сам се двапут видео с њим код заједничких нам познаника), — и, не казавши своје име, оставих његовом момку један примерак своје поеме.

На свом сеоском имању проведох једно два месеца и, добивши мајску свеску „Отачаствених Записа”, прочитах у њој подужи чланак Бељинскога о мојој поеми.

Он се тако благонаклоно одазвао о мени, тако ме је својски и топло хвалио да сам, сећам се, био више сневесељен него обрадован. Ја нисам „могао да верујем”, и кад ми је у Москви покојни Киревјевски пришао са честитањем, ја се онај час — одрекох свог детенцета, тврдећи да писац Параше — нисам ја!

Вративши се у Петроград, ја, наравно, одох право Бељинском, и познанство се наше отпоче. Он ускоро оде у Москву да се венча са својом вереницом, а вративши се отуд, настани се у летњиковцу, у Л е с н о м. И ја изнајмих вилу у првом Парголову, те сам до саме јесени скоро сваки дан посећивао Бељинскога. Ја га заволех искрено и дубоко; он мени жељаше добра.

Да опишем његову спољашност.

Познати литографски, можда једини портрет његов даје нам нетачан појам о њему. Скидајући његове црте, уметник је сматрао за дужност да се „вине духом” и да природу улепша, па је стога свој глави Бељинскога дао некакав заповеднички-надахнут израз — некакав војнички, мало те не генерал-

ски став, — неприродан положај који ни из далека није одговарао стварности и нимало се није слагао са карактером и држањем Бељинскога.

Бељински је био човек средњег раста, на први поглед доста неугледан, чак и несразмеран, мршав, са упалим грудима и чисто погуреном главом. Једна лопатица је приметно већма падала у очи. Свакога, чак и не лекара, одмах би поражавали на њему сви знаци суве болести, сав такозвани habitus те опаке болести. Уз то је скоро непрестано кашљао.

Лице је имао осредње, бледо-руменкасто, нос неправилан, као спљоснут, уста малко накривљена, нарочито кад би се отварала, — мале, честе зубе; густа плава коса падала би му у једном прамену на бело, лепо, премда ниско чело.

Ја нисам виђао лепших, дивнијих очију од Бељинскових. Плаве, са златним искрицама у дубини зеницâ, те би се очи, у обичним приликама полузатворене трепавицама, у тренутцима одушевљења шириле и блистале. У часовима добре воље, поглед би њихов добијао онај освојан израз предусретљиве доброте и безбрижне среће. Глас Бељинскога био је слаб, чисто промукао, но пријатан; говорио је са особитим нагласима и даховима, — „упорствујући, узбуђујући се и хитећи".[1] Смејао се слатко и од срца, као дете. Волео је да хода горе доле по соби, лупкајући прстима својих лепих и малених руку по табакери са руским дуваном.

Ко би га само видео на улици, како се у топлом качкету, у старој шуби и згњеченим каљачама,

[1] Стих Некрасова. — Прим. прев.

ужурбано и нејадничитим кораком гура поред кућа, и са бојажљивом суровошћу, својственом нервозним људима, осврће унаоколо — тај не би могао себи саставити правог појма о њему, — и ја унеколико могу да разумем усклик једног паланчанина коме су га показали: „Ја сам само у шуми виђао таквих вукова, па и то: кад их ране и повијају!” Међу страним светом, на улици, Бељински би се лако збуњивао и снебивао.

Код куће би обично имао на себи сив, ватом постављен капут, и био уопште врло чисмен и уредан. Његов изговор, манири, покрети тела, живо су вас потсећали на средину у којој је поникао: читаво његово држање, гестови — били су чисто руски, московски; није узалуд у његовим жилама текла чиста, безпримесна руска крв: — особина нашег великоруског свештенства, толико векова неприступног некој страној раси.

Бељински је био, што је ретко код нас, истински одушевљен и истински искрен човек, способан за безусловно одушевљење, но искључиво одан истини, врло осетљив, али не самољубив, човек који је знао и волети и мрзети несебично.

Људи који га, судећи о њему на дохват, нису трпели због његове „дрскости”, љутили се на његову „грубост”, писали против њега денунцијације, распростирали клевете — ти људи би се, без сумње, зачудили кад би чули да је тај „безочник” имао душу девичански чисту — до стидљивости, чисту до витештва; да је живео животом скоро монашким, да се алкохол није дотицао његових усана. У

овом последњем погледу није нимало личио на тадање Московљане.

Немогућно је замислити до које мере је Бељински био искрен према другима, па и према самом себи. Он је осећао, поступао, живео само у име онога што је за истину признавао — увек на основу и у име својих начела.

Навешћу један пример. Ускоро после мог познанства, њега поново сташе узнемиривати она питања која, док не добију одговор или ако добију одговор једностран, не дају човеку мира, нарочито у младости: философска питања о смислу живота, о односима људи једног према другом и према Божанству, о бесмртности душе, итд.

Будући непознат ни с једним страним језиком — чак је и француски с натезањем читао —, а не налазећи у руским књигама ништа што би могло задовољити његову радозналост, Бељински је, за невољу, морао прибегавати разговорима с пријатељима, бескрајним претресањима, испитивањима и решавањима. И он се упуштао у њих са свим грозничавим жаром своје душе, која је вечно за истином жудила.

И само тим путем је он још у Москви потпуно схватио и усвојио, поред осталога, главне резултате, па чак и терминологију Хеглове философије, која је тада без поговора царствовала у умовима омладине.

Ствар, наравно, није пролазила без чешћих недоразумевања, који пут чак и погрешних, јер другови-учитељи Бељинског, који му саопштаваху сву су-

штину и сав сок западне науке, често су је и сами површно и рђаво схватали.[1]

Али још Гете је казао:

„Ein guter Mann in seinem dunklen Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst"...

(Добар човек је и у својој нејасној тежњи свагда свестан правог пута), а Бељински је био управо тај guter Mann, био је правичан и честит човек. Уз то, њега би у таквим случајевима свагда избављао његов ванредан инстинкт, којим је био у великој мери обдарен — но о томе је реч доцније.

Елем, кад сам се ја упознао са Бељинским, њега су мучиле сумње. Ту реченицу ја сам често од других људи слушао, а и сâм сам је не једном употребљавао; но у истини и потпуно она се могла примењивати само на Бељинског. Сумње су њега у пуном смислу речи мучиле, лишавале га сна, јела,

[1] Много је забуне и посла изазвала тада чувена изрека Хеглова: „што је разумно — то је стварно, а што је стварно, то је и разумно". С првом половином те изреке сви су били сагласни, али како да се разуме и прихвати ова друга? Па зар, наопако, да се све што је тада постојало у Русији — зар све то да се призна за разумно? Размишљали, претресали, и најзад решише: друга половина изреке да се не дозволи. Но да се нашао неко па да је дошапнуо тим младим филозофима да Хегл све што постоји не признаје за стварно, — уштедило би се много умних напора и мучних препирака; они би видели да је та знаменита формула, као и многе друге, проста таутологија, и да она у ствари значи само то да „opium facit dormire, quare est in eo virtus dormitiva", т.ј. опиум успављује стога што се у њему налази снотворна сила (Молијер).

неодступно би га гризле и жегле. Он није дозвољавао себи да се заборави, нити је знао шта је умор: он би се дан ноћ мучио разрешењем питања која би сам себи постављао.

Сећам се, тек што ступим у његову собу, он, измршавио, болан (тада је добио запаљење у плућима и умало што није умро), — одмах се дигне са дивана, и једва чујним гласом, непрестано кашљући, са пулсом сто у минуту, са *грошастим* руменилом на образима, наставља синоћ прекинут разговор.

Та његова искреност дејствовала је и на мене, важност предмета повлачила би ме за собом. Но, проговоривши два три часа, ја бих клонуо — лакомисленост младости чинила би своје; хтело ми се да одахнем, сетио бих се шетње, ручка. Сама жена Бељинскога молила би и мужа и мене да се макар мало одморимо, да ма на часак прекинемо те вечне препирке, потсећала би га на лекарове савете... но с Бељинским се у таквим приликама тешко излазило на крај...

„Нисмо још решили питање о постојању Бога", — рече ми он једном са горким прекором, — „а ви хоћете да ручате!..."

Признајем да, написавши сад те речи, умало што их нисам избрисао, при помисли да би оне могле да изазову осмех на лицу једног или другог мог читаоца... Но ономе не би пало на памет да се смеје ко би сам, као ја, чуо *како* је Бељински изговорио те речи: — само са осмехом дивљења могли бисмо се одазвати на ту његову небојазан од смешнога...

Чим би тако дошао до резултата који би га макар привремено, за тај мах задовољио, Бељински би се

умирио, па оставивши на страну размишљање о тим капиталним проблемима, враћао би се свакидањим пословима. Са мном је нарочито радо говорио стога што сам ја у то доба тек се био вратио са својих студија из Немачке, те сам био у могућности да му из прве руке саопштим најсвежије, последње закључке.

Ми смо тада још веровали у важност философских и метафизичких закључака, мада ни он, ни ја, ни најмање нисмо били философи, нити смо располагали способношћу апстрактног мишљења, *чистог*, на немачки начин. . .

Уосталом, ми смо тада у философији тражили све на свету, осим *чистог* мишљења.

Научна спрема Бељинскога није била пространа; он је знао мало, и у том нема ничег чудноватог. Због одсуства вредноће, због нехата нису га ни сами непријатељи кривили. Но сиромаштво, које га је пратило још из детињства, недовољно школовање, несрећне прилике, ране болести; а затим неопходна потреба брзог рада ради коре хлеба, — све то скупа узето спречило је Бељинског да прибави правилног знања, премда је, на пример, руску књижевност, њен историјски развитак исцрпно и темељно знао. Но и ово се мора рећи: баш то недовољно знање јавља се у овом случају као карактеристичан знак, скоро као неопходност:

Бељински је био оно што ја себи дозвољавам да назовем централна природа. Он је свим својим бићем стојао блиско самоме срцу и језгру свога наро-

да, оваплоћавао га собом потпуно — и са лепших и са лошијих његових страна.

Учен човек, не кажем „образован", — то је друго питање, — но учен човек, баш на основу те своје учености, не би тада, у четрдесетим годинама (1840—1847), могао бити онаква централна природа; он не би потпуно одговарао оној средини на коју би му требало да утиче. Он и она имали би разне интересе; не би било хармоније и, по свој прилици, не би било ни међусобног разумевања.

Вође својих савременика у области критике — друштвене, естетичке; у области критике самосазнања, самосвести (мени се чини да ова моја напомена има примену општу, но за овај мах ја ћу се ограничити само на *ову* једну страну), — вође својих савременика, велим, морају, наравно, стојати више од свог поколења, располагати нормалније устројеном главом, јаснијим погледом, већом чврстином карактера. Но међу тим вођама и њиховим следбеницима не сме бити провалије, бездана.

Већ сама реч: следбеник — претпоставља могућност да се иде једним правцем, могућност присне везе. Вођа може изазивати негодовање и срџбу код оних које он буни и подиже с места, креће напред; проклињати га могу, али га морају разумевати свагда. Он мора стојати више од њих, истина; али им мора бити и близак; он мора учествовати не само у њиховим својствима и особинама, *но и у недостатцима њиховим:* тим самим он дубље и болније осећа те недостатке.

Сенковски је био куд и камо човек ученији, не велим само од Бељинског, него и од већине својих са-

временика; а какав је траг оставио он? Рећи ће ми неко да је делатност Сенковског била бесплодна и штетна не отуд што је био учен, но стога што није имао убеђења, што нам је био туђ, није нас разумевао, није с нама саосећао. Противу тога нећу спорити; али мени се чини да су — сам његов скептицизам (сумњање у све, неверовање), његова кичељивост и гадљивост, његово презриво исмевање, педантство, хладноћа, — да су све те његове особине проистицале отуд што је он, као човек учен и специјалиста, имао друге сврхе и симпатије но што их је имала маса друштва.

Сенковски је био не само учен, но је бию још и духовит, несташан, сјајан. Млади чиновници и официри усхићавали су се њиме, нарочито у провинцији. Али поменути његови таленти нису били потребни маси читалаца, а од онога што је њој било потребно: критичког и социјалног чула и осећања, *схватања битних потреба епохе,* и, што је главно: огња, љубави према мањој, неукој браћи — од свега се тога код њега ни трага није опажало. Он је забављао своје читаоце, презирући их у себи као некултурне геаке; а и они су се опет забављали њиме, ни труни му неверујући! Усуђујем се надати се да ми се неће приписивати жеља да браним незнање; ја само указујем на физиолошку чињеницу у развитку наше свести.

Појмљиво је да један Лесинг, да би могао постати вођом *свога* нараштаја, потпун представник *своје* народности, — да је он морао бити човек скоро свеобухватајуће учености; у њему се огледала, у њему је налазила свој одјек, своју мисао — Немачка, он је био немачка ц е н т р а л н а п р и р о д а. Но Бе-

љински, који унеколико заслужује име руског Лесинга, Бељински, чије нас значење, по смислу и утицају свом, збиља потсећа на значај великог немачког писца и критичара, могао је, и постао је оно што је био, и без неке велике залихе научних знања.

Бељински је, на пример, мешао старијег Пита (лорда Чатама) са његовим сином, В. Питом-млађим — па шта онда? „Ми смо се сви учили по мало, чему било и како било"... За оно што је Бељинском претстојало да изведе, он је знао потпуно довољно. Одакле би он узео онај огањ и ону страсност са којима је вазда и свуда ратовао за образованост и просвећивање, да није и сам на себи искусио јад и невољу незнања? Немац се стара да исправи недостатке свога народа, убедивши се размишљањем о њиховој штетности, а Рус ће још дуго и сам, лично, од тих недостатака боловати...

*

Бељински је, без сумње, располагао битним особинама великог критичара. Но премда је на терену науке и знања морао да позаима од пријатеља, да прима њихове речи на веру, — на пољу критике није имао потребе никога питати; напротив, други су њега слушали; потстрек и почетак били су увек његови.

Естетичко осећање било је у њега скоро непогрешиво; поглед његов продирао је дубоко, и нигда не би бивао неопредељен и нејасан. Бељински се није дао збунити ни обманути голом спољашношћу, животним приликама; није се потчињавао никаквим утицајима ни „духу времена". Он би, тако рећи, на лету осетио лепо и ружно, и са неустрашивом сме-

лошћу исказивао би свој суд — исказивао га потпуно, без околишења, ватрено и снажно, са свом напред тежећом сигурношћу убеђења.

Ко је бивао сведок критичарских погрешака у које су падали чак и одлични умови (треба се сетити чак и самог Пушкина, који је у „Марти Посадници" г-на Погодина налазио „нешто шекспирско"!), — тај није могао да не осети уважење према свагда тачном пресудом, пред истинским укусом и инстинктом Бељинскога, пред његовом „вештином да чита међу редовима".

Не говорим о чланцима у којима се одређивало одговарајуће место и ранг ранијим делатницима наше књижевности; не говорим ни о оним огледима у којима се одређивао значај још живих писаца, срачунавао коначан збир њихове делатности, — збир доцније од потомства примљен и утврђен;[1] но при појави новог талента, новог романа, песама, приповетке — нико, ни пре од Бељинског, ни тачније и боље од њега није изрекао тачну оцену — праве пресудне речи. Љермонтов, Гогољ, Гончаров — зар није он први указао на њих, разјаснио њихово значење? И колико других!

Без и нехотичног дивљења критичкој дијагнози Бељинског нећете, на пример, прочитати онај мали уметак, одломак, унесен у један његов годишњи преглед књижевности, у коме је он, по једној песми Љермонтовљевој о трговцу Калашњикову (која се била без потписа појавила у „Литерарној Газети"),

[1] Види његове огледе о Мерлинском, Баратинском, Загоскину, итд.

одмах осетио и прорекао велику будућност ауторову.

Сличне црте виђамо код Бељинског стално. Навешћу још један пример.

Године 1846 појави се у „Отачаственим Записима” приповетка г-на Григоровића пот натписом „Село” — по времену први оглед зближавања наше књижевности са сеоским, народним животом — прва међу нашим „Сеоским повестима” — Dorfgeschichten. Та приповетка била је написана језиком у неколико бираним (извештаченим) — не без сентименталности. Но њена тежња ка реалном вапроизвођењу сељачког живота — била је очевидна.

Покојни И. И. Панајев, човек добродушан, али до крајности лаке памети, и кадар да схвати само врхове од вршкова, закачио се био за неколико смешних израза у „Селу”, па, обрадовавши се прилици да се мало шегачи, поче да се исмева са читавом причом, те је унеколико кућа читао неке, по његовом схватању, „најсмешније” стране!

Но како ли се тај исти Панајев морао зачудити, како ли опет не знати шта да мисле његови пријатељи што су се заједно с њим лудили и смејали, кад Бељински, пошто је прочитао приповетку г-на Григоровића, не само да је прогласи за значајну и пажње достојну, него јој одмах одреди и књижевно историјски значај, и прорече онај покрет, онај обрт који се ускоро за тим извршио у нашој књижевности.

Панајеву сад остаде само једно: да и даље другима чита одломке из „Села”, али сад већ — усхићујући се њима!

Не могу да на овом месту не поменем мистификације којима се у то време не једанпут подвргавао један издавач „дебелог” часописа, који (издавач) беше толико обдарен практичким талентима, колико је, с друге стране, од природе био оштећен и увређен у погледу — естетичких способности.

Донесе му, на пример, ко било из круга Бељинскога неку нову песму, па је почне да чита, не упозоривши предходно ниједном речју своју жртву у чем се састоји суштина песме, и чега ради му је чита. На почетку би тон читачев бивао ироничан. Издавач, закључивши из тог тона да му је онај донео некакав образац неукуса и будалаштине, почињао би да се смеје, да смиче раменима; тада би читач полагано и неосетно мењао тон из ироничног у озбиљан, усхићен. Јадни издавач, помисливши да се малочас преварио, да није ствар одмах како треба схватио, почињао би да мумла одобравајући, главом да клима, по неки пут би изговарао: „Није лоше! Браво!”

Сад би читач потегао опет ироничне ноте, па би наново повлачио за собом збуњеног слушаоца, враћао се усхићеном расположењу — а овај би опет почео да одобрава и хвали. . .

Ако би се песма десила повећа, сличне варијације, које потсећају на игру са главом од каучука који сваки час према притиску прста мења израз — могле су се са веселим издавачем изводити и неколико пута. . . Свршавало се обично тим да се јадан издавач савршено збуњивао, те најзад, на свом, иначе изразитом лицу не би показивао ни одобравања, ни одрицања.

Бељински није имао доста јаке живце; он сам није узимао учешћа у таквим вежбама; а и његова љубав ка истини била је и сувише велика: он је не би ни у шали ни на тренутак могао изневерити; али би га сузе од смеха обливале кад би му после пријатељи причали појединости тих мистификација.

*

Друга одлична особина Бељинскога као критичара било је његово тачно схватање онога што управо стоји на дневном реду, што иште своје неодложно решење, у чем се састоји „злоба дана". „У невреме гост гори је од Турчина", — вели руска пословица; у невреме објављена истина гора је од лажи, у невреме истакнуто питање само прави забуну и штету.

Бељински, на пример, нигда не би дозволио себи погрешку у коју је упао иначе даровити Доброљубов; он нигда не би осуђивао и грдио Кавура, Палмерстона, уопште парламентарност, као непотпуну и неистиниту форму владавине. Чак и кад би признавао да су оправдани прекори које је заслужио Кавур, он би ипак увидео сву несавременост (код нас, у Русији, 1862 године!) — сличних напада. Он би видео којој би партији такви прекори учинили услугу, ко би им се нарочито обрадовао!

Бељински је врло добро осећао да он, при условима у којима је он делао, не треба да излази из круга чисто књижевне критике. Прво и прво, при тадањим званичним, животним, цензурним условима, радити друкчије било би одвећ тешко. Он се већ и тако тешком муком одржавао против буре претња и потказивања коју је изазивало његово непризнавање,

порицање лажно-класичних ауторитета. А друго, он је врло јасно видео и схватао да у развитку сваког народа књижевна епоха долази пре других; да, док се не преживи и не савлада она, није могућно кретати се напред; да критика, у смислу порицања фаличности, претворства и лажи, прво мора књижевне појаве подвргнути анализи, те да се баш у томе и састоји његов, В. Бељинскога, позив.

Његова политичка, социјална убеђења била су врло јака, отсудно и очевидно оштра; но она су вазда остајала у сфери инстинктивних симпатија и антипатија. Понављам, Бељински је добро знао да се није могло ни мислити на њихову примену, на њихово практично остваривање. А кад би то баш и било могућно, у њега самог није било за то ни потребне стручне спреме, ни за тај посао одговарајућег темперамента. Све је он то знао, те је, са својственим му практичним схватањем своје историјске улоге, и сам ограничио био круг свога делања, стезао га је у одређене границе. Али зато, као к њ и ж е в н и критичар, он је био тачно оно што Енглези зову „the right man on the right place", „прави човек на правом месту", што се не може рећи и о његовим наследницима. Него и то је, додуше, истина да је њихов задатак био и тежи и сложенији.

Већ пред саму смрт, Бељински је почео био осећати да је настао час да се учини н о в к о р а к, да се изађе из оног уског круга: политичко-економски проблеми требали су да смене проблеме чисто естетичке и књижевне. Но он сам себе као да је склањао и указивао на другу личност, у којој као да је гледао свог наследника — на В. Н. Мајкова, брата песнико-

вог. На жалост, тај даровити млад човек премину на самом почетку свог јавног делања, и баш онаквом истом смрћу каквом је недавно живот изгубио други младић, који је такође много обећавао, Д. И. Писарев.

*

Име Писарева сећа ме на ово:

С пролећа 1867 г., приликом мог проласка кроз Петроград, он ми је учинио част — посетио ме је. Ја се дотле нисам састајао са њим, али сам са интересовањем читао његове чланке, ма да се са многим тврдњама у њима, и уопште са њиховим основним правцем, нисам могао сложити. Нарочито су ме непријатно дирнули његови оштри чланци о Пушкину.

У току разговора, ја се отворено изговорих пред њим. Писарев је одмах, на први поглед чинио утисак часног и умног човека коме не само да се може, но и треба говорити истину.

„Ви сте, — почех ја, — бацили у блато, међу осталим, једну од најдирљивијих песама Пушкинових. (Његово обраћање к лицејском другару који ће последњи остати међу живима: „Несрећни друже”, и т. д.). Ви уверавате да песник саветује пријатељу да просто узме па да се од туге — напије. Естетичко осећање је у вама одвећ живо. Ви то нисте могли казати озбиљно — ви сте то казали н а р о ч и т о, са извесном тенденцијом. Но да видимо да ли ће вас та ваша тенденција извинити. Ја разумем преувеличавање, дозвољавам карикатуру, — но преувеличавање истине, карикатуру ради неке озбиљне ствари, са истинитим смером. Да сад откуд омладина заседне па да само пише стихове, као што је то било у

блаженој епохи А л м а н а х а, ја бих вас још и разумео, ја бих, најзад, још и одобрио ваш заједљиви укор, ваше исмевање; ја бих рекао: није право, али је корисно!

...А овако, молим вас, кога ви гађате? Бијете врапце из топа! Остала нам свега још два, три човека — чичице од својих педесет и више година, који се још забављају грађењем стихова, — па зар има смисла жестити се на њих? Као да нема других, животом дрхтећих проблема које сте ви као књижевник-журналист о б в е з а н и осећати пре но сви други; проблема битних, неодложних на које ви морате обраћати пажњу публике?

...Војна на стихотворце у 1866-тој години! Па то је антикварски испад, архаизам! Бељински — тај вам никад не би пао у такву погрешку!"

Не знам шта је помислио том приликом Писарев, но одговорио ми није ништа. По свој прилици није се слагао са мном.

Само се по себи разуме да Бељинсково схватање свога времена, свог позива, није сметало његовим убеђењима срца да избијају из сваког ретка његових чланака, тим јаче што је његова негирајућа делатност на пољу критике одговарала да не може бити боље оној улози коју би он без сумње био изабрао у политички развијеном друштву. Што је он осећао и мислио, то је знао он сам, знали су и неки између његових ближих пријатеља; но што је радио, што је штампао — неуклоњиво и строго се држало књижевног земљишта, и кретало се искључиво на њему.

Само у познатом једном писму та страст коју је он —

. . . . у тами ноћној
отхранио сузама и тугом, —

избила је на видело — као онај огањ о коме говори Лермонтов.[1]

Молим читаоца за дозволу да донесем на овом месту одломак из предавања о Пушкину које сам одржао 1859 г. пред не многобројним друштвом. Желећи да насликам карактер епохе 30-их и 40-их година, морао сам поменути Гогољеву сатиру, Лермонтовљев протест, а затим и смисао критике Бе-

[1] У писму Н. В. Гогољу 1847, када се тај велики руски сатирик, издавши своју познату „Преписку са пријатељима", изненада одрекао целокупне своје раније књижевне делатности, јавно себе осудио због своје критике и осуде друштвених и државних прилика, изнесених поглавито у „Ревизору" и „Мртвим Душама", и изјавио да отсада сав свој живот посвећује изучавању Христа и увођењу његовог учења у живот посредством својих будућих књижевних творевина. Одзивајући се на ту Гогољеву књигу, Бељински је, осим чланака у свом часопису, у једном оштром нештампаном писму, упућеном Гогољу, исказао јавно своје опозиционо мишљење о социјалном, економском и политичком стању тадашње Русије... „Русија види, — писао је Бељински Гогољу, — свој спас не у вашем мистицизму, не у пијетизму, него у успесима цивилизације, просвете, човештва; у пробуђењу у народу осећања човечанског достојанства и поноса, који су већ толико векова изгубљени у блату и ђубрету. Русији су потребна права и закони, саобразни са здравим смислом и правичношћу, и по могућству строго извођење њихово. А место тога, Русија данас претставља собом ужасне призоре где људи продају људе као стоку, немајући за то ни толико оправдања којим се лукаво користе амерички плантатори тврдећи да „Црнац није човек"...

љинскога. Сам помен овог имена изазвао је негодовање и љутњу код већег дела мојих слушалаца. Ево тог одломка. (Морају почети поиздаље, но овде се то не да обићи).

„А међутим, док је наш велики уметник (Пушкин), окренувши леђа светини и приближивши се, уколико је могао, народу, — смишљао своје заветне творевине; док су кроз душу његову пролазиле оне слике чије проучавање и нехотице рађа у нама мисао да би нас једини он могао обдарити и народном драмом и народном епопејом, — у нашем друштву, у нашој књижевности збивали су се, ако не велики, оно свакојако значајни догађаји.

„Под утицајем нарочитих случајности, особитих прилика тадашњег живота Европе (1830—1840), код нас се, мало по мало, изградилю било убеђење, истина тачно, али за оно време мало те не прерано: убеђење да смо ми не само велик народ, но да смо ми и велика, потпуно собом овладала држава, те да и уметност, да поетско стварање треба да буду достојни гласници тог величанства и те снаге.

„У исти мах, са распростирањем тог убеђења, а можда и изазвана њиме, појави се читава фаланга људи, неоспорно даровитих, али на чијем је таленту лежао општи пресенак звучне реторике и штуре спољашности, која одговараше оној великој, но чисто спољашњој снази, којој су они служили као одјеци...

„Ти људи се јавише и у поезији, и у сликарству, и у журналистици, па чак и на позорници. Треба ли да казујем њихова имена? Она су свакоме знана — и треба се само сетити коме се пљескало, ко је би-

вао поздрављан у оно време када се око ућуталог Пушкина зацарила тишина.[1] Тај упад у друштвени живот онога што бих се ја одлучио назвати лажно-величанственом школом, трајао је за мало, премда рефлекс њен, у сферама мање подвргнутима анализи критике него права књижевно-уметничка сфера, није престао ни до данас. Он је — тај упад — трајао за мало, али колико је ту било граје и тутњаве! Како се широко разлила била та школа! Некоји од њених делатника сами су себе наивно за геније признавали. Но, крај свега тога, нешто неистинито, нешто мртво осећало се у њој и у самим тренутима њеног славља и ликовања — и нијелан жив, самосталан ум није она себи могла да покори и задобије.

„Творевине те школе, прожете неком самоувереношћу, која је долазила до самохвалисања, — посвећене, пошто пото, величању Русије, — у самој суштини нису имале у себи ничега руског: то беху некакве великарне декорације, на двоје на троје и нехатно подигнуте од патриота који су слабо познавали своју отаџбину. Све је то грмило и кочоперило се, све је сматрало себе за достојан украс велике државе и великог народа, — а час стропоштавања се ближио.

„Али не беху последње дубоко-мисаоне творевине Пушкинове узрок тога пада. Да су се они баш и појавили били за његовог живота — ми сумњамо да

[1] Та имена, која се ја тада не одважих поменути, долазе данас на уста свакоме читаоцу — имена Марлинског, Кукољника, Загоскина, Бенедиктова, сликара Брјулова, глумца Каратигина и др.

би их тутњавом заглушена, из памети изведена публика могла тада достојно оценити. Те творевине Пушкинове не би могле послужити полемичким сврхама; оне су могле односити, па су и односиле победу својом лепотом, суочавањем те лепоте са безобличношћу и слабошћу оне лажно-величанствене утворе.

„Но у прво време, баш зато да би се утвора у свој својој празнини разголитила, потребна су била друга оруђа, друге, већма продируће снаге — снаге бајронског лиризма, који се већ једном јављао био код нас, али неозбиљно и површно, — снаге критике, хумора и сатире.

„И оне не закаснише да се јаве. У сфери уметности прозбори Гогољ, за њим Лермонтов; у сфери критике и мисли — Бељински.

„. . . У прошлој беседи с вама говорили смо о оном значењу које ће будући историк наше књижевности дати појави Пушкина; али ће, без сумње, пажњу наших Меколија (ако нам је само суђено да некад имамо Меколије) и онај тренутак када пред надуваног, скоро озваниченог џина иступаше, с једне стране, коњички официр, лав „отањених" престоничких кругова, из чијих уста друштво први пут чу непознат му дотле, непоштедан укор, — и незнатан малоруски учитељ са својом грозном комедијом, на чијем челу стојаше натпис: „Што се на огледало љутите кад вам је лице искривљено!" — а с друге стране исто тако незнатан, недоучени студенат, који се усудио да велегласно објави да ми тада још нисмо имали књижевности; да Ломоносов није био песник, и да се не само Херасков и Петров, него ни сам Дер-

жавин и Дмитријев не могу сматрати као неки обрасци, па да и најновији велики људи ништа нису створили.

Под удруженим силама те тројице, међусобно скоро непознатих радника[1] стропоштала се не само она књижевна школа што је назвасмо лажно-величанственом, него се и много шта друго, престарело и без вредности, преобрати у развалине.

„Победа би брзо решена. У исто време смањи се, побледе утицај и самог Пушкина, оног Пушкина чије име беше тако мило и самим новаторима, које они тако пуном љубављу обасипаху. Идеал коме су они служили — свесно или несвесно (Гогољ га се, као што је познато, доцније одрицао) — идеал се тај није могао сложити са идеалом Пушкиновим, на зло њима самима.

„Сила ствари јача је од сваке оделите, личне силе, исто као што је и оно опште у нама свагда јаче од наших личних наклоности. Дани поезије беху прошли, исто као и време лажно-величанствене фразе; настаде време критике, полемике, сатире. Место израза „настаде", могли бисмо, сетивши се фон Визина, Новикова, употребити реч: „вратило се".

„Слични „повратни" обрти напред јурећег точка историје познати су свима посматрачима живота народа. Друштво, поражено изненадном свесношћу о својим недостацима, предосећајући у будућности још горчија разочарања, — која се и појавише, — жудно обрати свој слух новим звуцима, те примаше само оно што је новим потребама његовим одговарало.

[1] Лермонтова, Гогоља, Бељинског. — Прим. прев.

„Торквато Тасо”, Кукољников, „Рука Свевишњег” — ишчезоше као сапунски клобуци; али се и „Тучним коњаником” (Пушкиновим) није могло наслађивати у исти мах са Гогољевим „Шињелом”.

Овде је следовала доста подробна карактеристика Гогоља и Лермонтова, која се завршавала овим речима:

„Сила независне, критикујуће, протестујуће личности устаде против лицемерства, против невaљалства — а на ком ступњу друштва не царствоваше тада невaљалство? — против оног лажно-општег, неправедно-узакоњеног што није имало разумних права да потчини себи личност”... Затим овако наставих:

„А сад вас молимо да се задржите код треће личност, чије име, ми то знамо, неће бити сасвим благозвучно за ваш слух. Реч је о Бељинском. С тим именом скопчана је успомена на неки занос; али, усуђујемо се мислити, и на неке заслуге. Реч његова живи и до овог часа, и ми не можемо допустити да Русија, која га баш сад жељно чита, буде сасвим неправична у својој љубави према њему.

„Ми га споменусмо не стога што смо везани за њега личним, пријатељским односима; ми желимо обратити вашу пажњу на сам принцип, на начело његовог делања. Име је том принципу — идеализам. Бељински је био идеалиста у најбољем смислу речи. У њему су живела предања оне московске дружине која је тамо постојала на почетку тридесетих година, а чији се трагови толико и до данас осећају.

„Та дружина, налазећи се под силним утицајем немачке философске мисли (пажње је вредна стал-

на веза између те мисли и Москве!), заслужује свог нарочитог историка. Одатле је Бељински изнео она убеђења која га не остављаху до смрти — онај идеал коме је служио. У име тог идеала објављивао је Бељински уметнички значај Пушкина, и нестадак грађанских елемената код њега; у име тог идеала поздрављао је он и Лермонтовљев протест и Гогољеву сатиру; у име истог идеала обарао је старе ауторитете, наше такозване славе, на које није имао ни могућности, ни воље да погледа са историјске тачке посматрања"...

Можда ће се неки читалац зачудити речи „идеалиста", којом сам ја сматрао за умесно и потребно да окарактеришем Бељинског. На то имам да приметим да, пре свега, у 1859-ој години многе ствари није било могућно називати правим њиховим именима; и друго, мени је — морам да признам — не мало задовољство причињавало да прогласим Бељинског баш „идеалистом" пред скупом људи којима се име његово претстављало као нераскидно везано с појмом о цинику, грубом материјалисти и т. сл. А осим тога, то му је име баш и личило. Бељински је био толико исто идеалиста колико и одрицатељ: он је и одрицао у име идеала.

Тај идеал био је својства одређеног и једнородног, премда се именовао, а именује се још и данас на разне начине: науком, прогресом, човечношћу, цивилизацијом, — западом, најзад. Неки ту ствар називају и револуцијом. Него ствар није у имену, већ у суштини, која је толико јасна и несумњива да

нема потребе о њој дуже ни говорити: ту ни говора не може бити о неком неспоразуму.

Бељински је свега себе био посветио на службу томе идеалу; свим својим симпатијама, свом својом делатношћу припадао је он табору „западњака”, како их противници беху прозвали. Он је био западњак не само по том што је признавао превасходство и надмоћ западне науке, западне уметности, западног друштвеног уређења; но и по томе што је био дубоко уверен да је неопходно потребно да Русија прими у себе све што је Запад створио — ради развитка њених сопствених сила, њеног значења. Он је веровао да нама нема другог спаса до ићи путем који нам је указао Петар Велики, на кога су славенофили бацили тада своја најжешћа копља.[1]

Примати резултате западног живота, примењивати их на наш; водећи, наравно, рачуна о особеностима наше природе, историје, климе, — уосталом, држати се и према овима слободно, критички — ето којим смо начином, по његовом схватању, могли најзад доћи до самосталности, која је њему била далеко дража но што то обично замишљају. Бељински је био потпуно руски човек, чак и патриота — наравно не по калупу М. Н. Загоскина; добро отаџбине, њена величина, њена слава изазивали су у његовом срцу дубоке одзиве.

[1] Бељински би често међу пријатељима читао песму Лава Пушкина, песниковог брата, „Петар Велики”, па би са нарочитим осећањем рецитовао стихове у којима је наш реформатор-владар приказан био како вуче

Поворку пренеражених поколења
Снажном руком за собом.

Да, Бељински је волео Русију; али је он исто тако ватрено волео и образованост и слободу: сложити уједно те највише за њега интересе — ето у чем се састојао сав смисао његовог дела, ето чему је он тежио.

Уверавати да се он из просте ропске смерности недоученог, површно спремног човека клањао Западу, значило је уопште га и не познавати. Бељински се још и стога дубоко клањао спомену Петра Великог, и без устезања и поговора га сматрао за нашег спасиоца, што је овај још и за живота и владе свог оца Алексија Михаиловића у нашем старом друштвеном и грађанском уређењу уочио био несумњиве знаке распадања — и, наравно, није могао веровати у правилно и нормално развиће нашег организма, слично ономе како се то развиће јавља на Западу.

Дело Петра Великог било је, истина, насиље, било је оно што се у најновије време назива државним ударом; но само благодарећи читавом низу насилних, одозго долазећих мера, били смо ми утиснути у породицу европских народа. Прека потреба сличних реформи није ишчезла ни до данас. За потврду тога мишљења могло би се навести неколико скорашњих примера.

Какво смо место заузели ми у тој породици, то ће историја показати; но изван сваке је сумње да смо ми дојако ишли, и морали смо ићи (су чим се господа славенофили, наравно, неће сложити) — морали смо ићи другим путевима, него западни народи, који су се, више или мање, органски развијали.

А да западњачка уверења ни за длаку нису ослабила његово схватање, његово осећање свега што је руско; да нису изменила и изневерила у њему ону руску струју која је била кроз све његово биће, — томе као доказ служи сваки његов чланак.[1] Да, он је осећао руску суштину као нико други. Не признавајући наше лажно-класичке, лажно-националне ауторитете, обарајући их са неправедно заузетих престола, — он је у исто време од свију финије и од свију тачније умео оценити и дати другима разумети оно што је било збиља самостално, оригинално у творевинама наше књижевности.

Ничије ухо не беше осетљивије, нико није живље осећао хармонију и лепоту нашег језика; поетички епитет, отмен обрт речи очас би га пленили, и слушати његово једноставно, малко једнолико, али топло и истинито рецитовање неке Пушкинове песме или Лермонтовљевог „Мцири” — било је право уживање. Прозу, нарочито свог љубимца Гогоља, читао је лошије, а и глас би му ускоро слабио и клонуо.

Још једна значајна особина Бељинскога као критичара састојала се у том што је он био увек, што веле Енглези, „in earnest": он се никад није шалио ни са предметом својих истраживања, ни са читао-

[1] Треба само прочитати његове чланке о Пушкину, о Гогољу, о Кољцову, а нарочито његове чланке о народним песмама и билинама. Кад се при том има на уму слабост и недостатак тадањих филолошких и археолошких података, — поменути чланци Бељинскога просто поражавају читаоца дубоким и живим схватањем народног духа и народног стваралаштва.

цем, ни са самим собом; а потоње, тако уобичајено и распрострањено шегачење, он би одбацио као недостојну лакомисленост.

Позната је ствар да човек који се потсмева не даје себи рачуна шта он управо то исмева, и зашто иронише; у сваком случају такав човек може да се користи тим завесицама да иза њих сакрије оскудицу и нејасност својих рођених уверења.

Човек звижди, смешка се... Хајд, погоди му ти сад и разуми његову реч: шта је хтео с њом? Можда се смеје нечем што и заслужује смех, а може бити да је он, братац, и над рођеним својим смехом зубе исклибио!

Рећи ће ми се да има временâ кад се истина сме и може само наговештавати, и да је насмејана уста лакше могу исказивати... Но, зар је Бељински живео у такво време кад се све могло отворено и јасно изговарати? Па ипак, он нигда није прибегавао лудесању и исмевању, омиљеном звиждању, клибљењу зуба. Простачки геачки смех је тако исто одвратан — па и штетан — као и пакост.

Уосталом, Бељински би сам о себи чешће говорио да он није вешт шалити се; његова иронија била је врло теретна и незграпна; одмах би се прометнула у сарказам; била је „не у обрве, но право у очи!" И у разговору, исто као и с пером у руци, он није блистао оштроумљем, није имао онога што Французи називају esprit; није засењивао очи игром веште дијалектике; но у њему је живела она неодољива моћ којом свагда располаже јасна и несавитљива мисао, а та се изражавала на свој начин, и, на крају крајева, свагда заносно.

При потпуном нестатку онога што обично зову елоквенцијом — поред очигледне неспособности и ненаклоности за китњаст, накинђурен стил, за фразу — Бељински је био један између најкрасноречивијих руских људи, ако ћемо реч „красноречивост" да схватимо у смислу снаге убеђивања, оне снаге коју су, на пример, Атињани признавали у Периклу, говорећи да је свака његова реч остављала жалац у души сваког његовог слушаоца.

Бељински, као што је познато, није био поклоник начела уметност ради уметности; — а друкчије није могло ни бити, по свему склопу његовог начина мишљења. Сећам се са каквом је комичном жестином напао једном преда мном на отсутног — разуме се — Пушкина, због његова два стиха у „Песник и Светина":

„Кухињски лонац теби је милији:
Ти себи ручак у њему куваш!"

— Па наравно, — плану Бељински, севајући очима и јурећи из угла у угао: — наравно да му је милији! Не кувам ја за себе самог, ја кувам за своју породицу, за још неког сиромашка готовим ручак у њему, — и пре него што ћу да се топим од милине пред лепотом неког кипа, па макар му то био архифидијевски Аполон! — моје је право, моја је дужност да нахраним своју чељад и — себе, у пркос свим негодујућим, размаженим господичићима и стиходељцима!"

Но Бељински је био и сувише паметан, у њега беше и сувише здравог смисла да би он одрицао

уметност, да не би увиђао не само њену важност и значај, но и саму њену природност, њену физиолошку неопходност. Бељински је у уметности гледао једну од основних манифестација (испољавања) човекове личности — један закон наше природе на који нам указује свакидашње искуство.

Он не пристајаше на уметност ради саме уметности, исто онако као што не би пристао ни на живот ради самог живота; — не беше он узалуд идеалиста! Све је имало да служи једном начелу, уметност као и наука, само ипак својим особеним, нарочитим начином. Доиста детињасто, а уз то још и не ново, подгрејано тумачење да је уметност подражавање природи, не би се удостојило ни његове пажње, ни опозиције. А аргуменат да више вреди права јабука него насликана не би на њ дејствовао већ и стога што тај вајни аргуменат остаје без сваке снаге чим помислимо на — ситог човека.

Уметност, понављам, беше за Бељинског тако исто узакоњена сфера човечанске делатности као и наука, друштво, држава... Али и од уметности, — као и од свега човечанског, тражио је он истину, живу животну истину.[1]

Иначе се он, у области уметности, „осећао код куће" само у поезији, у књижевности. Сликарство није разумевао, а са музиком је врло мало саосећао. Он је врло добро увиђао тај свој недостатак, па се није ни наметао онамо где му беше закрађен пут. Чланци Гогољеви о сликарима Иванову и Брјулову могу служити као поучан пример до какве се наказне фаличности, до каквог лажног и надувеног

[1] Види на крају чланка примедбу I.

патоса може човек забрбљати кад тумарне у сферу која није његова.

Ђаволски хор у „Роберту Ђаволу” била је једина мелодија коју је Бељински запамтио: у тренутима одличног душевног расположења, извијао би он својим басом тај ђаволски напев. Певање Рубинијево потресало га је; но он у њему није толико ценио музикално савршенство, колико патничку, полетну енергију, драматизам изражаја. Све што је драматично, театрално дубоко је продирало у душу Бељинскога, палило ју је, тако рећи. Његови чланци о Мочалову, Шчепкину, уопште о позоришту, одишу страшћу: требало је видети какав је утисак чинила на њега већ и сама успомена на Мочалова у „Хамлету”, на тренутак када овај, у познатој сцени претстављања трагедије, пред злочинцем-краљем, губећи дах и испуњен мржњом, изговори:

„Јелена раниште стрелом”...

Био је један узрок који би понекад нагонио Бељинског да избегава разговор о позоришту, о драматској литератури, нарочито са људима с којима се мање познавао: бојао се да му како не спомену његову комедију „Педесетогодишњи чичица”, коју је написао некад у Москви и штампао у „Посматрачу”.

Комедија је та збиља веома слаба творевина; она спада у најлошију сорту — у плачно-моралишућу, сентиментално-добродетељну. У њој се износи великодушан стриц који је заљубљен у своју синовицу и који своју љубав приноси на жртву свом младом супарнику. Све је то изложено сувише развучено, на-

тегнутим, укоченим стилом... Бељински није имао творачког дара.

Та комедија и још један чланак о Менцелу[1] били су Ахилова пета Бељинскога, и споменути му што о њима значило би увредити га, па и разљутити. Нарочито није могао себи да опрости чланак о Менцелу („Менцел — Гетеов критичар"): своју комедију признавао је за естетичку, књижевну грешку, али у том чланку видео је погрешку далеко грђег својства.

Чланак о Менцелу написао је под тренутним утицајем нетрпљивости, тегобне жеље да пређе из области недостижних идеала к чему било позитивном, реалном — као да би оно што је постојало тада, могло, тобоже, имати неког реалног значаја, или да би могло задовољити савесног човека!

Сиромах Бељински! он, наравно, ни појма није имао каква је птица био тај господин Менцел — те је приступио тој особи и прихватио је са чисто априористичне, апстрактне тачке посматрања... Недовољно познавање факата зло се овога пута с њиме нашалило...

Постојао је још један његов чланчић о Бородину — о спомен-дану Бородинске битке. Ја почех једном да говорим о том чланку... Он обема рукама затисну уши, па, сагибајући главу и рамена до земље и љуљајући се тамо амо, поче узбуђено да хода по соби. Уосталом, он није дуго боловао од „патриотизма при чаши вина".

Уопште, најбоље чланке писао је Бељински на почетку и пред крај своје каријере; у средини настаде

[1] Види на крају чланка примедбу II.

код њега неко време, које потраја око две године, а за које време је он, нагутавши се Хеглове философије и не сваривши је довољно, са неким грозничавим полетом свуда трпао њене аксиоме, њене познате теме и термине, њене такозване Schlagwörter. Човеку се очи засењивале од мноштва тадашњих обрта и израза. Те и Бељински мораде платити данак своме времену!

Но тај талас брзо устукну, оставивши за собом само добра семена, па се опет, у свој својој снажној неизвештаченој једноставности, појави руски језик Бељинскога, — језик славан, здрав и јасан.

Бељински је, може се рећи, импровизовао своје чланке; писао би их последњих дана у месецу, — стојећи пред писаћим пултом. Писао је на одвојеним полутабацима, без исправљања, крупним, округлим рукописом. Он није имао времена да дотерује стил, да мери и смишља сваки израз, те би стога више пута упадао у неку многоглагољивост; али до безграничне брбљивости, која се од покојног Писарева одомаћила и угнездила код нас у одељку критике по часописима, Бељински никад није долазио.

*

Свима је познато какав је терет товарио на Бељинског себични, бездушни издавач часописа у ком је Б. сарађивао. Какве све књиге није морао он тамо оцењивати — и сановнике, и „куваре”, и математике, у којима се савршено ништа није разумевао! Но, кад би, после акуратног изласка часописа првог дана у месецу, наступило неколико дана одмора, како ли је наш Бељински знао уживати у њему, како се предавао задовољству доколице и одмора, беседе с прија-

тељима, а који пут и преферансу са улогом од — копејке.

Играо је карте рђаво, али са оном истом искреношћу утисака, са истом страсношћу које су се јављале код њега па ма шта радио!

Једном смо, сећам се, играли он и ја — не на новац — него о н а к о. Он је добијао и ликовао, али у један мах заиска и доби рђаву карту, те остаде без потребна му четири штиха! Потавне вам мој Бељински жешће од јесење ноћи, обори главу као осуђеник. Израз бола и очајања беше тако искрен на његовом лицу, да ја најзад не издржах, но повиках да то нема никаквог смисла; да, ако ћемо се тако у безазленој игри жестити и једити, онда боље бацити врагу карте!

„Не, — одговори он потмуло и погледа ме испод обрва: — са мном је свршено: ја сам живео само до те тиквене игре!"

И у том тренутку, у то сам сигуран, он је доиста био уверен у оно што је говорио.

*

Ја сам често после ручка одлазио до њега да се мало разонодим. Он је имао стан у приземљу, на Фонтанци, у близини Аничкова моста. Не могу да не поновим: тешка беху тада времена; данашњи млађи свет није имао прилике да искуси и на себи осети такво што. Нек пресуди сам читалац: јутрос су ти можда вратили твој коректурни лист, сав испрекрижан, унакажен црвеним мастилом, као крвав. Одлазио си можда и к цензору, па, изнесавши пред њега у з а л у д н а понижавајућа објашњења, оправдања, морао си да саслушаш његову безапелациону, често

и подругљиву пресуду...[1] На улици си опазио фигуру господина Булгарина, или пријатеља његова, господина Греча. Генерал, али не какав начелник, него онако — просто генерал, прекинуо те, или те, што је још црње и горе, похвалио...

Бациш мисаони поглед око себе: примање мита цвета на све стране; крепосно (плантаторско, властеоско) право на робље укопало се, па стоји као стена; касарна на првом плану, суда нема; проносе се гласови о затварању универзитета који су ускоро затим и сведени на комплект (ограничен број) студената од цигле три стотине; путовање у иностранство постаје немогућно, путне исправе не можеш добити, некакве црне облачине висе над свим такозваним ученим, књижевним надлештвом, а напоредо с тим на све стране се размилиле и сикћу денунцијације. Међу омладином ни заједничке везе, ни заједничких интереса, страх и утученост на све стране — да човек у свет побегне!

И ето, у таквим приликама и душевном стању одем до Бељинског, наиђе и неки други, трећи пријатељ-једномишљеник, заподене се разговор, и буде нам лакше. Предмети разговора били су већином нецензурног (у тадањем смислу) својства, но пра-

[1] Нарочитим „хумором” одликовао се при сличним састанцима цензор Ф., онај исти што је имао обичај да каже: „Ама молим вас, ја сва слова поостављам, само дух поубијам”. — Мени једном рече, загледавши ми се пакосно у очи: — „Ви хоћете да ја не бришем; али размислите, ако ја не будем брисао, изгубићу 3000 рубаља годишње плате, а кад бришем, кога ће за то глава заболети? Како да не бришем — Бог с вама!”

вих политичких разговора није било: некорисност њихова и сувише је сваком у очи падала.

Општи колорит наших разговора био је философско-књижеван, критичко-естетички, или баш и социјалан, ретко историјски. Неки пут би било врло занимљиво, па и снажно; који пут доста површно и олако. При свој озбиљности и истинској узвишености своје природе, Бељински би који пут поступао као дете: чује нешто што му се допадне, неко место из Жорж Сандове или П. Леру-а — тада је овај улазио у моду и о њему су се тајанствено (!) дописивали под именом Петра Риђог — чује и одмах моли да му се препише то место, па се игра и мази њиме. Но све је то њему лепо стојало; руски човек се и у том показивао.

Неки пут би га ма каква ситница љутила. Једном је читавих шест недеља носио у џепу књижицу Гетеовог „Западно-источног дивана" — ево из каквог урока. Ја му једном наведох оданде стих: „Lebt man denn wenn andere leben?" („Може ли се живети кад и други живе?") Он понови тај стих, корсећи Гетеову себичност, пред А. Н. С., негда познатим преводиоцем Гетеових песама. Овај посумња у тачност цитата и у мало што не прсну у смех због лаковерности Бељинскога. Овај онда замоли од мене примерак Гетеовог „Дивана", па га је вукао увек собом, да би при првом састанку победио С-а; но на велику жалост Бељинскога, до тог састанка после никако не дође.

Последњих година живота, он, под утиском све већма развијајуће се болести, постаде нервозан — и често мрзовољан.

*

Ја сам општио са Бељинским у току четири зиме, 1843—1846, а нарочито често пред јануар 1847, када ћу ја на дуже времена отпутовати у иностранство, и кад је био основан „Савременик", управо купљен од П. А. Плетњова.

Историја оснивања тог часописа даје нам многе поуке... Но испричати је подробно засад је још тешко: морали бисмо износити на видело старе јаде и невоље. Довољно је рећи да је Бељински био, мало по мало и врло вешто, уклоњен из часописа који је за њега управо и био створен, његовим именом био стекао сараднике и пунио се у току целе године капиталним чланцима, које је Бељински био прикупио за неки велик алманах, што га је он био пројектовао.

Бељински је због „Савременика" прекинуо био везу са „Отачаственим Записима", а показало се да је у новом часопису, место домаћинског места на које је имао пуно право, морао да стане на место побочног сарадника, које је место имао и у старом.

Ја имам у рукама његова занимљива писма из тог времена: омање одломке из њих наћи ће читаоци ниже. Што се мене лично тиче, морам казати да је он, после првог пријема и поздрава, учињених мојој књижевној делатности, врло брзо — и сасвим оправдано — охладнео према њој: није ме тек могао храбрити због песама и поема којима сам се тада бавио. Него ја се и сам брзо досетих да није имало ни смисла ни потребе настављати слична стихотворна вежбања, те се чврсто одлучих да оставим литературу сасвим, — и само на молбе И. И. Панајева, који није имао чиме да испуни одељак Смесица у првом броју свог „Савременика", ја му

дадох причу којој беше натпис „Хор и Калинић”. (Речи: „Из Ловчевих Записа” измислио је и додао уз мој наслов — сам И. И. Панајев, у намери да расположи читаоца на — снисходљивост)...

Успех те приче побуди ме да напишем и друге, — и ја се вратих литератури. Но читалац ће видети из истих писама Бељинскога да он, мада је у већој мери био задовољан мојим прозним радовима, нечем нарочитом од мене ипак се није надао. Бељински је са добродушном снисходљивошћу, са саосећајним жаром храбрио писце-почетнике код којих би уочио неки таленат, помагао им је при првим корацима; но строго се држао према њиховим даљим покушајима, без милости би указивао на њихове недостатке — порицао и хвалио са једнаком непристрасношћу. Но зато би, опет у прво време, долазио често до нежности, одушевљавао би се врло мило, скоро дирљиво, скоро смешно.

Кад му дођоше до руку „Бедни људи” — књижевно првенче г-на Достојевског — он дође у усхићење. — Да, — говорио би он тада с поносом, као да је то он сам учинио бог зна колики подвиг, — да, баћушка, чујте шта ћу да вам кажем: није велика птичица — и ту он показиваше мало те не аршин од земље: — није велика птичица — ал' ноктић јој оштар!”

Но како сам се после зачудио кад сам, упознавши се доцније са г-ном Достојевским, видео у овом човека растом вишег но средњег, у сваком случају вишег од самог Бељинског!... Али у налету родитељске нежности према новорођеном

таленту, Бељински се осећао према њему као према сину, као према свом „детенцету".

Исто је тако, лети 1846, кад сам се с њим упознао, мазио и где год би стигао препоручивао Некрасова, и утирао му пут у живот...

*

Као и сви људи племените душе, као све ентузијасте, тако је и Бељински био мало повише нетрпљив. Он није признавао, нарочито у жестини препирке, ниједне трунке истине у мишљењима противниковим, и окретао би им леђа са истим негодовањем са којим би одбацивао и своја мишљења чим би нашао да су погрешна. Али лако му се могло п о д и ћ и — „пробити оклоп на њему" — као што сам му ја једном рекао, чему се он много смејао: — он није могао за дуго да буде упоран.

Према јединој московској партији, према славенофилима, држао се целог века непријатељски: веома су они насупрот ишли свему ономе што је он волео, у што је веровао. Уопште, Бељински је знао да мрзи — he was a good hater — и презирао је свом душом што је презирање заслуживало. Лајбниц негде вели да он ништа не презире (je ne méprise presque rien). То је разумљиво и похвално код философа, који вазда борави у висинама духовног посматрања; но човек од наше врсте, човек обичан, који ходи по земљи, није кадар да се уздигне до те непристрасне хладноће, до тог величанственог спокојства. Осећање презирања што нам га уливају Тадије Булгарини утврђује и снажи нашу моралну свест, нашу савест.

Своје погрешке признавао би Бељински без икакве задње мисли: од ситничарског самољубља не беше код њега ни трага. — „Е, па шта ћемо! Булазио сам којешта!" — рекао би тек он неки пут, и каква је лепа то црта на њему била!

Бељински није био одвећ високог мишљења о себи и о својим способностима. Скромност његова била је непритворна и чистосрдачна; него реч „скромност" овде чак и није на свом месту: њему никако није било пријатно што је он, по његовом схватању, био тако „мали" човек: али „из своје коже никуд"! Зато за њега ништа није било светије од ствари коју је бранио, од мисли коју је бранио и изводио — ту је готов био „за го нож да ухвати" — и тешко оном ко би му на том мегдану пао под руку! У таквој прилици јављала се код њега и храброст — безобзирна одважност, на штету његовом физикуму, његовим нервима; тада би готов био жртвовати све на свету!

И код тако јаке осетљивости — тако незнатна л и ч н а увредљивост!... Не! слична њему човека ја нисам виђао ни пре, ни после.

Лети 1847, пође Бељински, први и последњи пут, у иностранство. Ја проведох с њиме неколико недеља у Залцбруну, омањем шлеском градићу, чувеном ради своје воде, која као да је лечила суву болест... Но њему је она слабо шта помогла.

У Залцбруну, он, под утицајем срџбе, изазване код њега познатом Гогољевом „Преписком са пријатељима", написа истом писмо...

Затим се нађосмо у Паризу. Ту ступи у санаториум к неком лекару, специјалисту за ову болест, по имену Тира де Малмору. Овога су многи сматрали за шарлатана, али Бељинскога он сасвим на ноге диже. Кашаљ му престаде, рђа му ишчезе с лица... Но сувише брз повратак у Петроград све то уништи![1]

Чудна ствар! Он је венуо у иностранству од дуга времена и досаде; непрестано га је вукло назад, у Русију. Он је и сувише био Рус, те је изван Русије умирао као риба изван воде... Сећам се, у Паризу први пут виде Трг Слободе (place de la Concorde), па ме одмах запита: „Је л'-те, то је један од најлепших тргова на свету?" — На мој потврдан одговор, он се осмехну и кликну: „Врло лепо — сад бар и то знам; но даље с тим, баста!" — па поче да говори о Гогољу.

Ја му напоменух да је на истом тргу, за време Револуције, стојала гиљотина и да су ту одсекли главу Лују XVI. Он погледа па рече: „А!" — па ме потсети на сцену погубљења Остапа у „Тарасу Бульби"... Историјско знање Бељинскога било је сувише оскудно, те га стога нису ни могла нарочито занимати места где су се збивали велики европски догађаји.

[1] Још један пример како се Бељински држао према самоме себи. При одласку из Париза дадоше му пратиоца који га је имао да отпрати до Берлина. Но у самом последњем часу искрсну некакав неспоразум, и Бељински пође сам. „Замислите себи мој положај, — писаше он једном пријатељу у Париз; — на белгијској граници ме нешто питају, а ја ништа не разумем, само трепћем очима. Срећом, досети се начелник станице да сам ја глуп до светости — па ме пропусти човек".

Стране језике није знао, те није могао изучавати тамошње људе; а празна радозналост, зверање, badauderie, не бесху у његовом карактеру. Музика и сликарство су се, као што сам споменуо, мало дотицали његовог духа; а оно чиме Париз на многе наше земљаке тако јако утиче — само је бунило и револтовало његово чисто, скоро аскетски-морално осећање.

А најзад, њему је тада остајало да живи још свега који месец... Он се беше већ уморио и охладнео...

*

Не знам да ли да говорим о односима Бељинскога према женскињу? Он се сам није скоро никада дотицао тог питања. Он је уопште нерадо причао о само себи, о својој прошлости и т. д. Ја бих више пута наводио разговор на то, али га је он увек отклањао. Он као да се стидео, као да није схватао какво је то уживање наклапати о личним трицама кад за разговор има толико предмета важнијих и кориснијих!

А ако би се кад, мимогред, и дотакао своје прошлости, то скоро свагда са хумористичке тачке гледања. Тако ми је, на пример, причао како се, удаљен са универзитета, а немајући буквално од чега да живи, примио да преведе роман Пол де Кока за — 5 рубаља „шајна" („у асигнацијама") — и каквих је ту било погрешака!

Очигледно је било да се он, у своје време, морао много мучити у беди и оскудици, но никад се после није наслађивао причањем и размазивањем о томе у кругу својих пријатеља, као што то често чине људи који су морали да прођу кроз ту тешку шко-

лу. Бељински имађаше сувише много девичанског достојанства за такве исповести, а можда и сувише много поноса... Понос и самољубље ствари су веома различите.

По схватању Бељинскога његова је спољашњост била таква да се никако није могла женскињу допасти; он је у то био уверен до дна душе, и, наравно, то уверење још је појачавало његово снебивање и устручавање у односу према женскима. Ја имам разлога да мислим да Бељински, са својим ватреним и упечатљивим срцем, са својом друживношћу и страсношћу; Бељински, који увек беше један од првих људи свога времена, нигда није био од жене вољен. У свој брак је ступио не по страсти. У младости заљубио се био у једну девојку, кћер једног тверског властелина. Она беше једна поетична душа, али је волела другог, а наскоро затим и умрла. Још се десила са Бељинским једна доста тужна историја са девојком од проста рода. Сећам се његовог испрекиданог, суморног причања о њој... То причање је на мене учинило дубок утисак... но и ту се ствар свршила — ничим... Те тако то велико срце увену тихо и нечујно; он могаше усликнути речима песниковим:

„О небо! Што се макар једном овај пламен у мени по мојој жељи не разви!... Па, не патећи се и не мучећи се више, ја бих тако синуо и... угасио се!"

Но, маште се људске на јави не збивају, а потоња жаљења су бесмислена и некорисна. Ко није добру нумеру извукао, нек се помири и задовољи празном, и нека не казује ником...

Не могу ипак да не поменем овде, макар и узгред,

благородне, часне погледе Бељинскога на женскиње уопште, а нарочито на руско женскиње, на њену будућност, на њена неодузимљива права, на оскудност њеног васпитавања и образовања, — једном речи на оно што се данас зове женско питање. Уважење према женскињу, признавање њиховог права на слободу, њиховог не само породичног, но и друштвеног, јавног значаја — показује се код њега свугде где год се он тог питања дотакне — премда без оне изазивајуће жестине и галаме која је данас на том терену тако у моди.

*

Више пута чујемо где се каже: тај и тај умро је на време, у згодан час... Ни о коме се то с толиким правом не може рећи као о Бељинском. Да! Он је умро кад треба, и у згодан час. Пре смрти (Б. је умро у мају месецу 1848) још је доспео да буде сведок победе својих милих, најприснијих нада, а није видео њихов коначан пад... А какве су га невоље очекивале да је још поживео! Познато је да се полиција сваки дан распитивала о стању његове болести, о току његове агоније. Само смрт га је избавила од тешких искушења и страдања. Уз то му већ и физикум његов није хтео да дејствује... Па нашто би онда и било отезати и оклевати?

A struggle more — and I am free.[1]

Све је тако, но — живи Бога хвале, и није могућно угушити у себи осећање жаљења за оним између нас кога смрт односи у незнани крај одакле се „још ниједан путник вратио није".

[1] Још један напор, и ја сам слободан! (Бајрон).

Ја неки пут и нехотице задајем себи питање: шта би помислио, шта би рекао Бељински да је доживео велике реформе, изведене под данашњом владавином — ослобођење сељака, увођење јавних судова, итд. Какав би усхит изазвали у њему ти плодоносни почетци! Али он не дотраја до њих!

Не доживе ни до онога што би тако сладошћу испунило његово срце: не дочека много доброга што се после њега извршило у нашој књижевности. Како ли би се он обрадовао великом уметничком таленту Лава Толстоја, снази Островског, хумору Писемског, сатири Салтикова, трезвеној истини Решетњикова! Да ко ли је, ако не он, требао да буде сведоком ницања оних семена од којих су многа лично његовом руком била посејана?...

Но види се, — није тако требало да буде...

*

Завршићу ове своје спомене саопштењем писма једне блиске му госпође коју сам молио да ми саопшти подробности његових последњих часова (ја сам се тада налазио у Паризу) — а такођер и неколиких одломака из његових писама, мени упућених.

Ево писма госпођиног (од 3 јуна 1848):

„Хоћете да чујете што о Бељинском... Но ја не умем причати како треба, а нема се скоро шта ни причати о човеку који је све последње време био сатрвен физичким мукама. Не могу вам изразити како је тешко било, како је човека болело гледати полагано разоравање тог јадног мученика.

„Вратио се био из Париза у тако добром стању духа и здравља, да смо сви, не изузимајући чак ни лекара, добили наду да ће он потпуно оздравити. Тада је код нас провео неколико јутара и вечери у непрекидном, живом и бодром разговору, и сви с радошћу упознасмо у њему пређашњег, још доста здравог Бељинског. Но чудновато је да се од самог његовог повратка из туђине нарав његова беше необично изменила: он беше постао блажији, кроткији, а трпљивости беше у њега далеко више но пре; чак и у породичном животу није га човек могао познати, — тако се спокојно и, очигледно, без борбе, мирио са свим оним што га је пре тако јако узбуђивало. То здраво стање његово не потраја дуго; у Петрограду брзо назебе, и положај његов биваше из дана у дан све безнаднији, очајнији. При сваком новом виђењу с њим, налазили смо да се страшно изменио, и изгледало је да се већ више измршавити не може. Но видевши га идући пут, налазили бисмо да је још страшнији.

„Последњи пут била сам код њега на недељу дана пред смрт: затекосмо га полулежећег у наслоњачи; лице му беше сасвим без-животно, но очи огромне и сјајне. Сваки дах његов био је јаук, и предусрео нас је речима: „Умирем, сасвим умирем", но те речи беху изговорене не са уверењем, но пре са жељом да их оповргнемо.

„Што да вам говорим каква смо тешка два часа провели тада код њега. Говорити, дабогме, није могао; али њега нису већ ни занимали, нити би га могли оживети разговори о оним предметима за које је пре живео.

„У постељу је пао два, три дана пред смрт, и као да се надао спасу све док му је памћење било живо; у очи смрти поче да се заноси, но ипак познаде Грановског, који тога дана дође из Москве.

„Пред саму смрт говорио је читава два часа као руском народу, и често се обраћао жени, молећи је да све добро запамти и тачно саопшти коме треба. Но из те дуге беседе није се скоро ништа могло разабрати. Затим наједном ућута и, после пола часа мучне агоније, премину. ..

„Јадна жена... није се ни на тренутак мицала од њега, и дворили га је сасвим сама, превртала и дизала с постеље. Та жена... доиста заслужује свеопште поштовање; тако усрдно, с таквим стрпљењем, тако без тужбе неговала је мужа сву зиму. . ."

Ево неколико одломака из писама Бељинскога мени:

„Спб., 19 фебруара 1847.

„...Кад сте полазили на пут, ја сам унапред знао шта губим у вама, но кад одосте, ја видех да сам у вама изгубио више но што сам мислио. . . После вас ја падох у неко нерасположење са некаквом апатичком самозаборавношћу, и време ми постаде дуго као нигда у животу. Лежем у једанаест, који пут и у десет часова, до дванаест заспим, устајем у седам, осам, или око девет — па цео дан — а нарочито вече — после ручка — дремам. . . Ето, то вам је мој данашњи живот.

„. . .** добио је од К-ра оштро писмо, али га није показао *** Овај ништа не зна, али се домишља, а чини ипак своје. При објашњењу са мном био је поган и

зао: кашљао је, замуцкивао, говорио да на оно што ја желим, он, бајаги, ради моје користи, никако не може пристати, из узрока које ће ми одмах објаснити, и из узрока које ми не може казати. Ја му одговорих да нећу да знам ни за какве узроке, — и рекох му моје услове. Он се обрадова, и сад ми, кад се видимо, пружа обе руке — види се да је мноме потпуно задовољан!

„Из тога мога писма можете видети да ја нити сам бесан, нити претерујем. Ја сам га волео, тако волео, да га и сад час жалим, час се љутим на њега — њега ради, а не себе ради — мени је само тешко преболети коначан раскид са човеком — а после већ иде.

„Природа ми је мало способности дала да ма кога мрзим ради неправди мени лично нанесених; ја сам пре кадар омрзнути човека због разлике у убеђењима, или због недостатака и порока који су иначе за мене лично сасвим нешкодљиви. Ја и сада високо ценим***;[1] али, крај свега тога, он је у мојим очима човек који ће стећи капитал, који ће бити богат — а знамо како се до тога долази. Ево, већ је почео са мном. Но доста о том.

„... Да вам кажем једну новост: ја ћу можда поћи у Шлеску. Боткин ми даје 2500 рубаља. Ја сам мисао о путу у Шлеску већ сасвим био напустио — јер су чим бих породицу оставио — а да молим да

[1] Овде ће канда бити реч о песнику Некрасову, који је био саиздавач или издавач једног часописа у ком је главну улогу имао Бељински, а где се са њим, крај свих његових великих заслуга за тај лист, ружно поступило. — Прим. прев.

ми дају плату и за време отсуства, то никако нисам хтео. Но, после објашњења са *** ја помислих да би ипак глупо било устезати се. Њему је било врло мило, рече да је готов све да ми учини, само да ја... Ја сам писао Боткину, и сад ће његов одговор решити ствар.

„Ваш Каратајев" је добар, премда је далеко заостао за „Хором и Калинићем"...

„Мени се чини да у вас чисто стваралачког дара или нема — или га има врло мало, и ваш дар је једне врсте са Даљевим. То је ваше право поље. Узмимо, на пример, (вашег) „Јермолаја и Млинарицу" — није, да кажете, Бог зна шта — ситница, али је добро, стога што је умно и стварно, с мишљу. А у „Убојици" — ја сам уверен, ту сте већ градили, измишљавали. Наћи свој пут, дознати где ти је место, — у томе лежи све за човека, то за њ значи начинити се самим собом.

Ако се не варам, ваш је позив — посматрати истинске појаве па их приказивати, пропуштајући их кроз уобразиљу... Само — тако вам Алаха! — никад ништа не штампајте што није „ни риба ни месо"... „није, да кажеш, да није добро, ал' није ни врло добро". То страшно шкоди тоталитету чувености (извините за овај незгодан израз — бољега се у овај мах не сећам). А „Хор" обећава од вас значајног писца — у будућности.

„...Гогољ је страшно покаран од јавног мишљења, и на пасја кола изгрђен у свима часописима; и сами пријатељи му — московски славенофили — чак

га се и они отресају, ако не њега лично, ал' зацело његове гнусне одвратне књиге...

„...Жена моја и сви моји домаћи, не изузимајући и ваше кумче — поздрављају вас"...

„Спб., 1 марта 1847.

„...Рећи ћу вам да сам скоро изменио своје мишљење у погледу порекла извесних поступака ***. Сад ми се чини да је он радио по савести, оснивајући се на објективном праву, — до појма о другом, вишем, још није дорастао, — а стећи га није могао стога што је одрастао у прљавом позитивизму, те нигда није био ни идеалиста, ни романтичар на наш начин. Него видим — из његовог примера — како тај идеализам и романтизам може да буде пробитачан за неке људе кад им човек одрешене руке остави. Гадни су они — тај идеализам и романтизам, али шта мари човек што му је помогао ружан по укусу лек, чак и тада ако је, избавивши га од смртне болести, накалемио на његов организам друге, али већ не смртне болести; главно је ту не што је лек — одвратан, но што је помогао...

„...Пут мој у Шлеску решен је. Зато сам обвезан Боткину. Он је нашао начина и — извукао ме из шкрипца. Не, нигда се ја нисам заузимао, нити ћу се заузимати сам за самог себе, колико се он ту за мене био заузео. Колико ли је само писама у тој ствари написаоАњенкову, Херцену, своме брату, колико ли је разговора и објашњавања имао час са једним, час са другим. Ономад је добио одговор од Ањенкова, и послао ми га је. Ањенков ми

даје 400 франака. Ви знате да је то човек прилично осигуран, али ни издалека не богат, — а и по себи знате да у иностранству 400 франака, у свако време, ако ништа друго, оно бар нису сувишан новац. Но то још није ништа — томе бих се ја свагда и надао од Ањенкова, али ево шта ме је у само срце тронуло: сад тај човек мене ради мења свој план путовања — не иде у Грчку и у Цариград — но иде у Шлеску!

„Од тога, право да вам кажем, може човек чак и да се збуни, — и кад не бих знао, кад не бих дубоко осећао како силно и много волим Ањенкова, мени би тај случај морао бити непријатан и досадан.

„Намеран сам да пођем првим паробродом..."

„Спб., 12 априла 1847.

„Пишем вам неколико редака, љубазни мој Тургењеве. Ускоро после вашег другог писма, у коме изјављујете своју радост ради здравља мога синчића — он је умро. То ме је страшно утукло. Ја не живим — ја умирем лаганом смрћу. Но на ствар! Извадио сам карту за Штетински пароброд; он полази 4 маја".

*

Деветог маја састао сам се с Бељинским у Штетину, камо сам му пошао био у сретање. Писали су ми из Петрограда да га је смрт тромесечног синчића неисказано поразила. Ни година дана не прође, па пође и он за њим у гроб.

И ево, прошло је већ добрих двадесет година од оног доба — и ја сам изазвао његову милу сен... Не знам уколико ми је пошло за руком да саопштим

читаоцима главне црте његовог духовног обличја; но ја сам задовољан већ и тим што је он провео неко време са мном, у мојој успомени. . .

„Човек је био!"

*

I. — Добио сам од А. Д. Галахова писмо поводом мог чланка о Бељинском, који се, као што је познато, појавио у „Веснику Европе". Износим овде један одломак из тога писма. У њему уважени аутор, чије мишљење у ствари историје књижевности и критике ужива заслужен значај и углед, унеколико попуњава моје погледе:

„. . . Што се тиче каквих било грешака у књижевним оценама или чињеницама, нисам код вас наишао ни на једну. Могу вас само упозорити на једну, по моме схватању, нетачност. Ви кажете да Бељински, ценећи уметност као засебну, потпуно природну и закониту сферу духовне делатности човекове, није био поклоник теорије „уметности ради саме уметности", а за доказ узимате његов суд о Пушкиновој песми: „Људски олош".

„Мени се чини да то није сасвим тако, бар у хронолошком смислу не. Суд тај припада времену вашег познанства с Бељинским. До тога времена (до 1843), он је већ сарађивао у „Молви" и „Телескопу", у „Набљудатељу" и у „Отачаственим Записима". Из неких критичких чланака његових који су ту угледали света (нарочито у „Набљудатељу") види се да је он признавао оправданост знамените формуле: „уметности је сврха — сама уметност". Да зашто је и напао онако силно на Менцела (у „Отачаственим Записима") ако не стога што је Мен-

цел у својој „Историји немачке књижевности" ову последњу потчињавао сврхама које леже ван књижевне области: тражио од ње да служи политичким, грађанским и осталим обзирима, те је с те тачке посматрања нападао Гетеа, а величао Шилера? Сећам се да ми је Бељински једном, кад сам га посетио, са искреним патосом показивао на зиду портрете Хегла и Гетеа, као највиших претставника чисте мисли и чисте уметности".

Затим А. Д. Галахов, за потврду својих речи, наводи једно место из недавно објављеног списа А. Станкјевича: „Т. Н. Грановски".

Биће да сам ја збиља изрекао нетачности. Јер, кад сам се ја упознао са Бељинским, његова мишљења су била тачно онака како сам их овде приказао: он их је изменио био кратко време пре тога. Политичка струја поче да ври и ради у њему јаче.

*

II. — А. Н. Пипин, у познатој својој биографији Бељинскога, оспорава мој поглед на оно што сам ја у темпераменту Бељинскога назвао неполитичким — и види у његовој „уздржаности" само неизбежан уступак нарочитим условима онога времена.

Ја сам готов да се сложим са уваженим научником: веома је вероватно да је оцена г. Пипина те стране карактера нашег великог критичара тачнија од моје, чега ради и сматрам за дужност да се објасним пред читаоцима. Онај „огањ" који сам ја поменуо нигда се није гасио у њему, премда није свагда могао ни смео да избије на површину.

Септембар, 1879
Париз.

III

ГОГОЉ

(Жуковски, Крилов, Лермонтов, Загоскин)

Мене је Гогољу одвео покојни Михаило Сјемјоновић Шчепкин.[1] Сећам се дана наше посете: 20-ог октобра 1851 године. Гогољ је тада живео у Москви, на Никитској, у дому Тализина, код графа Толстоја.

Довезли смо се код њега у један час по подне; одмах нас је примио. Соба се његова налазила поред трема, десно. Уђосмо у њу, и ја угледах Гогоља, који је стојао пред пултом с пером у руци. На њему је био загасит палето, зелен сомотски прсник и мрке панталоне. Недељу дана пре тога видео сам га у позоришту, на претстави „Ревизора". Седео је у партерској ложи, до самих врата и, испруживши главу, са нервозним немиром погледао је на сцену, преко рамена две плећате даме, које су му служиле као заклон од радозналости публике.

Тада ми га показа Ф., који је седео до мене. Ја се брзо окренух да га видим; он јамачно примети тај покрет па се малко одмаче назад, у угао. Поразила ме је била промена што се учинила на њему од 1841 године. Тада сам га једно двапут видео код Авдотје Петровне Јелагине.

У то време је он изгледао као крепак и темељан Малорус; сад ми је изгледао мршав и изнурен човек, кога је живот већ прилично урнисао. Некакав притајени бол и узбуђење, неко сетно беспокојство

[1] Знаменит московски глумац, ненадмашан приказивач градоначелника у Гогољевом „Ревизору". — Прим. прев.

прианьало је уз стално проницљив израз његовог лица.

*

Угледавши мене и Шчепкина, он нам с веселим лицем пође у сретање, па, стиснувши ми руку, прозбори: „Па ми смо већ одавно требали да се упознамо".

Седосмо. Ја — до њега, на широком дивану: Михаило Сјемјоновић у наслоњачу, поред њега.

Загледах се пажљивије у његове црте. Његова плава коса, која је од слепоочнице падала право, као обично у козака, још беше сачувала боју младости, али се била приметно проредила. Од његовог стрмог, глатког, белог чела, као и пре, просто је венјао ум. . . У омањим кестењастим очима заблистала би неки пут веселост — навлаш веселост, а не подсмешљивост. Но уопште, њихов поглед је изгледао уморан, клонуо. Дуг, шиљаст нос давао је физиономији Гогољевој нешто лукаво, лисичје; непријатан утисак су чиниле и његове истурене меке усне под потстриженим брковима: у њиховим неодређеним оцртима изражавале су се — бар тако се мени учинило — тамне стране његовог карактера: кад би говорио, оне би се непријатно отварале и показивале низ шкрбавих зуба; мала му брада беше утонула у широк сомотски црни шал.

У држању и обличју Гогољевом, у покретима његовог тела било је нешто — да л' професорско да л' учитељско — нешто што те је потсећало на предаваче у паланачким институтима и гимназијама.

„Какав си ти паметан, чудан и јадан створ!" и нехотице би човек помислио, загледавши се у њега.

Сећам се, ја и Михаило Сјемјоновић смо сад и пошли били к њему као ванобичном, генијалном човеку код кога се у глави померило нешто... Сва Москва је сад имала о њему такво мишљење. Михаило Сјемјоновић ме унапред упозори да с њим нипошто не треба говорити о наставку „Мртвих Душа”, о том другом делу над којим се он тако дуго и упорно трудио и који је он, као што је познато, пред смрт спалио; рече ми да он тај разговор не воли.

Његову „Преписку с пријатељима” ја већ ни сам не бих помињао, јер му о њој ништа добро не бих могао рећи. Уосталом, ја се ни за какав нарочит разговор нисам ни спремао — но сам просто жудио да видим човека чија сам дела ја скоро на изуст знао. Данашњим младим људима би чак тешко било протумачити ону чаровитост што је тада окруживала његово име; а данас већ и нема никога на ком би свеопшта пажња могла да се онако усредсреди...

*

Шчепкин ми је унапред саопштио да Гогољ није много разговоран; у ствари испаде друкчије. Гогољ је овога пута говорио много, живо, размерено развлачећи и откуцавајући сваку реч — што не само да није изгледало неприродно, него, напротив, придавало је његовој беседи некакву пријатну снагу и утицајност. Он је говорио на о;[1] неке друге, за руско уво мање пријатне, особине малоруског говора ја нисам приметио.

Све је испадало лепо, складно, укусно и тачно.

[1] Т. ј. Москва, а не Маскв̄а. — Прим. прев.

Утисак умора, болесног нервног немира, који је он у први мах учинио на мене — ускоро ишчезну. Он је говорио о значају књижевности, о пишчевој мисији, о том какво држање треба писац да заузме према својим творевинама. Исказао је неколико финих и тачних напомена о самом процесу рада, о самој, ако је могућно тако се изразити, физиологији књижевног стварања. И све то — језиком сликовитим, оригиналним — и, колико сам ја могао да уочим, ни најмање унапред припремљеним, као што то скоро из реда бива код „знаменитости".

Само кад заподену разговор о цензури, мало те не величајући је, још мало па одобравајући је, као средство да развија код писца вештину, умење да брани своје чедо, стрпљење и мноштво других хришћанских и светских врлина — тек тада ми се учини да то Гогољ црпе из готовог арсенала. Притом, доказивати на такав начин неопходност цензуре — зар није то значило препоручивати и скоро хранити препреденост и лукавство ропства? Ја још могу да допустим стих италијанског песника: „Si, servi siam; ma servi ognor frementi!"[1] — Али самозадовољну смиреност и подмуклост ропства . . . Ама не! боље и не говорити о том.

У таквим измишљавањима и суђењима Гогољевим и сувише се очигледно испољавао утицај на њега оних лица „највишег полета" којима је и била посвећена његова злогласна „Преписка с пријатељима": отуд је сада дувао овај мемљиви и бљутави задах. Уопште, ја ускоро осетих да је између Гого-

[1] Јесте, ми смо робови; али робови вечито незадовољни.

љевог погледа на свет и мог — лежала читава бездан. Нисмо ја и он једно и исто мрзили, нити смо једно волели; али у том тренутку — у мојим очима све то није имало такву важност. Велики песник, велики уметник био је преда мном, и ја сам га гледао, и слушао га са страхопоштовањем чак и кад се нисам с њим слагао.

*

Гогољ је, вероватно, знао моје односе према Бељинском, према Херцену. О Бељинском, о његовом озлојеђеном, индигнираном писму њему — он ни речи не прослови; то би име опекло његове усне. Но у то време тек што се беше појавио — у једном заграничном издању — Херценов чланак, у коме је он поводом злогласне „Преписке" кореo Гогоља због изневеравања својих прећашњих убеђења.

Гогољ сад и сам започе говор о том чланку. Из његових писама, објављених после његове смрти (о! какву би му лепу услугу учинио био издавач да је избацио из њих читаве две трећине, или бар све оне што их је писао „великосветским" дамама. . . Одвратније мешавине охоле надутости и улагивања, лажног светињиштва и сујете, пророчког и готованског тона — у књижевности не постоји!) — из писама Гогољевих ми знамо какву је неизлечиву рану увукао у његово срце потпун фијаско те његове „Преписке" — тај фијаско у коме не можемо да не поздравимо једну између не многих позитивних, утешних појава тадањег јавног мишљења.

И ја и покојни М. С. Шчепкин били смо сведоци — на дан наше посете — до које је мере та рана

Гогоља тиштала и болела. Гогољ поче да нас уверава — наједаред измењеним, ужурбаним гласом — како он не може да разуме по чему то неки људи у његовим ранијим делима налазе некакво опозиционарство, нешто такво чему он доцније тобоже није остао веран; — да се он свагда придржавао једних и истих религиозних и конзервативних („охранитељних") начела — и, као доказ за то, готов је да нас упозори на нека места у једној својој, већ одавна наштампаној књизи...

Прозборивши те речи, Гогољ скоро са младићском живошћу скочи са дивана па потрча у суседну собу. Михаило Сјемјоновић само што издиже обрве — и кажипрст подиже... „Никад га ја таквог нисам видео", шапну ми он.

*

Гогољ се врати са свеском „Арабесака" у рукама — па поче да нам чита нека места из једног између оних детињасто-надувених и заморно-празних чланака којима је напуњен тај његов зборник. Сећам се, реч је била о потреби строгог поретка, безуветног покоравања властима, и т. д.

„Ето видите, — понављао је Гогољ, — ја сам и пре свагда тако исто мислио, исказивао сам тачно таква иста убеђења као и сад!... И онда којим правом може неко да ме кори због издајства, због изневеравања... Зар мене?"

И то је говорио писац „Ревизора", једне од најборбенијих, у највећој мери одречне, осуђујуће комедије, каква се икада на позорници појавила!

Ја и Шчепкин смо ћутали. Гогољ баци, најзад, књигу на сто, па опет поче да говори о уметности,

о позоришту. Рече да је остао незадовољан игром глумаца у „Ревизору", да су они „тон изгубили", и да он пристаје да им изрецитује цео комад од почетка до краја. Шчепкин се ухвати за ту реч, па одмах ту утврди и где и када да Гогољ чита. Нека стара госпа дође код Гогоља; она му донесе — нафору из цркве!...

Ми се удаљисмо.

*

После два- три дана обављено је то читање „Ревизора" у једној сали оног дома где је Гогољ живео. Ја измолих дозволу да присуствујем том рецитовању. Покојни професор Шевирјов је такође био у броју слушалаца и — ако се не варам — историк Погодин. На велико моје изненађење, ни приближно сви глумци који су учествовали у „Ревизору" нису се одазвали Гогољевом позиву: господа су сматрала за увреду да њих неко хоће да учи! Ниједна глумица такође не дође. Колико сам могао приметити, Гогоља је озлоједио тај неради и слаби одзив на његов предлог... А зна се какав је он био тврдица за такве милости. Лице његово доби мргодан и хладан израз; очи му се подозриво накострешише. Тог дана је изгледао, збиља, као болестан човек.

Он поче да чита — и мало по мало оживе. Образи му се осуше лаким руменилом; очи се раширише и разведрише. Рецитовао је Гогољ изврсно... Ја сам га тада слушао први и... последњи пут. Дикенс, такође изврстан рецитатор, може се рећи, претставља, и г р а своје романе; читање је његово — драматично, скоро театрално: у једној његовој личности видите неколико првокласних глумаца који вас на-

гоне час да се смејете, час да плачете. Гогољ ме је, напротив, поразио ванобичном једноставношћу и уздржаношћу манира, некаквом достојанственом и у исти мах наивном искреношћу, којег као да се ни најмање не тиче — има ли ту каквих слушалаца, и шта они мисле.

Изгледало је да је Гогољу сад само до тога стало: како да сам проникне у предмет, и за њега самог нов, и како да што тачније преда, саопшти свој сопствени утисак.

Ефекат се добијао ванредан — нарочито на комичним, хумористичним местима; хтео не хтео, човек није могао да се не смеје — добрим, здравим смехом; а виновник све те забаве настављао је и даље је, не збуњујући се општом веселошћу и као чудећи јој се у себи, све се више и више удубљивао у саму ствар — и тек неки пут би, на уснама му и око очију, једва приметно зтреперио лукави смешак ненадмашног мајстора...

Са каквим недоумевањем, са каквим запрепашћењем је Гогољ изговорио знамениту фразу Градоначелника о она два пацова (на самом почетку комада): „Дођоше, оњушише, па без трага одоше!" Он нас ту чак овлаш разгледа, чисто тражећи од нас објашњење за тако чудан случај. — Ја тек ту увидех како уопште нетачно, површно, са каквом жељом да само што пре засмеју публику — обично приказују на позорници „Ревизора".

Ја сам седео, утонуо у радосну раздраганост. То беше прави празник. На жалост, светковина, моја радост не потраја дуго. Гогољ још не стиже да прочита ни пола првог чина, кад се наједном вра-

та шумно отворише, па, брзајући, смешкајући се и климајући главом, скоро претрча преко целе собе један још врло млад, али већ необично насртљив литерат — па, ником ни речи не рекавши, похита да заузме место у углу. Гогољ прекину читање, па са замахом ударивши руком по звонцету, љутито пребаци ушавшем камердинеру: „Па зар ти нисам казао да никог не пушташ!"

Онај жутокљуни литерат лако се узмува на столици, али се иначе ни најмање не даде збунити. Гогољ сркну мало воде па поче опет да чита: но ово сад не беше оно раније. Он поче да се жури, да мрмља за себе, да не довршује речи; неки пут би читаве реченице прескакао — па би само руком одмахнуо. Неочекивана појава „литератора" беше га онерасположила: живци његови, очевидно, не издржаше ни најмањи притисак. Тек у познатом призору где се Хлестаков забрбљава, Гогољ се мало п о в р а т и, и повиси глас: он зажеле да покаже глумцу који је играо улогу Ивана Александровића (Хлестакова) како треба приказивати то, збиља тешко место.

У Гогољевом рецитовању оно ми се учини сасвим природно и да одговара истини. Хлестаков је понесен и чудноватошћу свога положаја, и средином у коју је упао, и својом рођеном лакомисленом брзоплетошћу. Он као и зна да он ово сад лупета и лаже, — и верује свом лупетању: то је нешто слично заносу, надахнућу, стваралачком усхиту — то није обична лаж, није само разметање. Њега је то сад нешто „дохватило". „Молиоци у претсобљу жуборе, тридесет и пет хиљада штафета лете — а ове

будале, као вели, слушају, оклембесивши уши, а какав сам ја — жесток, досетљив, отмен млад човек!

Ето какав је утисак правио у Гогољевим устима Хлестаковљев монолог. Но, говорећи уопште, читање „Ревизора" тога дана било је — као што се Гогољ сам изразио — не више него напомена, нацрт; а све то због оног незваног насртљивца литерата који је своју безобзирност дотле терао да се после свих нас још задржао код побледелог, уморног Гогоља и убацио се за њим у његов кабинет!...

У ходнику ја се растадох с њим и потад га већ нисам видео. Но његовој личности би још суђено да буде од значајног утицаја на мој живот.

*

Последњих дана фебруара месеца идуће, 1852 год., ја сам се налазио на једној преподневној седници ускоро затим пропалог друштва за посећивање болесника — у сали Племићског Збора, — кад наједном приметих И. И. Панајева, који са грчевитом журбом претрчаваше од једног лица ка другом, очевидно саопштавајући свакоме од њих неку изненадну и тужну вест, јер би се на лицу свакога од њих одмах исписало запрепашћење и жалост. Панајев најзад притрча и к мени — и са лаким смешком, равнодушним тоном изговоривши: „А знаш ли, Гогољ је умро у Москви. Да, да... Све рукописе спалио — па умро" — одлете даље.

Не може бити сумње да је Панајев, као литерат, у души жалио због таког губитка, а уз то је био човек доброг срца, — али задовољство да он буде

први који саопштава другом новост која запрепашћује (равнодушан тон се ту употребљавао ради што јачег утиска) — то задовољство, та радост заглушивали су у њему свако друго осећање.

Већ неколико дана кроз Петроград су се проносили неодређени гласови о Гогољевој болести; али такав свршетак ипак нико није очекивао. Под првим утиском саопштене ми вести, ја написах следећи мањи чланак.

Писмо из Петрограда[1]

Гогољ је умро! — Коју руску душу неће потрести те две речи? — Он је умро. Губитак наш је тако суров, тежак, тако изненадан, да ми још непрестано не бисмо хтели да верујемо. Баш у то време кад смо се сви могли надати да ће он најзад прекинути своје дуго ћутање, да ће нас обрадовати, превазићи наша нестрпљива очекивања, — дође нам та кобна вест!

Да, он је умро, тај човек кога ми сад имамо право, горко право, дато нам смрћу, да назовемо великим; човек који је својим именом обележио епоху у историји нашег духовног живота, човек којим се ми поносимо као једном између наших слава!

Он је умро, оборен у самом расцвету битисања, у напону својих сила, не довршивши започето дело, као најблагороднији између његових претходника... Овај нестанак њега вређа нам бол старих рана.

Није сад време ни место да говоримо о његовим заслугама — то ће бити задатак будуће критике.

[1] „Московске Вједомости", 1852 г., 13 марта, бр. 32. —

Треба се надати да ће она знати схватити свој задатак, те ће га оценити оним непристрасним, но пуним поштовања и љубави судом, каквим се њему равни људи оцењују пред лицем потомства. Нама данас није до тога; ми бисмо само желели да будемо један између одјека оне велике туге коју осећамо разливеном свуда око нас. Не желимо ми сад да га оцењујемо, но само да плачемо, јер ми сад нисмо ни кадри, немамо ми те снаге, потребне за достојну оцену једног Гогоља... И најмилије, најприсније обличје нејасно је за очи огрезле у сузама...

На дан кад га Москва сахрањује, ми бисмо да јој одавде пружимо руку — да се сјединимо с њом у осећању свеопште жалости. Није нам била дата могућност да још последњи пут погледамо на његово безживотно лице; али му из ове даљине шаљемо свој опроштајни поздрав — и са осећањем страхопоштовања полажемо данак наше туге и наше љубави на његову свежу могилу, у коју нисмо могли, као Московљани, да бацимо шаку рођене земље!

Помисао да ће његов прах почивати у Москви испуњава нас некаквим болним задовољењем. Да, нека, нек прах његов почива тамо, у срцу Русије, коју је он тако дубоко знао и тако волео, тако пламено волео да само лакомислени или кратковидни људи не осећају присуство тог љубавног пламена у свакој од њега изговореној речи.

Али неисказано тешко било би нам помислити да су последњи, најзрелији плодови његовог генија за нас неповратно пропали — и ми са ужасом слушамо немилосрдне гласове о њиховом уништењу...

Не верујем да би било потребно говорити о оно мало људи којима ће се наше речи учинити као преувеличане, или чак и сасвим неумесне... Смрт има чистећу и помирујућу силу; клевета и завист, нељубав и неспоразуми — све то обично умукне и пред најобичнијим гробом: ваљда неће они проговорити ни над гробом Гогољевим?

Ма какво да је коначно место које ће му историја дати, ми смо уверени да нико неће одрећи да већ сад понови за нама: мир његовом праху, вечан спомен његовом животу, вечна слава његовом имену!

Т......в[1]

Ја сам био послао тај чланак у један од петроградских часописа; но баш у то време цензурне строгости почеше веома да се пооштравају од неког доба... Таква crescendo су се дешавала почешће и — за посматрача са стране — тако исто безузрочно, као, на примир, повећање смртности за време епидемијâ. Мој се чланак не појави ни једног од идућих за тим дана.

[1] Поводом тог чланка (о њему је још тада неко сасвим оправдано рекао да нема богатог трговца о чијој смрти се листови не би с већом топлотом одазвали) — сећам се овог случаја: Једна дама из највиших кругова у Петрограду налазила је да ја ону казну на коју сам због овог чланка био осуђен — нисам заслужио — и да је она, у сваком случају, одвећ строга, нечовечна... Једном речи, она ме је ватрено бранила. „Али ви не знате, — упозори је неко: — па он у свом чланку Гогоља назива великим човеком!" — Ама не може бити! — „Уверавам вас". — А! ако је тако, онда ништа не говорим: je regrette, mais je comprends qu'on ait dû sévir. (Жао ми је, али кад је тако, онда могу да разумем да се ту морало најстрожије поступити).

Нашавши се на улици са издавачем часописа, ја га запитах шта би то могло да значи. — „Па ето, видите какво је данас време", одговори ми он. — Али чланак је најневинији, — приметих ја. — „Да ли је невин, или није", — одврати ми издавач: — „ствар није у том; него уопште, име Гогољево се не сме помињати. Закревски је на погребу са андрејевском лентом присуствовао: то му ови овде не могу да — прогутају".

Ускоро затим ја добих од једног пријатеља из Москве писмо, пуно прекора: „Шта је то наопако! — клицао је он: — Гогољ нам умро, па да би макар један часопис у Петрограду дао гласа од себе! То ћутање је срамота!"

У свом одговору ја објасних — признајем, у доста оштрим изразима — своме пријатељу узрок тога ћутања, и као доказ, приложих свој забрањен чланак. Он га одмах поднесе на увид тадашњем просветном попечитељу московског округа — генералу Назимову — и доби од њега одобрење да га наштампа у „Московским Вједомостима". То се дешавало у половини марта, а 16 априла сам ја — због непослушања и нарушења цензурних правила — био бачен на месец дана апса у кварту (прва двадесет четири часа провео сам у „бувари", где сам разговарао са претерано учтивим и образованим полицијским подофициром, који ми је причао о својој шетњи у Летњем Парку и о „аромату птица"), а после сам отправљен „на сталан боравак" у своје село.

Ја ни најмање не намеравам да оптужујем тадању владу: просветни управник петроградског округа, сада већ покојни Мусин-Пушкин, приказао је — из

непознатих ми разлога — читаву ствар као јавну непослушност од моје стране; он се није омишљао да увери највишу власт да је он мене звао лично, и да ми је лично саопштио забрану цензурног комитета да се мој чланак не сме објављивати (једна цензорска забрана није могла мени посметати — на основи постојећих одредаба — да свој чланак подвргнем суду неког другог цензора), а ја г. Мусина-Пушкина мојим очима никад нисам видео, нити сам са њим икаквог објашњења имао.

Али ни влада, опет, није могла да сумња у свог високог чиновника, у своје поверљиво лице, да би оно могло овако извртати истину! Него цела та ствар се по мене ипак добро свршила: мој боравак у апсу, а после прогонство у село били су по мене од несумњиве користи: све то зближило ме је са таквим странама руског живота, које би, при обичном току ствари, вероватно умакле од моје пажње.

*

Већ довршујући горњи редак сетих се да је прво моје виђење с Гогољем било много раније, но што сам ја на почетку рекао. А наиме: ја сам био један између његових слушалаца 1835 године, кад је он предавао (!) историју на петроградском универзитету.

То се предавање, ако ћемо право да говоримо, вршило на врло оригиналан начин. Пре свега, Гогољ би од три предавања редовно само на једно дола-

зио; друго, чак и кад би се појавио на катедри, он није говорио но је шапутао нешто сасвим без везе, показивао нам неке мале гравире на челику, челикорезе, који су приказивали пределске слике Палестине и других источњачких земаља — и за све се време страшно снебивао и бунио.

Ми смо сви били уверени (а не верујем да смо се варали) да се он ништа не разуме у историји — и да г. Гогољ-Јановски, наш професор (тако се он именовао у списку предавања), нема ничег заједничког са писцем Гогољем, који нам је тада био већ познат, као писац „Вечери на салашу код Дикањке". На годишњем испиту из свог предмета он је седео, повезан рупцем, бајаги због болесног зуба — са потпуно утученом физиономијом — и ни уста није отворио. Студенте је, место њега, испитивао професор И. П. Шуљгин.

Као да сад гледам његову мршаву, дугоносу појаву са два краја црне свилене мараме, који су као неке уши, стрчали у вис. Он је, без сумње, и сам јасно увиђао сав комизам — и сву незгодност свога положаја: он већ те године поднесе оставку. Но то му, међутим, ипак није посметало да ускликне:

„Непризнат сам се попео на катедру, а непризнат и силазим са ње!"

Он је био рођен да буде учитељем својих савременика; али само не са катедре.

*

У ранијем (првом) одломку ја сам поменуо свој први сусрет са Пушкиним; а сад ћу да кажем неколико речи и о другим, сад већ покојним, књижев-

ним знаменитостима које сам имао прилику да видим.

Почећу са Жуковским.

Живећи — наскоро после дванаесте године — у своме властеоству, у Бељевском округу, он је неколико пута посећивао моју мајку — тада још девојку — на њеном Мценском имању. Очувало се чак предање да је он у једној домаћој аматерској позоришној претстави играо улогу волшебника, и тешко те нисам видео ја ону исту капу његову са златним звездама — у сарачани мог родитељског дома.

Но од то доба су прошле многе године и, вероватно, у његовом памћењу се затрла и сама успомена на сеоску госпођицу, с којом се он упознао случајно, и на пролазу. Кад се много доцније наша породица преселила у Петроград — мени је тада било шеснаест година — моја мати зажеле да Василија Андрејевића (Жуковског) потсети на своју личност. Она извезе за његов имендан једно лепо сомотско узглавље, па посла мене да му га однесем у Зимњи дворац.[1] Ја сам требао да кажем ко сам, да објасним чији сам син, и да предам поклон.

Но кад сам се нашао у огромном, дотле мени непознатом дворцу; кад сам имао да пролазим по каменим дугим ходницима, да се пењем преко мраморних басамака, сваки час наилазећи на стражаре који, онако укочени и непомични, као да такође беху од камена; кад сам једва некако пронашао стан Жуковскога, па се нашао пред џиновским лакејем са

[1] Као васпитач тадашњег наследника престола, будућег цара Александра II, песник Жуковски је становао у царском Зимњем Дворцу. — Прим. прев.

ширитима по свим шавовима, и орловима на тим ширитима — мене обузе таква дрхтавица, осетих такву бојазан да, ушавши у кабинет, куда ме узва један црвени лакеј и где иза дугог писаћег стола погледа на мене замишљено-предусретљиво, али достојанствено и унеколико замишљено лице самога песника — ја, крај свег свог усиљавања, не могох дати од себе гласка: језик ми се, што кажу, беше за непце залепио, и сав горећи од стида, тешко те не и са сузама у очима, ја застадох као укопан, на прагу од врата, и само сам пружао и држао обема рукама, као новорођенче на крштењу, оно несрећно узглавље, на коме је, сећам се као сад да гледам, била извезена девојка у средњевековном костиму, с папагајем на рамену.

Збуњеност моја, вероватно, изазва осећање сажаљења у доброј души Жуковског; он ми приђе, полако узе од мене оно узглавље, замоли ме да седнем, па се снисходљиво упусти са мном у разговор. Ја му објасних, најзад, у чем је била ствар, — и, чим сам само могао, без обзира побегох.

*

Жуковски је већ тада, као песник, изгубио био у мојим очима своје пређашње значење; но ја сам се ипак радовао нашем, макар и несрећном састанку, па дошавши кући, ја сам се са нарочитим осећањем сећао његовог осмеха, умиљатог звука његовог гласа, његових полаганих и пријатних покрета. Портрети Жуковског скоро су сви веома тачни; израз његовог лица није био од оних што их је тешко ухватити, која се често мењају.

Наравно, 1843 године, на њему већ ни трага не остаде од оног болешљивог младића каквим се приказивао уобразиљи наших оцева „Певач у табору руских ратника”; он је сад постао достојанствен, скоро пун човек. Лице његово, малко гојазно, млечне масти, без мрштина, одисало је спокојством; он би главу свагда малко у страну нагињао, као ослушкујући и размишљајући; фина, оретка му коса пењала се у прамичцима на скоро сасвим голу лубању; тиха благост сијала је из удубљеног погледа његових тамних, на кинески начин издигнутих очију, — а на покрупним, но правилно оцртаним уснама стално је лебдео једва приметан, али искрен осмех благовољења и предусретљивости. Полуисточњачко порекло његово (мати му је била, као што је познато, Туркиња), огледало се на свем његовом облику.

*

После неколико недеља, мене још једном одведе код њега стари пријатељ наше породице, Војин Ивановић Губарјов, занимљива, типска личност. Осредњег стања властелин кромскога округа, орловске губерније, он се за време ране младости налазио у најприснијој вези са Жуковским, Блудовим, Уваровим; он је у њиховом ужем друштву био претставник француске философије, скептичког, енциклопедијског елемента, рационализма, једном речи — XVIII-ог столећа.

Губарјов је изврсно говорио француски, Волтера је знао наизуст и стављао га изнад свега на свету; друге писце тешко да је и читао. Склад његовог ума био је чисто француски, — пререволуциони, хитам

да додам. Ја се још и данас сећам његовог скоро непрестаног, гласовитог и хладног смеха, његових лежерних, лако циничких мишљења и испада. Већ сама његова спољашњост осуђивала га је на самотан и — независан живот: то беше човек веома на изглед неугледан, шишкав, са огромном главом и траговима од богиња по свем лицу.

Дуг боравак у унутрашњости ударио је на њ, најзад, свој жиг; но он остаде „тип" до краја, па је до краја, под бедном доламом ситног властеочића, који је код куће ишао у машћу мазаним чизмама, очувао слободу па чак и елеганцију манира.

Ја не бих знао да именујем узрок због кога он није начинио каријеру, као његови другови. Вероватно код њега није било потребне упорности, а није било ни „частољубља": оно се рђаво умештало и слагало са оним полу-равнодушним, полу-подсмешљивим епикуреизмом који је он позајмио од свог обрасца — Волтера. А књижевног таланта он у себи и није налазио нити признавао. Фортуна се на њ није осмехнула — и он се просто повуче са животног мегдана, заглуну, оста саморани нежења.

Али би занимљиво било испитати како се тај окорели волтеровац у младости понашао према свом пријатељу, према будућем „баладисти" и преводиоцу Шилера! Већа противуречност се ни замислити не да; но сам живот и није ништа друго него стално побеђивана противуречност.

Жуковски се — у Бетрограду — сети свог старог пријатеља и не заборави чиме би га могао обрадовати: поклони му нова, дивно повезана целокупна дела Волтерова. Причају, већ пред саму смрт — а Гу-

барјов је живео дуго — суседи су га видели у полуразрушеној колибици, где седи за убогим столом на ком је лежао поклон знаменитог му друга. Он је пажљиво превртао златом обрезане листове те нарочито вољене књиге — и у забити степског засеока, искрено, као и у својим младим данима, забављао се духовитим досеткама којима се некад забављао Фридрих Велики у Сан-Суси, и Екатарина Друга у Царском Селу.

Други ум, друга поезија, нека друга философија за њ није постојала. То му, наравно, није сметало да носи о врату читаву хрпу иконица, кесица са босиоком — и да живи под командом старе кључарке... Логика противуречности!

Са Жуковским се више нисам виђао.

*

Крилова сам видео свега једанпут — на вечерњем поселу код једног чиновног, но слабог петроградског списатеља. Он је ту преседео добра три часа, непомично, између два прозора — па да би речи прословио!

На њему беше неки алватан, поабан фрак, бела машна; чизме са кићанкама обухватале су његове гломазне ноге. Он се обема рукама одупирао на колена — па чак није ни окретао своју колосалну, тешку и величанствену главу; само би му се очи овда онда дизале испод накострешених обрва.

Немогућно је било схватити: шта ли он то — слуша ли он, па само „на брк намотава”, или просто о н а к о седи и „битише”?

Ни сањивости, ни пажње на том великом, чисто руском лицу — но само тма божја ума и памети,

и оматорела леност, и овда онда нешто лукаво баш као хоће напоље да избије, а не може — или неће — да се пробије кроз све то старачко сало...

Домаћин га, најзад, замоли да изволи на вечеру. „Прасе са реном зготовљено вам је, Иване Андреићу", примети он брижно и пажљиво и као вршећи неизбежну дужност.

Крилов га погледа и предусретљиво, и потсмешљиво...

„Зар баш неизоставно прасе?" — као да прозбори он у себи — теретно се диже са наслоњаче па, теретно шљапкајући ногама, пође да заузме своје место за трпезом.

*

И Лермонтова сам видео свега двапут: у дому једне знатне петроградске даме, кнегиње, и, после неколико дана, на балу с маскама, у палати Властеоског Збора, уочи нове 1840 године. Код кнегиње сам ја — веома редак, ненавикнут посетилац вечерњих посела „великог" света — тек издалека, из крајичка, куд сам се био завукао, посматрао убрзо прослављеног и разглашеног песника.

Он беше заузео место на сниском табурету пред канабетом, на ком је, обучена у црну хаљину, седела једна између тадашњих престоничких лепотица — плавокоса графица М. П. — рано преминуло, збиља дивно створење.

На Лермонтову беше мундир телесне гарде хусарског пука; он не беше скинуо ни сабљу, ни рукавице — па је, згурен и натмурен, суморно посматрао графицу. Она је мало с њиме говорила и чешће се

обраћала графу Ш., такође хусару, који је седео до њега.

У Лермонтовљевој спољашности било је нешто злокобно и трагично; некаква сумрачна и злочеста сила, замишљени презир и страст струјали су с његовог пресмагнулог лица, из његових великих и непомично тавних очију. Њихов тежак поглед чудно се није слагао са изразом скоро детињски нежних и истакнутих усана. Сва његова појава, оснижа и темељна, кривонога, са повећом главом на погрбљеним, широким раменима, изазвала је осећање непријатно; али би присутну му моћ свако одмах осетио.

Позната је ствар да је он у неколико самог себе приказао у свом Печорину. Речи: „Очи се његове нису смејале кад би се он смејао" итд. — стварно су се могле на њега самог применити.

Сећам се, граф и његова сабеседница наједном прснуше у смех, и дуго се смејаху; и Лермонтов се засмеја, но у исти мах их са неким увредљивим чуђењем обоје посматраше. Крај свега тога, мени се ипак чинило да је он и графа волео као пријатеља — и да је и према графици осећао пријатељско осећање. Несумњиво је било да је он, следујући тадашњој моди, и сам у свом држању усвојио био неку врсту бајронског жанра, са примесом других, још горих каприса и настраности. Но скупо је он, јадник, све то платио!

У души је Лермонтов, вероватно, осећао тешку досаду; он је губио дах и гушио се у теснобној сфери у коју га је судбина убацила.

На овој игранци му ни часа нису давали мира, једнако су му досађивали, узимали га за руке; једна

маска смењивала је другу, а он се скоро није кретао с места и ћутећи је слушао њихову цику, обраћајући редом на њих своје сумрачне очи... А мени се причини да сам ухватио на његовом лицу диван израз песничког стварања. Ко зна, можда су му баш у тај мах долазили у главу његови стихови:

Када се мојих хладних руку,
Са немарном смелошћу варошких лепотица,
Дотичу одавна већ небојажљиве руке... и т. д.

*

Рећи ћу, кад смо већ почели, две, три речи још о једном покојном писцу, мада он припада „diis minorum gentium", те не може ни из далека пристати уз горе поменуте — а наиме, о М. Н. Загоскину.

Он је био близак пријатељ мога оца, и у тридесетим годинама, за време нашег боравка у Москви, скоро свакодневно је посећивао нашу кућу. Његов „Јурије Милославски" био је први снажан књижеван утисак мога живота. Ја сам се налазио у пансионату неког г. Ваjденхамера, кад се тај знаменити роман појавио. Учитељ руског језика исприча, у часовима одмора, мојим друговима и мени његову садржину. С каквом смо пожудном пажњом слушали ми пустоловне доживљаје Кирше, служитеља Милославског, Алексија, па хајдука Омљаша!

Али, чудна ствар! „Јурије Милославски" ми је изгледао као неко чудо од савршенства, а на његовог писца, на М. Н. Загоскина, сам ипак доста равнодушно погледао. Објашњење те чињенице није тешко наћи: Утисак што га је на човека чинила сама личност Михаила Николајевића, не само да

није могао појачати она осећања оданости и усхићења што их је изазивао његов роман, него напротив — он га је могао само ослабити.

На Загоскину се није испољавало ништа величанствено, ништа кобно, ништа такво што дејствује на младачку уобразиљу. И, ако ћемо истину да говоримо, он је био чак доста комичан, а његову ретку добродушност ја нисам тада могао како треба да оценим: т а особина нема значаја у очима лакомислене омладине.

Сама појава Загоскина, његова чудновата, скоро пригљуснута глава, четвртасто лице, избуљене очи, под вечним наочарима, кратковид и туп поглед, необично кретање обрва, усана, носа, кад би се чему зачудио или кад би просто нешто говорио, изненадни усклици, одмахњивање руку, дубока бразда која је предвајала његов кратак подбрадак — све ми је то на њему изгледало настрано, незграпно, мање више и смешно.

Осим тога, природа га је надарила трима, такође доста комичним слабостима: он је уображавао да је он необично снажан атлета и рвâч; он је био уверен да никаква жена није у стању да се одржи пред њим, да му се не дâ; и најзад (а то је код тако ватреног родољуба било нарочито чудновато:) — он је осећао несрећну слабост према француском језику, с којим се он стално мучио и натезао, непрестано бркајући бројеве и родове, тако да је чак у нашој кући добио надимак: „Monsieur l' article". Но крај свега тога, немогућно је било не волети Михаила Николајевића, због његовог златног срца,

због оне неизвештачене искрености нарави, која осваја човека у његовим списима.

*

Последње моје виђење с њим било је тужно. Ја га посетих, после много година, — у Москви, кратко време пред његову смрт. Он већ није излазио из свога кабинета и жалио се на сталне болове и севање у свим удовима својим. Није био измршавио, али мртвачко бледило покриваше његове још увек пуначке образе, дајући им тим жалоснији изглед.

Дизање обрва и бечење очију осташе као и пре; нехотичан комизам тих покрета само је још удвостручавао осећање жалости коју је изазивала читава појава јадног писца, која се јавно клонила разорењу.

Ја се разговорих с њим о његовој књижевној делатности, о том како су се у петроградским круговима опет почеле високо ценити његове заслуге, и како су сад правичнији према њему као писцу. Поменух велик значај његовог „Јурија Милославског” као народне књиге...

Лице Михаила Николајевића оживе. „Е, баш вам хвала — хвала вам, — рече ми он: — а ја сам већ мислио да сам сасвим заборављен, да ме је данашња омладина у блату изгазила и прошћем ме затрпала”.

Са мном Михаило Николајевић није говорио француски — а у руском разговору је употребљавао енергичне изразе.

„Хвала вам”, — понови он, стиснувши ми руку, не без узбуђења и са осећањем, баш као да сам ја био узрок што га свет није заборавио.

Сећам се, доста горке мисли дођоше ми у главу тада. У себи ја скоро укорех Загоскина због малодушности. Чему се то, помислих ја, радује овај човек? — А најзад, што као и да се не радује? — Он је чуо од мене да није сасвим умро... а нешто горе од смрти и не постоји за човека. Понека књижевна слава може и да не доживи до тога, да и не дозна ни за ту ништавну радост. Јер после периода лакомислених похвала настаће период тако исто мало разложних нападаја, грдње, а после — неми заборав... А и ко између нас има право да не буде заборављен — право да само терети својим именом памћење потомства, које има своје потребе, своје бриге, своје тежње?

Па ипак, мени је мило што сам ја, сасвим случајно, добром Михаилу Николајевићу, последњих дана његовог живота, причинио макар и тренутно уживање.

IV

ПУТ У АЛБАНО И ФРАСКАТИ

Успомена на А. А. Иванова

Једног између дивних октобарских дана 1857 године, стари кириџијски фијакер полако је одмицао, дрхтећи окнима, друмом што води из Рима у Албано.

На предњем седишту издизао се ветурин с накомрштеним лицем и огромним залисцима, по свој прилици — нека жестока кукавица и сластољубац; а у самом фијакеру седела су три руска „форестијера": покојни сликар Иванов, В. П. Боткин, и ја. Него, назив форестијера могао се применити управо

само на Боткина и на мене. Иванов, или — како су га величали у његовом ресторану Falcone до Café Greco, — il signor Alessandro — и по оделу, и по навикама, одавна је већ постао коренити Римљанин.

Дан је био да не може бити лепши — и већ збиља неприступан ни перу, ни сликаревој четки: познато је да ниједан пејзажист, после Клод-Лорена, није могао да изађе на крај са римском природом. Писци се показаше такође као том послу недорасли — (треба се само сетити Гогољевог „Рима" и др.). И стога ћу рећи само да је ваздух био прозрачан и мек, сунце сијало раскошно, али није пекло, поветарац се залетао у отворене прозоре од фијакера па се умиљавао око наших, већ не младих физиономија — и ми смо се возили, утонули у некакво празнично, јесење блистање — па и са празничним, јесењим осећањем у души.

У очи тог дана ишли смо са Ивановим у Ватикан. Он беше добро расположен, није се снебивао ни кострешио, говорио је много и од срца. — Причао нам је о школама италијанског сликарства, које је он потанко и савесно био проучио. Све су његове карактеристике биле стварне и прожете поштовањем према старим мајсторима.

Пред Рафаелом је осећао страхопоштовање. Зна се да је на Иванова некада имао јак утицај Овербек; он му је објаснио Рафаела. Но кад је Овербек пошао даље, ка Перуџину и његовим претходницима, Иванов се зауставио: руски здрав смисао задржао га је на прагу оног извештаченог, аскетског, симболичног света у који је потонуо био немачки

уметник. И стога је идеалиста Иванов остао занавек, у Овербековим очима, груб реалиста.

Иванов је дубоко жалио због савременог правца наших уметника — (један између њих аванзовао је преда мном Рафаела за недаровитог), — и причао нам је понешто о Брјулову и Гогољу, којега је он стално звао Николајем Василићем. Из његових поштовања пуних, али опрезних одзива о нашем великом писцу могло се закључити да га је он нарочито добро био проучио.

Гогољ нимало није разумевао Иванова, мада је преуздизао његову „Појаву Христа"; али тај исти Гогољ је долазио у усхићење и од „Последњег дана Помпеја". А волети те две слике у једно и исто време, значи: — не разумевати сликарства.

Иванов нам је са срдачним саосећањем помињао страшан утисак што га је на Гогоља учинила општа осуда његове „Преписке". О томе, и још о 1848 години, Иванов би говорио не иначе него сав уздрхтан. Ко зна, можда му је долазило на памет: „Ето, можда ће данас-сутра и моју слику неки тако напасти"; а у начелима која умало што нису триумфовала 1848 године он је, однекуд, видео крај и пропаст сваке уметности.

Поведе се реч о његовој слици. Ми је тада још нисмо били видели, а он се спремао да, на два, три дана, отвори своју студију, што је он, после неколико недеља, и учинио. Он је тврдио да му слика још није довршена, и саопштио нам је неке занимљиве појединости из свога пута у Немачку, код једног познатог научника (Давида Штрауса, писца живота Христовог), чије се гледиште слагало са оним

што је он — Иванов — хтео да изрази у својој слици. Он је намеравао да позове тог научника у Рим, па да овај одлучи да ли тачно одговара слика поменутом гледишту.

По речима Иванова, Штраус је њега, по свој прилици, држао за полуделог, тим пре што се разговор водио од стране Штрауса на латинском језику, а од стране Иванова — на италијанском, јер овај није знао немачки; а треба при том приметити да је Иванов слабо разумевао латински, а Штраус италијански.

И данас се живо сећам наивног, скоро дирљивог чуђења Ивановљевог кад смо ја и Боткин почели да му објашњавамо да, ако би Штраус чак и пристао да допутује у Рим, или, тачније, ако би му се дозволило да тамо дође, он ипак не би могао одлучити да ли је Иванов постигао своју сврху, и да ли је на својој слици изразио његово, Штраусово гледиште, стога што би ради тога било потребно још и нарочито разумевање сликарства, којим Штраус бог зна да ли је био обдарен. Он је могао да не нађе на Ивановљевој слици оваплоћење свог сопственог гледишта или, обратно, да то оваплоћење угледа тамо где њега није било.

— Да, да, — понављаше Иванов, добродушно се смешкајући, нешто шапућући и мигајући. — То је врло занимљиво (омиљена његова речца). То ми, видите ли, није на памет падало.

Дуга одвојеност од људи, усамљен живот са самим собом, с једном и истом, сталном, непроменитом мишљу, ставили су на Иванова нарочит печат:

у њему беше нешто мистично и детиње, и мудро и смешно — све то у један и исти мах. Нешто чисто, искрено, и скривено, чак и лукаво. На први поглед све биће његово као да беше прожето неким неповерењем, некаквом час суровом, час умиљавајућом се бојажљивошћу. Но кад се он једном навикао на вас, — а то се дешавало врло брзо, — његова нежна душа би се одмах сва растворила.

Он би тек наједном прснуо у смех од најобичније досетке, чудио би се до запрепашћења најобичнијим, опште примљеним тврдњама, плашио би се од сваке мало оштрије речи (сећам се, једном је чак скочио с места чувши од једнога између нас да је таква и таква руска књижевница — глупа) — па би наједном изговарао речи пуне истине и зрелости, — речи које су сведочиле о упорном раду ума необичног. Нажалост, његово школовање је било површно, као и у већине наших уметника.

Неуморним трудом старао се он да попуни тај недостатак. Стари свет био му је добро познат, изучио је био и асирске старине — (оне су му биле потребне за његове будуће слике). Стари завет, а нарочито Јеванђеље, знао је од речи до речи. Он је радије слушао но говорио, и, крај свега тога, право је уживање било с њим беседити: — толико је у њему било добросавесне и часне жудње за истином.

На наше вечерње састанке долазио би он увек први, па, чим би се заподенуо спор, он би с напрегнутом и стрпљивом пажњом пратио развитак мисли свакога између нас.

У броју Руса што су у Риму боравили, налазио се и један добар и не глуп човек, али са помрчином у

глави, и са спутаним језиком. Иванов је био последњи међу нама који је „дигао од њега руке".

Књижевност и политика нису га занимале: он се интересовао питањима која су се тицала уметности, морала, философије. Једном му неко донесе свеску згодних карикатура. Иванов их дуго разгледаше — па тек наједном, подигавши главу, прозбори: „Христос се никад није смејао".

Њега су свуда са радошћу предусретали. Већ сам изглед његовог лица са широким, белим челом, уморним добрим очима, као у детета нежним образима, шиљастим носом и занимљиво сложеним али пријатним устима — изазивао је код човека и нехотичну симпатију.

Ра̂ста је био оснижег; темељан, плећат; сва његова појава, од шиљасте брадице па до пуначких руку са кратким прстима и до хитрих ногу са мускулозним листовима — одисала је руским бићем. Он је чак и ишао руским ходом.

Он не беше самољубив, али је о свом раду имао висок појам; није узалуд уложио он у њега све своје силе и наде.

Наш ветурин стаде код једне бедне остерије да се коњи одморе, а и сам да попије „фиолету". И ми сиђосмо, па затражисмо сира и хлеба. Сир је био да гори бити не може, хлеб недопечен и кисео, но ми смо свој доручак јели са оним веселим и сјајним осећањем стално присутне лепоте, која као да је разливена у римском ваздуху у свако доба, нарочито у злаћане јесење дане.

Црнооко и преплануло девојче, у шареном хаљетку и босо, механџијина кћи, спокојно и чак гордо загле-

дала се у нас са каменог прага с в о г а дома, а отац јој, наочит човек од својих четрдесет година, у поабаној сомотској блузи, пребаченој само на једно раме, величанствено се смешкао и севао беоном огромних црних очију, седећи у полусумраку остерије за неким бедним столом, и снисходљиво слушајући жалбе нашег кочијаша на рђава времена, на нестадак форестијера и т. д.

Уосталом, Иванов, кога изненада обузе нека немирна нетрпљивост, не даде му да и даље прича. Пођосмо даље.

*

Разговор се опет дотаче Ватикана.

— Треба сутра опет тамо ићи, — примети Боткин; — а оданде ви, као и јуче, дођите код нас на ручак. (Ја и Боткин смо сваки дан ручавали у Hôtel d'Angleterre, за заједничким столом).

— Да ручамо? — ускликну Иванов, па наједном пребледе. — Да ручамо! — понови он — не, покорно благодарим; и јуче сам једва жив остао!

Ми помислисмо да нас он то, шалећи се, потсећа на његову јучерашњу прекомерност при јелу (он је уопште јео необично много и халапљиво), па почесмо да га приволевамо.

— Не, не, — заинтачи он, све више бледећи и збуњујући се. — Ја не могу доћи: отроваће ме тамо.

— Како то? — Ко ће вас отровати!

— Да, да, отроваће ме, отрова ће ми у јело усути.

Ту лице Ивановљево доби неки чудан израз, очи му сташе немирно да трепћу...

Ја и Боткин се згледасмо; осећање и нехотичног ужаса крену се у нама обојици.

— Та шта то говорите, Александре Андрејевићу! — Како ће да вам даду отров при заједничкој трпези? Јер морали би нам читаву чинију отровати. А и коме би могло требати да вас трује?

— Види се да постоје неки људи којима је мој живот потребан. А што кажете целу чинију... Па он ће само на тањир отров турити.

— Ама ко — он?

— Па келнер — камеријере.

— Келнер?

— Да, поткупљени. Не знате ви Талијане! То вам је један страшан народ, и за такве ствари су они мајстори. Потегнуће, па тек испод фрака — ево овако, убациће у јело један чупак... и нико приметити неће! Па мене су свуда тровали, где год сам путовао. Овде има свега један поштен келнер — у Falcone, у доњој соби... у тога се човека још може засад поуздати.

Ја хтедох да га разуверавам, но Боткин ме крадом гурну — коленом.

— Па ево шта ћу ја вама да предложим, Александре Андрејевићу, — поче Боткин: — ви дођите сутра код нас на ручак, као да ништа није ни било, па ћемо сваки пут, кад извадимо на тањире јела, променити тањире с вама...

Иванов на то пристаде, бледило ишчезе с његовог лица, а усне му престадоше да дрхте, и поглед му се умири. После смо дознали да је он после сваког одвећ обилног обеда трчао у свој стан, узимао на повраћање, пио млеко...

Јадни пустињак! Скупо га је стало његово двадесетогодишње самовање!

После пола часа били смо већ у Албану. Иванов наједном оживе, па скочи да нађе коње за Фраскати. Из разних сокачића доведоше нам три рђаво оседлана и истерана кљусета. После дугог ценкања са њиховим сопственицима, у току кога сам имао прилике да се начудим Ивановљевој гвозденој упорности, најзад се споразумесмо у погледу цене, појахасмо своје ђогате, па се кренусмо у правцу Фраскатиа.

Пут је водио уз брдо, такозваном „галеријом", дуж читавог низа великолепних, вечно зелених храстова. Свакоме од тих храстова минуло је неколико столећа, и још су Клод-Лорен и Пусѐн могли да ра̀је своје погледе класичким линијама у којима се снага и лепота сливају тако како ни у једном мени познатом дрвету. Ти храстови, ти купасти борови, чемпреси и маслине тако дивно пристају једно уз друго; они сачињавају део оног нарочито хармоничног акорда који преовлађује у природи римске околине.

Доле се плавило и тек-тек димило округло Албанско језеро, а унаоколо, по планинским падинама и по долинама, и у близини, и у даљини, шириле су се, као неки тајновито прозрачан вео, божанствене боје... Но ја̀ сам обећао да се нећу упуштати у описе. Пењући се све више и више, пролазећи кроз гостољубиве, сјајне, управо сјајне шуме, по смарагдској, чистој летњој трави, ми стигосмо, најзад, до

омање варошице, зване Rocca di Papa, прилепљене, као птичије гнездо, поврх врхунца једне стене.

Сјахасмо с коња на омањем зараванку, спрам цркве, саграђене у ломбардском укусу, са увојцима на фасади, па седосмо на часак крај студенца са сребрнастом водом, са папским грбом и латинским натписом на полуразбијеној колони. Од те терасе разилазиле се на две стране тескобне улице, кривудаве и праве као лестве.

Одрпана дечурлија у часу се стрчаше да нас гледају и да добију обичан данак, неколико „паола". Овде онде извирише женске, већим делом бапске главе, разлегоше се звуци јасно-грлених гласова. У даљини, као привиђење, указа се, на сред уског пролаза, стасита лепотица у албанском костиму и, сликовито одстојавши неко време у скоро црној сенци што падаше од камених зидова, полако се окрену и ишчезе...

Натоварено магаре прође мимо нас, шкрипећи својим котарицама, опрезно корачајући и звецкајући потковицама по крупном камену калдрме. Узастопце за њим достојанствено корачаше, као какав конзул, један суров делија у плавом, умрљаном плашту, који покриваше доњи део његовог лица, и у изрешетаном шеширу, који он, вероватно, никад ни пред ким није скидао.

Иванов извади из џепа парче хлеба, чучну крај студенца, па поче да жваће, држећи вођице од коња у једној руци и овда онда умачући хлеб у хладну воду. Сваки траг бојазни беше ишчезао са његовог лица; оно се сад сијало задовољством мирних уметничких осећања. У том тренутку он не осећаше по-

требу ничега на свету, и сам он ми се сад учини да је достојан предмет за уметника, на тој тераси сликарима омиљене варошице, пред том тамном црквом за којом су се сиво-љубичаста брда лако и високо дизала у зрачни ваздушасти бездан.

Јадни Иванов! Та тај човек би требало да још годинама и годинама живи... А скора смрт га је већ вребала...

Појахасмо опет коње, па се кретосмо даље, сад већ само уз брда. Иванов се расприча; причаше нам разне смешне римске анегдоте, па се и сам смејао детињим смехом. У сусрет нам наиђе лепо момче од своје двадесет две године, са везаним назад рукама, у пратњи два коњаника-жандарма.

— Шта је учинио? — запита једнога од њих Иванов.

— Крнуо ножем — „ha dato una coltellata", — равнодушно нам одговори жандарм.

Ја погледах на то момче: он се осмехну, — при чем му се обнажише његови крупни, бели зуби — и љубазно ми климну главом. — Сељанка, која је такођер ту стојала иза ниске ограде на коју се била попентрала њена коза, показа нам такве исте беле блештеће зубе, погледа најпре на њега, затим на нас, па се опет осмехну.

— Срећан народић! — примети Иванов.

Доста касно стигосмо у Фраскати. Последњи железнички воз враћао се кроз три четврти часа. Те тако стигосмо само да тркнемо до суседне виле са дивним парком; име виле сам заборавио. На неколико дана пред овај пут у Албано, ја и Иванов смо ходали по Villa d' Este, и нисмо могли сити да се

нагледамо те, можда најинтересантније између монументалних, огромних вила, не између оних што су Тјутчеву сугерирале његову дивну песму,[1] него од оних које кад угледате пред вашу уобразиљу искрсавају и кардинали, и принчеви из времена Медичија и Фарнеза, ничу Ариостове поеме и Декамерон, и слике Павла Веронеза са његовом кадифом, свилом и сјајем; са бисерним гранатима на врату златокосих лепотица које расејано слушају звуке теорба и флаута; с паунима и кепецима; са мраморним статуама, олимпским боговима и божицама на позлаћеним плафонима; са пећинама, козлоногим сатирима и водоскоцима.

У Фраскати смо на брзу руку претрчали сву вилу, погледали је одоздо, спустили се по каскади тераса њеног уметничког парка. Сећам се, тамо нас је нарочито јако задивио призор рујног сунчевог смираја. Као скоро неподношљиво јарко руменило, које је пламтело бујицом крвавог злата, упадала је вечерња румен у огроман четвороугаоник мраморног прозора на крају високог, кроз целу вилу отегнутог коридора са лаким, баш као навише летећим стубовима.

Још дуго после тога непрестано ми се чинило као да се на самом мом лицу и на лицима мојих другова задржао огњени одблесак тога пожара.

У железничком вагону с нама уђе у један купе млад новобрачни пар, па опет заблисташе пред нама та смоласта, бујна коса, те блиставе очи и зуби —

[1] „И раставши се са животним немиром,
И чемпресовим шумарком заклоњен"...

све те црте, малко крупније из близа, али са јединственим отпечатком величанства, једноставности и некакве дивље грације...

— Мораћу вам показати и Маријану (познат сликарски модел), — примети наједном Иванов... После нам ју је и показао.

Вечни град нас ускоро прими у своја недра. Пођосмо пешице по његовим већ потамнелим улицама. Иванов нас отпрати до Piazza di Spagne — па се разиђосмо, носећи у души утисак сјајно проведеног дана.

*

После једно осам месеци, једног ни врелог ни хладног јулског дана сретох се са Ивановим на тераси Зимског Дворца, у Петрограду, посред непрестано налетајућих стубова оне лепљиве, загађене прашине, која чини једну од принадлежности наше северне престонице.

Он се са забринутим погледом одазва на мој поздрав; он тек што беше изашао из Ермитажа. Морски ветар носио је тамо амо ревере његовог мундирског фрака. Жмиркао је и придржавао прстима свој шешир. Његова слика беше већ у Петрограду и била је већ почела да изазива у јавности неповољне примедбе. После неколико дана, ја одох у своје село, а две недеље касније дође до мене глас о његовој смрти... Сетих се тада оног скоро сујеверног ужаса који би у њему свагда изазивала и сама помисао на Петроград и на свој претстојећи пут у њега.

Ја сад нисам намеран да улазим у подробну оцену добрих страна и недостатака познате слике

Ивановљеве; други су то учинили и, вероватно, још ће учинити, далеко боље од мене. Ја бих хтео да кажем само неколико речи: како се мени приказивао таленат Ивановљев, и како ја схватам његов значај.

Покојни А. С. Хомјаков објавио је у „Руској Беседи" чланак, написан, као и све што би излазило из његовог пера, заносно, но са којим се ја нисам могао сложити. По његовом схватању, Иванов је био чист и јак уметник, прожет религиозним осећањем, и који је изашао непосредно из недара руског живота. Појавивши се у епохи неверовања и свеопштег пада уметности, он је из дубине свог смиреног и верујућег срца извукао ново оваплоћење хришћанског догмата, те је тиме положио темељ и посебно руском сликарству, и препороду сликарства уопште.

Такав поглед је на изглед и утешан, и логички правилан; али, нажалост, он се мало слаже са истином. Да је Иванов у свим тежњама својим остао Рус — то је неоспорно; но он је био руски човек свог, то јест нашег, прелазног времена. Исто тако као и сви ми, он још није ступио у обетовану земљу; он је њу само издалека назрео, он ју је предосећао, али он је умро не достигав до њеног прага. Он није спадао у број хармоничких и чисто самосвојних твораца-уметника (њих код нас у Русији данас још нема). Сам његов таленат, нарочито сликарски, живописачки таленат, био је у њему слаб и колебљив, о чем се може уверити свако ко само зажели да пажљиво и непристрасно погледа његову творевину, у којој ће видети све: и нео-

бичну вредноћу, и поштену тежњу ка идеалу, и до краја смишљен рад — једном речи, све осим онога што је само једино и потребно, а наиме: творачке снаге, слободног надахнућа.

И над Ивановим је простро своју слику кобан судбоносан закон распарчаности оделитих делова који тек скупа чине потпун дар, — онај закон који још и дан дањи теретно виси над свом руском уметношћу. Да је он откуд имао Брјуловљев таленат или да је Брјулов имао душу и срце Иванова, каква би смо ми чудеса имали да доживимо! Али је ето изашло тако да је један од њих двојице могао да изрази све што је само зажелео, али ништа није имао да каже, а други би нам могао много шта рећи, али му је језик био тепав. Један је писао праскаве слике са техничким ефектима, али без поезије и без садржине; други се мучно усиљавао да уметнички прикаже дубоко захваћену, нову, живу мисао, а остварење испало недовољно, приближно, не живо. Један, ако је могућно тако се изразити, претстављао нам је истинито — лаж; други нам је — лажно, то јест, слабо, нетачно, приказивао — истину.

Кажу да је Иванов преко тридесет пута копирао главу Аполона Белведерског и главу византијског Христа коју је он у Палерму и пронашао, па да је, поступно их зближујући, извојевао свог Јована Крститеља. . . Не стварају тако прави уметници!

А међу тим, ако већ морамо да бирамо из та два поменута правца, — онда је боље, хиљаду пута боље поћи за Ивановим, док нам се једном и прави вођа не појави.

Мисао је обдарена нарочитом, особеном силом; она избија и сија се чак и при недовољном остварењу, нарочито кад јој је човек несебично, до пожртвовања служио, као Иванов. На свету још није било жртве сасвим узалуд принесене.

Неко ће можда приметити да Иванов није требало ни да се лаћа онога што је било изнад његових сила; може да укаже на прве нацрте његове слике, где садржина није тако дубока, али је зато извођење природније и живље. У могућности те тежње ка нечем недостижном има, дабогме, нешто ненормално, нешто чак трагичко; но ако та тежња потиче из чистог врела, она, ипак, ако и не испадне сасвим за руком, не достигавши циља, може да донесе корист велику.

Један млад човек који потпадне под утицај Брјулова, већ је самим тим, по свој прилици, као уметник пропао (колико смо ми таквих случајева већ видели!); напротив, млад човек који схвати и заволи унутрашњу светлост која отсјајује из радова Ивановљевих, — такав младић може сам даље да се развија и да пође далеко, ако му само природа није таленга одрекла.

Иванов, тај трудбеник и мученик, пао је на по пута, клонуо, неоцењен; али он је ишао ка истини, и будући његов наследник, онај „још незнани избраник”, поћи ће његовом путањом — путањом коју је он први прокрчио.

Предвиђам још једно побијање овога што сам рекао. Неко ће рећи: па нашто проучавати Иванова, непотпуног, нејасног мајстора, кад су ето ту велики, несумњиви, победоносни обрасци? Чему

гола напомена, кад је ту гласовита реч? Али, прво и прво, Иванов, као самобитна руска природа, ближе и јаче говори младим руским срцима: он им је и разумљивији, и милији. А друго, па у томе се и састоји његова велика заслуга, заслуга идеалисте, мислиоца, што он указује на обрасце, приводи к њима, буди, покреће.

Он сам собом не задовољава, али не да да се ни други нечим јефтиним, непотпуним задовољавају; што он уверава и наводи своје ученике да себи задају високе, тешке задатке, а не да се задовољавају вештим извођењем каквих било скраћивања, сажимања („ракурса") и осталих техничких жонглерства којима се тако размећу следбеници Брјулова. Са те тачке гледања и сами недостатци Ивановљеви кориснији су од многих просечних вулгарних „лепота".

Овде сад није место да улазимо у расматрање тога у чем се управо састојала та Ивановљева мисао; али ја не могу да завршим свој чланчић а да не изјавим жељу да се онај албум цртежа из Христовог живота што га је Иванов оставио не појави на свет. Албум се тај сада налази у рукама уметниковог брата. У тим значајним цртежима јасније се истиче мисао која је руководила Иванова: у њима га није ограничавала четкица којом он није потпуно господарио, нарочито под крај живота кад су и саме очи, изнурене напрегнутим и непрестаним радом, почеле да га изневеравају. И на његовој слици, обличје Христово, као што је познато, пошло му је за руком више од свих других; оно је нарочито значајно на нацрту који је данас својина

В. П. Боткина... Фотографски снимци са те скице били би истински дар за све поштоватеље честитог, доброг, несрећног руског уметника, Александра Иванова.

V

ПОВОДОМ „ОЦЕВА И ДЕЦЕ"

Био сам на лечењу морском водом у Вентнору, паланчици на острву Уајту, — августа месеца 1860-те године, — кад ми дође у главу прва мисао за „Оцеве и децу", за тај роман чијом се милошћу прекинуло — и то, канда, за навек — добро расположење руске омладине према мени.

Нисам једанпут ја слушао и читао у критичким чланцима да ја у својим творевинама „полазим од идеје", или „спроводим идеју". Неки су ме за то хвалили, други, напротив, осуђивали. Од своје стране морам да признам да ја никад нисам покушавао да „стварам уметничко обличје" ако за полазну тачку нисам имао идеју, него неко живо лице, уз које су се после примешивали и прианьали одговарајући елементи. Не располажући већим даром слободног творачког проналажења, мени је свагда била потребна дата подлога по којој бих ја после могао чврсто ступати ногама.

Тачно се то исто десило и са „Оцевима и децом". У основу главног обличја, Базарова, легла је једна личност младог провинцијалног лекара која ме је већ на први поглед била освојила. (Он је умро кратко време пре 1860-те године.) У том значајном човеку оваплотило се — на моје очи

— оно тек рођено, још неукалупљено начело које је после добило назив нихилизма. Утисак што га је на мене учинила та личност био је веома јак, али у исти мах још недовољно јасан. Ја, у први мах, ни сам нисам могао да га себи добро растумачим — па сам напрегнуто ослушкивао и загледао се у све што је било око мене; чисто желећи да проверим тачност мојих осећања. Мене је бунила ова чињеница: ни у једној између творевина наше књижевности ја чак ни наговештаја нисам наилазио на оно што се мени привиђало куд год бих се окренуо. Те сам и нехотице морао да се колебам и сумњам: да не пружам ја то руку у жељи да ухватим неку голу тлапњу и утвору? Сећам се, заједно са мном на острву Уајту боравио је и један Рус, обдарен веома тананим укусом и особитом осетљивошћу за оно што је покојни Аполон Григоријев називао „дахом епохе". Ја му саопштих мисли које су ме тада обузимале — и са немим запрепашћењем зачух следећу примедбу: „Па ти си, канда, једном већ приказао сличан тип... у Руђину?" Јаоћутах: шта сам му могао казати? Руђин и Базаров — један и исти тип?!

*

Те речи су тако на мене утицале да сам у току неколико недеља избегавао свако размишљање о раду што га бејах замислио. Међутим, вративши се у Париз, ја га се наново латих — ф а б у л а се већ мало помало била склопила у мојој глави. У току зиме ја сам написао био прве главе, али сам повест довршио тек у Русији, у селу, јула месеца. С јесени је прочитах неколиким пријатељима, понешто испра-

вих, допуних, и у марту 1862-ге године „Оцеви и деца" се појавише у „Руском Веснику".

Ја сад нећу надугачко причати о утиску што га је та повест учинила; рећи ћу само толико да кад сам се вратио у Петроград, — на сам дан пожара Апраксинског двора, — реч „нихилист" прихватиле беху хиљаде гласова, и први усклик који се оте из уста првог познаника што га сретох на Невском био је: „Погледајте шта ваши нихилисти израђују! Пале нам Петроград!"

Ја сам доживљавао тада утиске, истина разнородне, али подједнако тешке и мучне. Примећивао сам хладноћу, која се пењала до негодовања, код многих присних ми и симпатичних људи. Добијао сам честитке, умало што не загрљаје и пољупце, од људи из противног ми логора, од противника!

Све је то мене бунило... једило; но савест ме моја није корела: ја сам добро знао да сам се ја поштено, и не само без предубеђења, но чак и са симпатијом држао према типу који сам приказао.[1] Ја сам и сувише ценио позив једног уметника, књижевника, а да бих себи допустио да се огрешим о истину у оваквом послу. Реч „ценио", „уважавао", ту чак није ни на своме месту, — ја просто нити сам могао нити сам знао и умео друкчије радити; и најзад, нисам за то никаквог ни повода имао.

[1] Дозволићу себи да наведем следећи одломак из мог дневника: „30-ог јула, недеља. Пре подруг часа довршио сам, најзад, свој роман... Не знам какав ће бити успех. — „Савременик" ће ме, вероватно, засути презирањем због Базарова — и неће хтети да верује да сам ја, за све време писања, осећао према њему и нехотичну наклоност и симпатију"...

Моји критичари називали су моју приповест „памфлетом”, помињали су однекуд „увређено и озлојеђено” самољубље. Али из каквог бих разлога ја потегао па писао памфлет на — Доброљубова, с којим се ја скоро ни видео нисам, но кога сам и као човека и као даровитог писца високо ценио? Ма какво скромно мишљење да имам ја о свом таленту, ја сам, ипак, сматрао и сматрам да је писање памфлета, „пасквила” — ниже од њега, недостојно њега.

Што се тиче „увређеног” самољубља, приметићу само толико да је чланак Доброљубовљев о последњем мом производу пре „Оцева и деце” — о „Уочи нових дана” (а он се по праву сматрао као израз јавног мишљења) — да је тај његов чланак о мом роману, објављен 1861 године, пун најтоплијих, незаслужених похвала. Но господи критичарима било је потребно да ме прикажу као очепљеног памфлетисту: „leur siège était fait” — и још ове године могао сам прочитати у „Космосу” следеће ретке: „Најзад, свима је познато да је престо на коме је г. Тургењев седео био оборен углавном од Доброљубова”... а даље се прича о мојој „острвљености”, која је г. критичару, уосталом, разумљива, па је, „најзад, чак и извињава”.

*

Господа критичари, уопште, не претстављају себи сасвим тачно оно што се збива у души ауторовој, оно у чем се управо састоје његове радости и болови, његове тежње, успеси и неуспеси.. Они, на пример, и не слуте оно уживање које помиње Гогољ, а које се састоји у кажњавању самога себе, својих недостатака, у приказиваним измишљеним лицима; они су

потпуно уверени да писац неизоставно ништа друго и не ради него само „проводи своје идеје"; неће да верују да тачно и снажно репродуковати истину, реалност живота — да је то највиша срећа за књижевника, чак и кад се та истина не слаже и не поклапа са његовим сопственим симпатијама.

Дозволићу себи још један пример.

Ја сам коренит, непоправим западњак, и то никад нисам крио, нити и данас кријем; међутим, ја сам, крај свега тога, са нарочитим задовољством приказао у лицу Паншина (у „Племићском Гнезду") све комичне и вулгарне стране западњаштва; ја сам свог идејног противника, славенофила Лаврецког, довео у положај да он западњака Паншина „до ноге потуче". Зашто сам ја то учинио — ја, који славенофилско учење сматрам за лажно и неплодно? Учинио сам то стога што се, у даном случају, управо на тај начин, по мом схватању, формирао живот, а ја сам, пре свега и нада све, желео да будем искрен и правичан.

Цртајући обличје Базарова, ја сам избацио, искључио из круга његових симпатија све уметничко; ја сам му дао оштрину и безобзирност тона — не из бесмислене жеље да увредим младо поколење(!!!),[1]

[1] У броју мноштва доказа моје „злурадости против омладине", један критичар је навео и ту чињеницу што сам ја довео Базарова да изгуби при картању са оцем Алексијем. „Просто не зна, — каже тај критичар, — чим би га само могао зајести и понизити! Не зна, вели, чак ни да се карта!" Али нема ни мрве сумње, кад бих ја тамо изнео да је Базаров добио на картама, да би тај исти вајни критичар са триумфом ускликнуо: „Зар то није очигледна ствар! — Писац хоће да нам да разумети да је Базаров варалица-коцкар!"

него просто услед посматрања над мојим познаником, лекарем Д. и њему сличним лицима. „Тај се живот т а к о формирао", опет ми је говорило моје искуство, — можда погрешно, али, понављам, добросавесно и искрено. Ја ту нисам имао шта да мудрујем, него сам морао навлаш т а к о да нацртам његово обличје.

Моје личне наклоности ту ништа не значе; но, по свој прилици, многи између мојих читалаца ће се зачудити кад им кажем, да, изузев погледе на уметност, ја са Базаровим делим скоро сва његова убеђења. А мене уверавају да сам ја на страни „Оцева"... ја који сам се у обличју Павла Кирсанова чак огрешио о уметничку истину, па сам п р е с о л и о, довео до карикатуре његове недостатке, учинио га смешним![1]

[1] Иностранци никако не могу да разумеју непоштедна оптуживања што се против мене дижу због Базарова. „Оцеви и деца" су били неколико пута преведени на немачки језик. Ево шта пише један критичар, оцењујући последњи превод који се појавио у Риги (Vossische Zeitung, Donnerstag, d. 10 Juni, zweite Beilage. Seite 3): „Es bleibt für den unbefangenen... Leser schlechthin unbergreiflich wie sich gerade die radicale Jugend Russlands über diesen geistigen Vertreter ihrer Richtung (Bazaroff), ihrer Überzeugungen und Bestrebungen, wie ihn Turgenjew zeichnete, in eine Wut hinein erhitzen konnte, die sie den Dichter gleichsam in die Acht erklären und mit jeder Schmähung überhäufen liess. Man sollte denken jeder moderne Radicale könne nur mit froher Genugtuung in einer so stolzen Gestalt, von solcher Wucht des Charakters, solcher gründlichen Freiheit von allem Kleinlichen, Trivialen, Faulen, Schlaffen und Lügenhaften, — sein und seiner Parteigenossen typisches Porträt dargestellt sehn". —

То јест:

„За непредубеђеног... читаоца остаје потпуно непојмљиво како је то могла радикална омладина, због таквог прет-

Читав узрок неспоразума, сва, што но кажу, „беда”, састојала се у том што репродуковани код мене базаровски тип још није стигао да прође кроз постепене фазе кроз које обично пролазе књижевни типови. Њему није у део пала — као Оњегину или Печорину — епоха идеализације, симпатичног преувеличавања. У самом моменту појаве н о в о г човека — Базарова — аутор је заузео према њему став критички. То је многе збунило — и ко зна? У томе је била, можда, ако не погрешка, а оно извесна неправичност.

Базаровски тип је имао бар толико исто права на идеализацију, као и типови који су му претходили. Ја сам малочас рекао да је мој став према изведеном лицу читаоца збунио: читаоцу је увек незгодно, њиме лако овлада недоумица, чак јед, ако се писац држи према сликаном карактеру као према живом створу, то јест, уочава и истиче његове и лоше и добре стране, а што је главно, ако писац не показује очигледну симпатију или антипатију према свом рођеном чеду. Читалац је ту готов да се наљути: он сад ту не може да ходи већ утрвеном путањом, него је приморан да сам стазу прокрчује. „Поздравио сам га... да се

ставника њених уверења и тежња, каквим је Базарова насликао Тургењев, пасти у такву јарост да је на писца бацила формалну анатему и засула га свим могућим нападима? Пре би се могло претпоставити да ће сваки најновији радикалац са осећањем радосне задовољености признати као тачан свој сопствени и својих једномишљеника портрет у тако поносном обличју, обдареном са таквом снагом карактера, са таквом потпуном независношћу, од свега ситног, вулгарног и лажног”.

мучим!” и нехотице се код њега рађа мисао: — „књиге постоје за разоноду, а не да се човек мучи и главу разбија! А и шта би му фалило да нам је лепо казао како и шта имамо да мислимо о оваквом лицу — и како он сам о њему мисли!” А ако је став пишчев према том лицу још неодређенијег својства; ако аутор ни сам не зна, воли ли он или не воли изнесени карактер (као што се то у ствари и десило са мном у односу према Базарову, јер она „нехотична наклоност” коју сам помињао у свом „Дневнику” — још није љубав) — тада је већ сасвим зло! Читалац је готов да набаци писцу немогуће и непостојеће симпатије или непостојеће антипатије, тек само да се он сам — читалац — искобеља из несносне и непријатне му „неодређености”.

*

„Ни оцеви, ни деца” — рече ми једна оштроумна дама пошто је прочитала моју књигу: — „то је први натпис ваше повести — а ви лично сте — нихилист”.

Слично мишљење било је изречено са још јачим нагласом после појаве мог „Дима”. Не узимам на себе да противусловим; можда је она дама и истину казала. У делу књижевног стварања, сваки (судим по себи) дела не оно што би хтео, но оно што може — и уколико му за руком пође. Држим да белетристичке творевине треба судити en gros — и, строго захтевајући савесност од писца, на остале стране његове делатности гледати, не велим равнодушно, али мирно.

Али за недостатак савесности, при свој мојој жељи да угодим својим критичарима, ја не могу признати да сам крив.

*

Код мене се, поводом „Оцева и деце", накупила занимљива колекција писама и других докумената. Суочити их и упоредити не би било лишено извесног интереса. У то време када ме једни беде да сам увредио младу генерацију, да сам заостао, мрачњак, јављају ми да са „кикотом презирења спаљују моје фотографске портрете", — други ме, напротив, са негодовањем укоравају због клањања и метанисања пред истом том омладином.

„Па ви просто пузите код ногу Базаровљевих!" — довикује ми један дописник: — „ви се само претварате да га осуђујете; у ствари, ви му се улагујете и очекујете, као неку милост, један немаран осмех његов!"

Сећам се, један критичар, у снажним и китњастим изразима, право мени упућенима, приказује мене заједно са г. Катковим у виду два завереника, који у тишини усамљеног кабинета замишљају свој гнусан ков, своју клевету на младе руске силе. Слика му је испала ефектна. А у ствари ево како је изгледала та „завера". Кад је г. Катков добио од мене рукопис „Оцева и деце", о чијој садржини он није имао чак ни приближног појма, он осети недоумицу, неку неодлучност.[1] Тип Базарова му се учинио

[1] Надам се да г. Катков неће зажалити на мене што ћу овде навести нека места из писма што ми га је у те дане писао: — „Ако баш и нисте Базарова наградили апотеозом,

„мало те не славопој и апотеоза „Савременика", и ја се нимало не бих зачудио да је он одбио да објави моју повест у свом часопису. „Et voilà comme on écrit l'histoire!" могао би човек ту ускликнути... кад би се могло дозволити да се таквим гласовитим именом величају такве ствари.

*

С друге стране, опет, ја разумем узроке срџбе, изазвате мојом књигом у извесној партији. Оне нису без основа, а ја примам — без лажног помирења — један део тих прекора што су се осули на мене. Речју „нихилист", што сам је ја у свет пустио, користили су се тада многи који су само чекали прилику и изговор да зауставе и спрече покрет који је тада обузео био руско друштво. Ја ту реч нисам употребио у виду прекора, нити да кога вређам; него као тачан и подесан назив за историјску чињеницу која се рађала. Но извесни кругови од те

обожавањем", — писаше ми он, — „ипак човек мора да призна да је он код вас некако случајно доспео на врло високо постоље. Он збиља просто дави, баца у засенак све што је око њега. Све је пред њим или старудија, или слабо и зелено. Је ли такав утисак требало желети? У приповести се осећа да је писац хтео да окарактерише начело њему мало симпатично, али као да се колебао при избору тона, па му се — том начелу — и несвесно покорио. Осећа се нешто неслободно у држању ауторовом према јунаку повести, некакво незгодно осећање и — морање. Писац пред њим као да се збуњује: и не воли га, али још више га се боји!" Даље г. Катков жали што ја нисам удесио да се лепотица Одинцова иронички држи према Базарову итд. — и све у таквом тону! Очевидно да један од завереника није био много задовољан радом оног другог.

моје речи начинише оруђе денунцијације, неповратне, коначне осуде, — у њиховим рукама та реч постаде као неки сраман жиг.

Неколико жалосних догађаја који се десише у тој епохи, дадоше још више хране подозрењима и сумњама које се у то доба рађаху — те, као потврђујући распрострањене бојазни, правдале су бриге и напоре наших вајних „спасилаца отаџбине”... јер и код нас у Русији искрсоше тада неки „спасиоци отачаства”.

Јавно мишљење, толико још неодређено код нас, устукнуло је сад као обратан талас... На моје име пала је сенка. Ја себе не варам; ја знам да та сенка с мог имена неће сићи. Али кад су други људи — људи, пред којима ја и сувише дубоко осећам своју незначајност, кад су, мислим, они могли да кажу велике речи: „Périssent nos noms, pourvu que la chose publique soit sauvée!”[1] Подражавајући им, и ја могу себе утешити мишљу о принесеној користи. И та мисао надмаша и претеже непријатност незаслуженог оптуживања. И најпосле — чудна ми чуда! Ко ће се кроз двадесет, тридесет година сећати још свих ових бура у чаши воде — па и мог имена — било са сенком или без сенке?

*

Него доста је било говора о мени — време је да прекинемо те одломке успомена које ће, бојим се, мало задовољити читаоце. Ја бих хтео само да на растанку кажем још неколико речи мојим младим

[1] Тј. — нек пропадну наша имена, само нек општа ствар буде спасена!

савременицима — мојој сабраћи која ступају на клизаво књижевно поље. Ја сам већ изјавио једном, па сам готов и да поновим да се ја не варам и не заслепљујем у погледу свог положаја. Моја двадесетпетогодишња „служба музама" завршила се посред поступног хлађења публике према мени, и ја не предвиђам некакав узрок по чем би се публика опет загрејала. Настала су нова времена, потребни су нови људи. Књижевни ветерани су слични војницима: скоро увек инвалиди — и благо онима који се за времена сете да поднесу оставку! Ја не желим да наставничким тоном (на који ја, уосталом, немам ни права) изговорим своје опроштајне речи, изговорим тоном старог пријатеља кога слушају са полуснисходљивости, полунестрпљивом пажњом, ако се он само не упушта у сувишно нагваждање. Потрудићу се да не упаднем у такву погрешку.

*

Елем, млада моја сабраћо, вама се обраћа моја реч.

Greift nur hinein in's volle Menschenleben!

рекао бих вам по речима нашег општег учитеља Гетеа —

„Ein jeder lebt's — nicht vielen ist's bekannt,
Und wo ihr's packt — da ist's interessant!" [1]

Снагу тог хватања, тог постизавања живота даје само таленат, а таленат себи самом дати — ствар је немогућна. Него ни сам голи таленат није још

[1] „Спуштајте руку (боље ја то не знам превести) унутра, у дубину човечанског живота! Свако живи њиме, мало њих га знају, и где год га ухватиш — свуд је занимљив"!

довољан. Потребно је стално општење са средом коју се лаћаш да васпроизводиш. Потребна је истина и правичност — неумољива истинитост према сопственим осећањима; потребна је слобода, потпуна слобода погледа и појмова — и, најзад, потребно је образовање, потребно је знање!

„Аха! разумемо! Видимо куд циљаш!" — усклкнуће можда овде многи: — „Потугинове идеје — ци-ви-ли-зација, prenez mon ours!"

Слични усклици ме не би много зачудили; али ме неће нагнати ни да отступим — ни од једне јоте. Учење није само светлост, по народној пословици, — оно је и слобода. Ништа тако не ослобађа човека као знање — и нигде слобода толико није потребна као на пољу уметности, поезије: не зову се уметности чак и на нашем званичном језику — слободне уметности. А може ли човек „хватати" и „постизати" оно што је око њега, ако је он у себи, унутри, везан, неслободан?

Пушкин је то дубоко осећао; не каже он узалуд у свом бесмртном сонету, у том сонету који би сваки почетник писац требао на изуст да научи, и да га утуви као завет и заповест. Он је рекао:

> „. . . путем слободним
> Иди, камо те вуче слободан ум. . ."

Нестатком такве слободе објашњава се, међу осталим, и то, што ниједан између славенофила, крај свих њихових несумњивих талената,[1] није

[1] Славенофилство, наравно, не можемо корети због необразованости, али да се створи уметнички резултат, потреб-

створио никад ништа ново. Ниједан између њих није био кадар да скине са себе — макар на часак — своје обојене наочари.

Али најжалоснији пример отсуства истинске слободе, која потиче из недостатка правог знања, претставља нам последњи производ графа Л. Н. Толстоја („Рат и Мир"), који, у исто време, по снази творачког таланта тешко те не стоји на врхунцу свега што се појавило у нашој књижевности после 1840-те године.

Не! без образовања, без слободе у најопширнијем смислу речи — у односу према самом себи, према својим унапред, на веру примљеним идејама и системима, па чак и према свом народу, према својој историји, — не да се замислити прави умстник; без тог ваздуха се дисати не може.

*

Што се пак тиче коначног резултата, завршне оцене такозване књижевне каријере, то и ту морамо напоменути Гетеове речи:

„Sind's Rosen — nur, sie werden blüh'n".[1]

Непризнатих генија нема — исто тако као што нема ни заслуга које би своју, историјом им одређену епоху преживеле. „Сваки ће — а пре а после — доспети на своју полицу", — имао је обичај да каже Бељински. Па хвала ти и на том, ако си бар

но је — говорећи најновијим језиком — укупно дејство многих чинилаца. Чинилац који недостаје славенофилима је — слобода; другима недостаје образованост, трећима — таленат, итд.

[1] Ако су то руже — немајте бриге — цветаће!

у своје време и у свој час допринео свој дарак према својим силама. Само ретки избраници кадри су да даду и потомству не само садржину, но и форму својих мисли и погледа, своју личност, за коју иначе маса, уопште говорећи, неће ни да чује. Обичне личности осуђене су да ишчезну у целини, да их њена матица прогута. Но они су повећали њену — целинску — снагу, раширили и удубили њен духовни саобраћај — па куд ћете више?

*

Остављам перо... Још један последњи савет младим литератима, и једна последња молба. Пријатељи моји, не објашњавајте се и не правдајте се никад, па ма какву клевету да на вас бацају; не трудите се да неспоразуме на чистину изводите, не желите — нити сами да кажете, нити пак да чујете „последњу реч”. — Делајте своје дело — па ће после све на своју меру доћи: „Самлеће се, па ће брашно бити”.

У сваком случају, пустите најпре да прође приличан рок времена — па тек тада погледајте на сав прошасти шљам са историјске тачке посматрања, као што сам ја сад то покушао да учиним.

Нека вам следећи пример послужи као поука: — у току моје књижевничке каријере, ја сам само једном покушао да „васпоставим чињенице”. А наиме: кад је редакција „Савременика” почела у својим објавама да уверава своје претплатнике да је она мени отказала даљу сарадњу због — безначајности мојих уверења (док сам, међутим, отказао ја њој — крај свих њених молби — за шта ја имам и

писмених доказа), ја се не држах на висини, те путем штампе изјавих у чем је била ствар — и, наравно, претрпех потпун фијаско... Омладина се сад још жешће обори на мене... „Како сам смео ја дизати руку на њеног идола! Па шта онда ако сам ја баш и у праву! Требало је да ћутим."

Та лекција ми је после била од велике користи; мило би ми било кад бисте се и ви њоме користили.

*

А молба се моја састоји у следећем: чувајте наш језик, наш диван руски језик, то благо, ту велику вредност, на чијем челу сија опет Пушкин! — Рукујте с поштовањем тим снажним оруђем; у вештим рукама он је кадар чудеса стварати! — Чак и онима којима не годе „философске апстракције" и „песничке нежности", људима практичним, у чијим очима језик није ништа друго но обична алатка за изражавање мисли, као једноставна полуга, чак и њима ћу рећи: уважавајте бар законе механике, извлачите из сваке ствари сву могућу корист!

А овако, бога ми, прелиставајући понека млитава, збуњена, немоћно-развучена нагваждања по часописима, читалац и нехотице мора помислити да баш ту полугу ви замењујете првобитним сојама, — те да се тако враћате самом детињству механике...

Али доста, јер ћу иначе ја и сам пасти у многоглагољивост.

1868 — 1869
Баден-Баден.

VI

ЧОВЕК У СИВИМ НАОЧАРИМА

— Из париских успомена 1848-ме године —

Целу зиму од 1847 на 1848 провео сам у Паризу. Стан се мој налазио недалеко од Пале Роајала, па сам скоро свако јутро одлазио тамо да пијем кафу и да читам новине.

Тада Пале Роајал још није био такво, скоро забачено место, какво је он данас постао, — мада су већ одавна били минули дани његове славе, оне громовите и нарочите славе која би неки пут стављала у уста нашим ветеранима из 1814 и 1815 године, при првом виђењу с човеком, неизоставно стално једно исто питање: „а шта нам ради наш баћушка Пале Роајал?"

Једном — било је то првих дана фебруара 1848 године — ја сам седео за једним од оних малих столова што су размештени око кафане Ротонде (de la Rotonde), под наслоном. Један човек висока стаса, с проседом црном косом, жилав и сувоњав, у зарђалим гвозденим наочарима са стаклима сивопепељасте боје на орловском носу — изађе из кафане, обазре се — па, вероватно, уверивши се да су сва места под стрехом заузета, приђе к мени и замоли за дозволу да седне за мој столић.

Ја, наравно, пристадох. Човек у сивим наочарима не седе, него се просто скљока на столицу, забаци на потиљак свој овештао цилиндар, па, одупревши се кошчатим рукама на чворновиту палицу, заиска

шољу кафе, а понуђене му новине не узе, немарно смакнувши раменима.

Измењасмо се неколиким незначајним речима. Сећам се, он једно двапут ускликну сам за се: „Какво несретно. . . несретно време!" — ужурбано попи шољу и брже оде; но утисак што га је за собом оставио, није одмах ишчезао.

То беше несумњиво Француз из јужне Француске — Провансалац или Гаскоњац. Његово преплануло, изборано лице, упали образи, безуба уста, потмуо и чисто врањији — гачући — глас, — само одело његово: поабано, маслено, баш као да није за њега кројено, — све је то говорило о немирном, чергарском животу. „Човек који је свашта свог века доживео, патио се и намучио", помислих ја: „он није само сад „у танке нити увео". Он је, вероватно, сав живот провео у тескоби и понижењу. Па откуд му онда — и нехотично, а и свесно осећање надмоћности у изразу лица, у сваком покрету, у самом ходу, шуњајућем се, нехатном? Јер сиротани — смирени — тако не ходе."

А нарочито ме поразише његове очи, загаситомрке, са жутим рожњачама. Он би их час разрогачио па упро право преда се непомичан и туп поглед, час би их опет нађежио, дижући накострешене обрве и погледајући постранце преко ивица од наочари. . . Злурада подсмешљивост планула би му тада у свакој његовој црти.

Уосталом, ја нисам дуго размишљао о њему тога дана: очекивање претстојећих банкета у корист реформе беше узнемирило сав Париз, и ја узех да читам новине.

Сутрадан, ја се опет упутих да пијем кафу у Пале Роајал, па се и опет сретох са јучерашњим господином. Он ми се први јави, као познанику. Лако се осмехнувши, и сад већ и не молећи за дозволу — баш као да је знао да познанство са њим мени мора да је пријатно, — он се намести за мојим столом, мада у тај мах ниједан други столић не беше заузет, — и одмах ступи у разговор, нимало се не формајући и не снебивајући.

Прође неколико тренутака.

— Ви сте канда странац? Рус? — изненада ме запита он, полако мешајући кашичицом по шољи с кафом.

— Да сам ја странац, то сте могли познати по мом изговору; но по чем сте видели да сам Рус?

— По чем? Па ви сад рекосте „pardon" — ево овако, отежући: „pa-ardon." Само Руси тако отежу речи. Уосталом, ја сам и без тога познао да сте ви Рус.

Ја хтедох да га замолим за објашњење... но он проговори опет:

— Ви сте добро урадили што сте допутовали баш сад. Ово је време занимљиво за туристе. Имаћете прилике да видите... велике ствари („de grandes choses").

— А шта ћу видети?

— Па ево вам шта. Сад је почетак фебруара... Ни месец дана неће проћи — а Француска ће бити република.

— Република?

— Да. Али немојте одмах да се радујете... ако то уопште вас радује. До краја године Бонапарта

ће опет владати (он ту употреби далеко јачи израз) овом истом Француском.

Кад он помену близину републике, ја му, наравно, ни мрве не поверовах и само помислих: „овај прика хоће да ме запрепасти: као вели: дед да мало насамарим овог геака Скићанина... Али Бонапарте! Откуд, почем Бонапарте? У онај пар, при Лују-Филипу, ником ни на памет нису падали Бонапарте. Бар нико их никад помињао није. Да нисам ја ово на каквог подвалаџију наишао? Или на једног између оних белосветских скитача који се вулају по кафанама и хотелима, њушкајући и тражећи странце, па свршују обично тим да им измаме пара на зајам? Али не: по изгледу му не бих рекао да је такав... При том та нехатна одрешитост у општењу, тај равнодушан тон с којим је изговорио своје несклапне парадоксе...

— Ви ваљда рачунате да краљ неће пристати ни на какве реформе? — запитах га ја, после краћег ћутања. — Па захтеви опозиције, канда, нису претерани...

— Да, да, да! (Connu, connu...) — немарно прозбори он. — Проширење изборног права, давање маха и пута талентима и т. д., и т. д. Речи, речи, речи... Нити ће бити банкета, нити ће краљ попустити, нити ће Гизо пристати. А уосталом, — додаде он, вероватно осетивши онај не сасвим повољан утисак што га је он на мене учинио: — до врага с политиком! Њу изводити — ствар је пријатна; а гледати како је други изводе, — глупо. Мале керице тако поступају, док се оне велике... наслађују животом. Малима остаје једно: лајати или завијати. — Боље да о чем другом разговарамо.

Не сећам се на какав смо после тога разговор прешли.

— Ви, наравно, посећујете позоришта? — запита ме он опет са оним истим изненадом који сам ја код њега већ био запазио, а који ме је наводио да претпостављам да он уопште и не слуша оно што му се говори. — Јер ви сте сви, господо Руси, велики љубитељи позоришта.

— Посећујем.

— И вероватно уживате у нашим глумцима?

— Да, у понеким... Нарочито у Théâtre Français...

— Све наше глумце, — прекиде ме он, — упропашћује — добар укус. Те тамо традиције, па конзерваторије су права беда! Сви су они некако испорени и замрзнути. Код вас се у Русији виђају такве рибе на пијацама, зими. Ни један вам од наших глумаца неће изговорити на позорници: „ја вас волим", а да при том не раскречи ноге као какав шестар, и да клонуло и изнемогло не заврати очи. И све то бајаги зарад... доброг укуса! Правих глумаца може човек наћи само у Италији. Кад сам живео у Италији... Збиља, шта велите ви о оном уставу што га је краљ Бомба даровао својим верним поданицима? Неће им шале он ту милост опростити... јамачно неће! Е, па ето, кад сам ја боравио у Неапољу, — у ондашњем народном позоришту били су вам такве делије... дивота! Него, сваки вам је Талијан рођени глумац. Код њих је то у природи... а ми ту само причамо о некој природности. Код нас се чак ни из Пале-Роајалског позоришта ниједан глу-

мац не би могао повући клипка са којим хоћете талијанским уличним проповедником... „Per le santissime anime del Purgatorio!" — ускликну он наједном певајућим, малко уњкавим гласом, и, колико сам ја могао судити, врло слично, са чистим италијанским нагласом и изговором.

Ја се засмејах — и он прсну у смех без-звучно, широко отварајући уста и постранце гледајући кроз окрајке наочари.

— Знам... али Рашел, — почех већ ја.

— Рашел, — понови он. — Да; то је снага. Снага и цвет оног јеврејства које је данас завладало свима џеповима васцелог света, а ускоро ће да завлада и свим осталим. Ко има џеп у рукама, тај има и жену; а у чијим је рукама жена, тај има и човека. — (Qui a la poche, a la femme; et qui a la femme, a l'homme). Да... Рашел! — То вам је исто што ето и Мајербер, који нам једнако прети и зачикава нас својим „Пророком". Даћу... Јок, нећу да дам... Вешт мајстор; Јеврејин — једном речи.... маестро, само не у музичком смислу. Уосталом, и Рашел се у последње време искварила... а за све сте то ви, господо странци, криви. У Италији има једна глумица... зове се Ристори. Удала се, кажу, за некаквог маркиза, па баталила позорницу. — Врло добра; само се и она малко измотава.

— Јесте л' дуго у Италији боравили?

— Па, прилично. Море, где вам све ја нисам боравио!

— Ви сте канда и у Русији били?

— А волите л' ви и музику? — прозбори он, не одговарајући на моје питање. — Идете ли у оперу?

— Ја волим музику.

— Волите? Хм! волите? Наравна ствар: ви сте — Словен — а сви Словени су — меломани. Последња вам је то уметност. Кад она не утиче на човека — досадна је; кад утиче — штетна.

— Штетна? А зашто штетна?

— Па тако — штетна је — као кад се у прегрејаној води купате. Питајте лекаре.

— Гле'те, молим вас! — Но — а о другим уметностима каквог сте мишљења?

— Уметност постоји само једна: вајарство. — Оно вам је хладно, бестрасно, величанствено — и рађа у човеку мисао — или илузију, како хоћете — бесмртности и вечности.

— А сликарство?

— Је л' сликарство? — Крви много, тела, боја... много греха. — Голе женске молују! — Статуа вам никад гола не бива. — И нашто, молим вас, човека раздраживати и распаљивати? Људи су и тако греху наклоњени, злочинци; сви су скроз грехом прожети.

— Сви, без изузетка? И сви скроз?

— Сви! — Ви, ја, чак ето и тај тамо трбоња са добродушним лицем, што купује лутку на дар туђем детету — а можда и свом — сви су злочини. Сваки има у своме животу криминалитет — и нико нема права да каже да њему није место на оној скрнавој клупи на коју међу оптужене.

— Па ви то можете боље знати, — оте ми се и нехотице.

— Тачно: ја то боље могу да знам. „Experto credi (место: crede!) — „Roberto".

— Но — а књижевност. Какво је онда ваше мишљење о књижевности? — настављах ја свој испит. „Ако ти мене магарчиш, помислих ја у себи, што се и ја с тобом не бих мало шегачио? Ти ето правиш погрешку у латинском цитату који од тебе нико није искао”.

Незнанко се равнодушно осмехну — као да је разумео моју мисао.

— Па књижевност није уметност, — прозбори он немарним гласом. — Књижевност треба пре свега да забавља. А забавља само књижевност биографска.

— Зар сте ви такав љубитељ биографија?

— Нисте ме добро разумели. — Ја мислим оне творевине у којима писци о самима себи причају — саме себе на пазар износе — то јест, да им се свет смеје. — Ништа друго, осим себе лично, не могу људи како треба знати... и то вам је. — Ето зашто је највећи писац — Монтењ. Таквог више нема.

— Њега сматрају за великог себичњака, — приметих ја.

— Да; па у томе и јесте његова снага. Он се једини одважио да буде себичњак — и предмет смеха — до краја. — Стога ми он и јесте занимљив. — Прочитам једну страну, другу... одсмејем се њему, самом себи... и баста!

— Но, а песници?

— Песници се забављају музиком речи. — А моје мишљење о музици ви знате.

— Па шта онда да читамо? — И шта треба, на пример, народ да чита? — Или ви можда мислите да народ уопште не би ни требао да чита?

(Ја приметих на једном прсту незнанка прстен са грбом; — крај свег његовог мизерног и одрпаног изгледа, чинило ми се да он мора да се придржава аристократских мишљења. А можда и он сам, својим пореклом, припада аристократији?).

— Напротив, — одговори он. — Народ треба да чита; а шта он чита — сасвим је свеједно. Кажу да ваши руски мужици све једну те једну књишку читају. — (Францил „Венецијанац" — севну ми у глави). — Искупуса им се и распадне један примерак — купе други такав исти. — И врло добро раде. То им даје важност у сопственим очима — и не да им да размишљају. — А ко још и у цркву иде — томе уопште никаква књига и не треба.

— Зар ви такав значај религији приписујете?

Незнанко ме погледа преко рамена и изнад наочари.

— Ја у Бога слабо верујем, драги господине; али религија је — крупна работа. — Њој служити. . . то вам је, можда, најберићетнији посао. — Алал им вера — поповима! То су вам праве ђиде; они су постигли суштину владања: заповедати смерно — и покоравати се с поносом: то вам је сва тајна. — Власт. . . власт. . . имати власт у рукама, — па друге вам среће на свету и нема!

Ја већ почех да се навикавам на изненадне скокове нашег разговора — и само сам се паштио да не заостајем иза мог чудног сабеседника. А он је, напротив, говорио с таквим изгледом као да су сви ти аксиоми што их је он тако самопоуздано као из рукава сипао, проистицали један из другог доследно и

логично, мада сте ви у исто време осећали да је њему потпуно свеједно: слагали се ви с њиме или не.

— Па кад сте већ ви тако властољубиви, — почех ја, — и тако високог мишљења о поповима, — што и ви сами нисте пошли тим путем, што нисте отишли у попове?

— Ваша примедба је оправдана, драги господине; но ја сам нишанио на нешто још више. — Ја сам вам сâм желео да оснујем религију. Па сам то и покушао. . . за време мог боравка у Америци. Уосталом, нисам ја сам имао такву намеру. Тамо се уопште тиме много баве.

— А ви сте и у Америци били?

— Две године сам тамо провео. — Ви сте можда приметили: ја сам оданде изнео погану навику да — жваћем дуван. — Не пушим и не шмркам. . . али га жваћем. Извините! (Он отпљуну у страну). — Дакле, ето, у чем је ствар: хтео сам да оснујем религију — и већ сам измислио био доста добру легенду. Али за то да би се „фарба примила", треба бити мученик, крв своју пролити. . . Без тог цемента темеља нећеш положити. — То није као у рату: тамо је много рентабилније туђу крв проливати. — А своју. . . не! То ми се није свидело. — Слуга сам покоран!

Он ућута на часак.

— Ви ме малочас назвасте властољубивцем, — поче он опет да говори. — Право сте казали. Ја сам, на пример, уверен да ћу ја још и краљ бити.

— Краљ?!

— Да, краљ. . . На каквом било пустом, ненастањеном острву.

— Краљ... без поданика?

— Поданици ће се увек наћи. — Код вас, у Русији, има пословица: „Нек је ту корито"[1] и т. д. Јер људима је то у крви, да се потчињавају. Н а р о ч и т о ће, из преко мора, на моје острво допловити, тек само да се власнику потчине. То вам је тачно.

„Ама ти си памећу померио!" — помислих ја у себи.

— Да ви можда не мислите, — прозборих ја на глас: — да ће се Французи стога Бонапартама потчинити.

— Баш из тог — из тог узрока, драги мој господине.

— Дозволите, дозволите, — ускликнух ја: — па Французи сад имају краља, власника. — Значи, та човечанска потреба о којој ви говорите, потреба потчињавања, задовољена им је.

Мој сабеседник замаха главом.

— Па у том и јесте закачаљка што се данашњи нам краљ, Луј Филип, уопште не осећа као краљ, као власник. Уосталом, ми нисмо хтели да говоримо о политици.

— Ви већма волите филозофију?

Он испљуну свој ижвакани дуван далеко у страну, по американски. — Аха! Ви бисте канда мало да иронишете? — Па лепо! — Ја ни од филозофије не бежим; тим пре што је она код мене веома једноставна и ни најмање не личи, на пример, на немачку филозофију, коју ја, иначе, и не познајем, али је

[1] Цела пословица гласи: „Нек је ту валов, и нешто у валову, а свиње ће се већ наћи". — Прим. прев.

мрзим, као и све Немце. — Очи незнанка се наједном разгореше. — Ја их мрзим, јер сам ја патриота. Па и ви их, као Рус, морате мрзити?

— Дозволите... ја...

— А ако не, тим горе по вас. — Пričекајте само — они ће вам једног дана запражити чорбу. — Ја их мрзим, ја их се бојим, — додаде он, — снизивши глас. — И једна између мојих најлепших успомена састоји се у том што сам и ја био у прилици да пуцам на њих, на те ваше Немце.

— Ви сте пуцали? А где то?

— Па опет у Италији. — Ја сам учествовао... Него, чекајте. — Ми смо канда почели о филозофији. Част ми је саопштити вам да се сва моја филозофија састоји у овом: у човековом животу имају две несреће: рођење и смрт. — Ова друга је већ мања... она може да буде и добровољна.

— Знам; а сам живот?

— Хм! Хм! — То се тако наједном не може дефинисати. Али обратите пажњу да у животу постоје само две добре ствари: а наиме — кад човек лично помаже рађању... или смрти — то јест, баш оним несрећама о којима је била реч. — „Guerra, caza y amores", кажу Шпањолци.

Ја сам случајно знао ту пословицу. — Ви заборављате други стих, — приметих ја. — „Por un placer mil dolores."

— Дивота! Ето вам одмах и доказа за тачност моје филозофије. — Уосталом, — додаде он, хитро устајући са столице, — доста се ми данас наћеретасмо. До виђења!

— Чекајте... станите мало! — ускликнух ја. — Па ја сам разговарао с вама читав час — а ја још незнам с ким сам... имао част...

— Ви бисте да знате моје име? А нашто вам то? Па ни ја вас за ваше нисам питао. Нисам вас питао где станујете, — па не сматрам за потребно да вам кажем ни где ја живим, у каквој јазбини боравим. Ми се ето састајемо ту — па куд ћете лепше? Јер мој разговор се вама, канда, допада? — Ја вам се допадам?

Ту се ја прилично узмучих. — Много ми је нешто комотан био тај господин. — Ви ме интересујете, штовани господине, — одговорих му ја са срачунатим развлачењем — али ми се не допадате.

— А ви мене не интересујете, а допадате ми се. Изгледа да је то довољно за такве односе као што су наши. — Ако вам је по вољи, зовите ме... но, рецимо, monsieur François. А вас, ако ми допустите, ја ћу звати monsieur Ivan... Јер ви, Руси, сте скоро сви — Ивани: ја сам се о том уверио кад сам имао незадовољство да будем домаћи учитељ код једног вашег ђенерала, у једној вашој губернији. — Ал' је глуп био тај ваш ђенерал — а дерна је била и она губернија! — А за овим, збогом ми остајте, monsieur Ivan!

Он се окрену — и оде.

— Збогом, monsieur François, — довикнух ја за њим.

*

„Какав ли је ово човек?" — питао сам ја самог себе, враћајући се кући. — „Какво је то чудновато створење! Потчињава ли он то мене, измишљава ли

којекакве бесмислице — или је збиља уверен у то што говори? И шта он ради? Чиме се бави? Каква ли му је прошлост? Ко је он? Неуспео књижевник, публицист, учитељ, пропао индустријалац, осиротео властелин, расходован глумац? И шта он хоће да постигне сад? И што ли је баш мене за свог повереника изабрао?"

Сва сам та питања ја себи стављао... али одговорити на њих, наравно, нисам могао. — Но моја радозналост била је потакнута — и ја се, не без неког узбуђења, упутих сутрадан у Пале-Роајал. — Овога пута сам ја узалуд очекивао свога особењака; али се зато идућег дана он опет појави под кафанским шатором.

— A! monsieur Ivan! — ускликну он чим ме угледа. — Здраво да сте ми! — Ето, опет нас судбина састави. — Па како сте?

— Хвала на питању — помало. А како ви, monsieur François?

— Па и ја помало. Ça boulotte. — Али синоћ умало што нисам отегао папке... Грчеви у срцу... Замириса на смрт... Поган мирис! Али то није важно. Него знате шта: хајдемоте да седнемо негде у башти. Јер видите шта се ту света накупило. А ја страшно не марим — кад са свих страна зијају у мене или кад ми ко за леђима седи. А и време је дивно.

Пређосмо у башту — седосмо. Сећам се, кад је требало да плати два суа за своју столицу, он извади из шпага свој мајушан, овештао, спљуснут новчаник — дуго је по њему претурао — а и пара тешко да је било нешто више од она два суа. —

Очекивао сам да настави са својим парадоксима... али испаде друкчије. — Он поче да се распитује о разним значајним руским личностима. — Одговарао сам му како сам знао; али он је непрестано желео још више појединости, више биографских црта. — Показа се да је њему много шта било познато, што ја никад о њему не бих помислио. — Велику залиху чињеница имао је тај човек.

Мало по мало раговор пређе на политику. А тешко ју је било и избећи, при тадашњем узбуђеном стању духова. — Мосје Франсуа помену, узгред и чисто нерадо, о Гизоу, о Тјеру. Поводом првога примети како је, ето, Француска несрећна: једини човек што се у њој нашао са одлучном вољом — па и тај не кад је то требало; а о другом изјави сажаљење, рекавши да је његова улога још за дуго време завршена.

— Ама како то говорите! Па она тек сад почиње! — ускликнух ја: — какве говоре држи тај човек у скупштини!

— Сад ће доћи други људи, — промрмља он... А све те тамо беседе — све је то само једна ларма — и ништа више. Плови човек у чамцу, па говори — водопаду... а овај ће га овог часа претурити заједно с његовим чамцем. Него, ви мени канда не верујете.

— А што, — наставих ја: — зар ви мислите да ће Одилон Баро... — Ту се мосје Франсуа загледа у мене, па прсну у смех, забацивши главу назад.

— Бум, бум, бум! — изговори он, имитујући гарсона који је разносио кафу по ротонди... То вам је сав Одилон Баро... Бум, бум!

— Да! — проговорих ја скоро јетко. — Јер ми смо, по вашем схватању, уочи републике. — Хоће л' социјалисти, или ко, бити ти ваши нови људи?

Мосје Франсуа се стави у малко свечану, ликујућу позу.

— Социјализам се родио код нас, у Француској, драги господине — па ће у Француској и да липше, ако већ није липсао. — Или ће га убити. — А убиће га двојако: или исмевањем — јер ће можда г-н Консидеран тек онако некажњено уверавати да ће људима израсти реп са оком на врху... — Или ево како: — он намести обадве руке као кад би нишанио из пушке. — Волтер је говорио да француске главе нису епске; а ја се усуђујем тврдити да у нас нису социјалистичке главе.

— У иностранству о вама тако не мисле.

— У том случају, сви ви, господо у иностранству, по стоти пут доказујете да нас не разумете. У данашње време социјализам захтева творачку силу. Он ће поћи ради ње Италијанима, Немцима... па чак и вама. — А сам Француз је проналазач... (он је скоро све измислио)... али није стваралац. Француз је оштар и узан као мач — те стога и продире у суштину ствари, он проналази... А да се дела, ствара — ту мораш да будеш широк, округао.

— Као Енглези, или ваши љубимци Немци, — убацих ја не без потсмеха.

Но мосје Франсуа не обрати пажњу на мој убодац.

— Социјализам! Социјализам! — настављаше он. — То није француски принцип. — Ми имамо сасвим друге принципе. — Имамо их два; два краје-

угаона, основна камена: револуцију и рутину. Робеспјер и мосје Придом — ето ко су наши национални хероји.

— Збиља? А војни, ратнички елеменат? Шта ћете с њим?

— Па ми уопште нисмо неки ратнички народ. Вас то изненађује? — Ми смо храбар, врло храбар народ; борци, али не војници... Хвала Богу, ми вредимо више но то.

Он поче да жваће уснама.

— Да; тако вам је то. И крај свега тога — да не беше нас, Француза — данас ни Европе не би било.

— Али би била Америка.

— Не. Јер Америка — то вам је иста Европа — само с наличја. Американци немају ниједну од оних основа на којима се заснива здање европских држава — а међутим — и ту и тамо на једно му излази. Све људско је — једно-те-једно. Ви се сећате објашњења подофицировог регрутима: „Надесно круг — исто ти је што и налево круг; само је оно сасвим супротно". Е, па тако вам је и Америка: иста Европа — само налево круг.

— Да је откуд сад Француска Рим, — прозбори мосје Франсуа после краћег ћутања, — ето кад би се у згодан час јавио неки Катилина! — Данас, кад ће ускоро, веома ускоро — ви ћете то видети, штовани господине! — камење — (он подиже глас) — камење на нашим калдрмама — ето ту, близу, где било одмах до нас, — кад ће то камење опет омирисати крв! — Али у нас Катилине неће бити — а

неће бити ни Цезара, — него ће бити непрестано све један исти Придом и Робеспјер. Збиља, да л' ћете се ви сложити са мном: каква штета што Шекспир није написао Катилину!

— А зар сте ви ипак високог мишљења о Шекспиру, макар што је и он песник?

— Да. Он је био човек срећно рођен — и са талентом. Он је знао да уочи; да у једно и исто време види и бело и црно, што је врло ретко; — и ни белом није држао страну, ни црном — што је још ређе. — Него ето, још је једну добру ствар написао — Кориолана! Најбољи његов комад!

Ја се ту очас сетих својих нагађања у погледу аристократства мосје Франсуа.

— Вама се Кориолан можда стога тако допада што се у тој трагедији Шекспир без икаквог респекта, скоро презриво изражава о народу, о уличкој светини?

— Не, — одврати мосје Франсуа. — Ја светињу не презирем; ја уопште народ не презирем. — Пре но што ће неко да презире друге, требало би да почне од самог себе... што се код мене дешава само припадом... Кад немам шта да једем, — додаде он, снизивши глас и суморно намрштивши обрве. — Народ презирати?! На основу чега, молим вас? Народ је исто што и земља. — Ако хоћу, ја је орем... и она ме храни; зажелим ли — могу и да је угарим. Она мене носи — а ја њу газим. — Додуше, неки пут она тек наједном потегне па се стресе, као мокро куче, па пообара и испретура све што су на њој назидали — све те наше куће од карата. — Али то се у ствари ипак ретко дешава —

ти земљотреси. — С друге стране, ја врло добро знам да ће, на крају крајева, она мене ипак прогутати... А и народ ће да ме прогута. Ту лека нема. — А презирати народ? — Презирати можеш само оно што у другим приликама мораш да поштујеш. — А ту ни једном, ни другом том осећању места нема. Ту се треба користити, али с разумевањем. Свиме се знати користити — ето шта треба.

— А дозволите да вас запитам — јесте л' ви умели да се користите?

Мосје Франсуа уздахну.

— Јок! — Нисам умео.

— Истина?

— Нисам умео, кажем вам. — Ви, ето, гледате на мене, па можда мислите: „Ти ту прорицеш да ће ускоро у Француској избити преврат... па ето ту ће ти бити згодно да ловиш рибу — у мутној води." — Али штука не хвата другу рибу у мутној води. — А ја чак ни штука нисам.

Ту се он нагло на столици осврну па тресну песницом по њеном наслону. — Не, ничим ја нисам умео да се користим, иначе не бих данас овакав, како ме видите, пред вама стојао! — Он ту брзим покретом руке указа на свега себе. — Ја се тада можда не бих никако ни упознао с вама... што би ми веома жао било, — додаде он са усиљеним осмехом. — Нити бих сад становао тамо где сад станујем, — не бих имао могућности, дижући се јутром из постеље и бацајући поглед на море париских кровова и димњака, понављати усклик Југуртин: „Urbs venalis!" Хм! Да; него бих био и ја сам као та варош, да нисам у јакошњем положају. Не би било ове оскудице, и сиротиње...

„Ето када ће он од мене пара да иште", — паде ми на памет.

Али он умукну, обори главу на груди, па поче да црта по песку крајем палице. Затим опет дубоко, дубоко уздахну, скиде наочари, извади сиву стару коласту марамицу из задњег џепа, сави је у клупче — па пређе њоме једно двапут по челу, високо издигавши лакат. — Да, — прозбори он најзад, једва чујно: — живот — то вам је жалосна работа; жалосна работа вам је живот, драги господине мој. Једно ме само још теши: — а наиме то, што ћу ја умрети ускоро — и неизоставно насилном смрћу, — („И нећеш бити краљ?" — умало што ми се не оте с језика; али се уздржах). — Да, насилном смрћу. — Ево погледајте ово, — (он ми принесе леву руку у којој је држао наочари, с дланом навише — па, не пуштајући марамицу, стави на њу кажипрст десне... Прљаве беху обе). Видите ли ту црту што ми пресеца животну линију?

— Јесте л' ви хиромантик? — упитах га ја.

— Видите л' ту црту? — упорно понови он. — Значи, тачно је што вам рекох. — А ви унапред знајте, штовани господине, ако се нађете на таквом месту где би вам најмање требало да се мене сећате — па ако ме се ту ипак споменете — знајте: да ме већ нема на свету.

Он опет обори главу, а руку с марамицом испусти на колено; друга, с наочарима, обесила се беше као бич. — Ја се користих тиме што су очи мосје Франсуа биле опуштене — те ме нису буниле — па се пажљивије загледах у њега.

Он ми се сад наједном приказа прави старац; такав умор и клонулост у самом нагибу његових леђа и рамена, у самом ставу његових великих, пљоснатих ногу у искрпљеним ципелама; тако му се горко беху стиснуле усне, тако дубоко упали давно небријани образи, тако му се млитаво сагао мршав врат, тако тужно је спадао прамен оседеле косе преко борама избразданог чела...

„Несрећан си ти и јадан човек", — реших ја одмах ту у себи: — „несрећан у свим твојим плановима и предузећима, у породичним и свим могућим приликама. — Ако си био ожењен — жена те је обманула и напустила; а ако имаш деце — ти их не виђаш и не знаш"...

Гласовито клицање на руском језику прекиде та моја размишљања: неко ме зовну. — Осврнух се и... на два корака од мене угледах свима познатог А. Г. Херцена, који је тада живео у Паризу. Устадох и пријђох му.

— С ким ти то седиш? — поче он, нимало не умеравајући свој звучан глас. — Каква ти је то мустра?

— А што?

— Ама, молим те, то је шпијун. Неизоставно шпијун.

— А зар га ти познајеш?

— А откуд да га знам? Али доста је да га човек само погледа. Сав њихов манир. — Не мрзи те да се с њим у разговор упушташ! Пази, чувај се!

Ја ништа не одговорих Херцену. Али како сам знао да је — при свем његовом сјајном и проницљивом уму — његово схватање људи, а особито у

први мах, било слабо, и како сам се сећао да су се за његовом гостољубивом и предусретљивом трпезом виђале неки пут најнеприличније личности, — личности које су умеле да изазову његову поверљиву симпатију двема трима саосећајним речима, а које су се после показале као стварни... агенти, као што је он то и сам у својим мемоарима испричао; — то ја сад нисам озбиљно ни примио његово упозоравање, него, захваливши му се за његову другарску пажњу, вратих се своме мосје Франсуа. Овај је седео као и пре, непомичан и згурен.

— Шта сам хтео да вам кажем, — поче он да говори чим сам сео крај њега. — Ви, Руси, имате једну ружну навику: — ви на улици, пред туђином, пред Французима, гласно говорите међу собом руски — баш као да сте уверени да вас нико неће разумети. — А то је непажљивост. Јер ето, ја сам, на пример, све разумео што вам је казао тај ваш пријатељ.

Морао сам да поцрвеним. — Молим вас, немојте да мислите... почех ја. Наравно... мој пријатељ...

— Ја га знам, — прекиде ме мосје Франсуа: — он је човек веома оштроуман... Али „errare humanum est" — (мосје Франсуа је, очевидно, волео да се размеће својим латинским). Судећи по мојој спољашности, човек би можда могао да помисли о мени... што год хоће. — Али само, допустите да вас запитам: кад бих ја баш и био тај за каквог ме ваш пријатељ издаје — па каква би ми корист могла бити да уходим в а с ?

— Наравно... наравно... право кажете. — Мосје Франсуа се сетно загледаше у мене. — Ви сте

свакако морали научити руски док сте били учитељ код ђенерала? — запитах ја доста неумесно; али ја сам хтео да некако загладим непријатан утисак што га је свакако морао учинити унеколико брзоплети суд Херценов.

Лице мосје Франсуа оживе; он се чак исклиби у осмех, потапша ме по колену, као желећи да ми да на знање како он разуме и цени моју добру намеру; натаче наочари, диже испуштену палицу. — Не, прозбори он: — ја сам руски научио још пре тога. — Ја сам тада научио ваш језик кад сам из Америке допао у Сибир, из Тексаса, преко Калифорније... Ја сам и тамо био — у вашем Сибиру! И каква сам тамо чудеса на својој кожи имао да искусим!

— На пример?

— Не, ја вам о Сибиру нећу причати... из много узрока. Бојим се да вас не огорчим или увредим. — Памаљшим лутши! — додаде он унакаженим руским језиком.[1] — Хе, хе. Него да вам причам шта ми се једном у Тексасу десило.

И ту мосје Франсуа поче, са несвојственом му дотле опширношћу, да прича како је он, путујући једне зиме по Тексасу, набасао једном, касно увече, једном мексиканском досељенику у стражару; — како је, пробудивши се ноћу, угледао свог домаћина где седи на његовој постељи са голим ножем у руци — „con una navaja"; како му је тај „џин од човека", бичије снаге и пијан, објавио да намерава

[1] Место правилнога: Памолчим лучше! — Боље ће бити да ћутимо. — Прим. прев.

да га закоље из тог узрока што га он, Франсуа, својим ликом потсећа на једног од најљућих злотвора његових.

„Докажи ми, — говорио је Мексиканац, — да не треба да забавим себе и да не пустим из тебе сву крв као из вепра, — јер сад могу све то рахат и некажњено да учиним, и нико на свету неће дознати шта се с тобом ноћас десило. А баш и да се дозна, ипак, нико ме на одговор потегнути неће, јер се ти овде никога на свету не тичеш. Елем, доказуј! ... Времена, дао Бог, имамо доста".

— И ја сам, — настави мосје Франсуа, — сву драгу ноћ, до зоре, лежећи под његовим ножем, приморан био да доказујем том пијаном зверу — час наводећи места из Светог Писма — (на њега, као на католика, то је могло да утиче), — час држећи се општих погледа: да задовољство што би му причинила моја смрт неће бити у толикој мери велико да би вредело због тога руке каљати... „Требало би после закопати моју лешину, макар реда и чистоће ради, а све би вам то био излишан посао"...

Морао сам несретнику чак приче да причам, чак и да му певам.

— Певај са мном! — урлао би он. „La muchacha-a-a! .."

И ја сам га пратио... а оштрица од ножа, de cette diablesse de navaja — висила је за један прст изнад мога грла. — Свршило се тим да је Мексиканац заркао тик до мене, скљокавши своју чупаву, одвратну главурду мени на груди.

Целу ту историју испричао ми је мосје Франсуа тихим гласом, не журећи се, чисто падајући у сан, — па тек наједном избечи очи и ућута.

— Но, па шта сте после с њим учинили, — запитах га ја, — с тим Мексиканцем?

— Па... лишио сам га могућности да се после још с неким тако глупо нашали.

— То јест, како то?

— Узео сам му онај нож из руку... па... учинивши што је требало, продужио сам свој пут. — Него доживљавао сам вам ја и друге ствари... Али највише од тих, од несретница, — додаде он, указујући прстом на бедно обучену, средовечну жену која прође.

— Од кога?

— Ама од тих... сукања, — разјасни он своју мисао. — Ох те женске! женске! — Оне су те што вам ломе крила, оне вам трују најбољу вашу крв. — Уосталом, збогом остајте. — Ја мора да сам вам већ досадио — а ја нисам рад ником да досађујем. Нарочито ономе који ми је преко потребан.

Ту он охоло исправи свој стас, диже се — и удаљи се, једва ми климнувши главом и лежерно помахујући палицом.

Признајем, ја у сву ту мексиканску мусуведу нисам много веровао; она је чак у мојим очима нашкодила Французу. — И опет ми дође мисао да ме он вуче за нос. — Али са каквом сврхом? — Особењак! особењак! — понављах ја. — Али за шпијуна га држати ипак нисам могао, крај свих уверавања А. И. Херцена. — Чудило ме само то како да ниједан од толиких многобројних пролазника у Пале

Роајалу да не ступи са њим у разговор, да га није познавао? Истина, на неке између њих он би подмигнуо оком... Или ми се можда и то само учинило?

Заборавио сам рећи да се од мосје Франсуа никад није осећао задах од вина. Него, он можда није имао зашта ни да купи себи вина. Али не: он је уопште чинио утисак умереног, трезвеног човека.

Ни сутрадан, ни идућих дана он не дође на састанак — и ја мало по мало и заборавих на мог Француза.

*

Неколико дана пред 24-ти фебруар, ја отпутовах у Белгију — те је глас о државном преврату у Француској дошао до мене у Бриселу. Сећам се, у току целог оног дана нико није добијао ни писама, ни новина из Париза; народ се гомилао на улицама и трговима; све као да је трнуло у узрујаном очекивању.

26-ог фебруара, у шест часова изјутра, ја сам још лежао — мада нисам спавао, — у постељи, у хотелској соби, — кад се наједном спољна врата широм отворише — и неко оштро викну: Француска постала република! Не верујући својим ушима, ја брже скочих из постеље, истрчах из собе. Дуж ходника скакао је један хотелски келнер, — па је, десно и лево, отварао једна по једна врата, и у сваку собу убацивао свој запрепашћујући усклик.

После пола часа био сам већ обучен, спаковао своје ствари — и још тога дана летео сам железницом у Париз. На граници беху скинуте железничке шине; моји сапутници и ја с тешком му-

ком се, у најмљеним колима, добацисмо некако до Дуе — а пред вече стигосмо у Понтуаз... Шине око Париза беху такођер поскидане.

Овде није сад место да износим све што сам искусио, видео и слушао за време тог пута. Сећам се да је на једној станици мимо нас са шумом и треском пролетела локомотива само с једним вагоном прве класе: у том специјалном возу јурио је „нарочити комисар" републике, Антоније Туре. Они што су с њиме били на возу махали су тробојним заставама и нешто викали; станични чиновници и радници су са немим запрепашћењем пратили очима џиновску појаву комисарову, до половине кроз прозор промољену, са високо издигнутом руком...

1793, 1794 година и нехотице ми ускрсаваше у памети. — Сећам се да се, пре но што ћемо стићи у Понтуаз, десио судар нашег воза са другим, који нам је долазио у сусрет... Било је и рањених — али нико чак ни пажње не обрати на тај случај; код свакога се између нас очас појави једна и иста мисао: хоће л' се моћи даље ићи? И чим се наш воз кренуо, сви одмах почеше да говоре са пређашњим одушевљењем, сви, изузев једног седог чичице који се од самог Дуе-а завукао био у угао вагона, па је непрестано понављао шапатом: све је пропало! све је пропало!

И сећам се да се у истом вагону са мном налазила и позната г-ђа Гордон.[1] Она наједном поче да проповеда неопходност да се за помоћ прибегне

[1] Пријатељица и изасланица Луј-Наполеона. — Прим. прев.

„принцу", о том да сад само једини „принц" може све спасти... Испрва је нико не разумеде; но кад она изговори име Луја Наполеона — сви се окренуше од ње, као од полуделе. — Међутим, реч што ми је рече мосје Франсуа у погледу Бонапарта, на часак ми севну у глави... Прво пророштво му се ето већ испунило.

Нећу се упуштати ни у опис утисака што сам их преживео при уласку у Париз, пред призором тробојних кокарди, које се на све стране шарениле, наоружаних људи у блузама који су растурали камење са барикада, итд.

Цео први дан мог боравка у Паризу прошао је као у неком заносу. — Сутрадан се ја, по обичају, упутих у Пале Роајаљ, замолих од „грађанина"-келнера шољу кафе — па премда не затеког тамо мосје Франсуа — али сам могао да се уверим да се његово предосећање у погледу крви од које ће да поцрвени камење на улицама око Пале-Роајала — показало као истинито: зна се да се скоро једина битка која је обележила те фебруарске дане десила на тргу који је Пале-Роајал делио од Лувра.

И наредних дана нисам се нашао са мосје Франсуа. — Први пут сам га видео 17-ог марта, — оног истог дана кад је огромна гомила радника ишла ка варошком суду да протестује пред привременом владом против познате манифестације такозваних „медвеђих капа" (расходованих гренадира и добровољаца националне гарде). Размахујући рукама и широко корачајући, ишао је он посред те гомиле — па је и певао, и викао. Опасао се био црвеним појасом а за шешир прикачио црвену кокарду. —

Очи нам се сусретоше; али он не даде себи изглед да ме је познао, мада ми се нарочито свим лицем био окренуо: Погледај ме, вели. Да, ја сам то! — па се развика још жешће но дотле, претерано отварајући тамна уста.

Други пут сам га приметио у позоришту. — Рашел је певала својим гробовским гласом Марсељезу; он је седео у партеру, тамо где у обичним приликама међу плаћене клакере. Ту, у позоришту, он није ни викао ни пљескао; него, скрстивши руке преко груди, са сумрачним изгледом гледао је певачицу кад је она, умотавајући се у наборе дигнуте заставе, позивала грађане — „на оружје! на проливање нечисте крви!"

Не могу тачно рећи да л' сам га видео 15-ог маја у маси света који је ишао поред Мадленине цркве да јуриша на парламенат. Али нешто налик на његово обличје указа ми се на тренутак у предњим редовима — и тешко те ми се баш његов глас — његов нарочит, потмуо и силан глас — не причу усред узвика: Живела Пољска!

Али зато, почетком јуна, а наиме: 4-ог дана, мосје Франсуа изнебуха „претстаде" преда мном у оној истој кафани Пале-Роајал. — Он ми се поклони, чак ми и руку пружи — (што пре није чинио) — али сад не седе за мој сточић, чисто стидећи се свог коначно поабаног одела, свог изгужваног шешира; а и осим тога њега је ждерало, — бар тако се мени учинило, — неспокојно, узрујано нестрпљење. Лице му беше потавнило, усне и образи су му дрхтали и трзали се час на више, час на ниже; грозничаво зажарене му очи једва су се виделе иза

наочари, које је он непрестано читавом шаком дотеривао и на нос дизао.

Ја сам овог пута могао да се уверим у оно што сам већ и раније подозревао: стакла на његовим наочарима била су проста стакла, и никакве наочари нису му, у ствари, уопште ни требале: отуд је он онако често гледао изнад њиних ивица. — Те наочари су за њега биле као нека маска.

Немир, онај нарочит немир скитача без склоништа и без коре хлеба, био је исписан на свем његовом бићу. — Скоро просјачка спољашност тог загонетног човека изазивала је моју недоумицу. — Ако је он збиља — полицијски агент, што би он онда био тако бедан и дроњав? Ако пак није агент — онда који је враг? — Како човек да разуме његово држање?

Ја почех разговор с њим о његовим претсказањима.

— Да... да... — промрмља он са грозничавом журбом, — све је то прошаста ствар — de l'histoire ancienne. Него, зар се ви не спремате у вашу Русију? — Зар ћете ви и даље овде да останете?

— А што као не бих остао?

— Хм. — Па то ћете ви боље знати. Него. . . ми ћемо ускоро и да ратујемо с вама.

— С нама?

— Да, с вама, с Русима. — Нама ће ускоро слава бити потребна, слава! Те је рат са Русијом неминован.

— С Русијом! А што не с Немачком?

— Прво с Русијом. . . — Уосталом, то све тек има да дође. — Ви сте млад. . . па ћете доживети.

— А република... (он одмахну руком). Свршено je. C'est fichu!

— Националне радионице! Националне радионице! — ускликну он са изненадним надахнућем. — Јесте л' били ви тамо? Јесте л' их видели? Јесте л' видели како... на колицима земљу с једног места на друго преносе! Ето откуда ће све да пође. — Ала ће да буде крви! крви! — Читаво море крви! — и какав је мој положај! Све предвидети, а ништа не моћи учинити!! — Бити нико и ништа! Ништа! — Све умом обухватати... (ту он рашири руке са ландарајућим, испараклисаним рукавима... но прстен на кажипрсту беше ипак још ту...) — и ништа не постићи. — (Он стиште песнице.) — Чак ни коре хлеба!... Сутрашњи избори су такође значајни, — брже прихвати он, као не дајући себи да се и даље задржава на исказаном болном осећању.

Мосје Франсуа назва ми по имену посланике које ће, по његовим речима, Парижани неизоставно изабрати. Рече ми број гласова, — округлим цифрама, — које ће сваки од њих добити. Међу именима што их мосје Франсуа нарећа, налазило се и име Косидијера, коме је он прво место одређивао.

— Зар крај свег 15-ог маја? — запитах га ја.

— Ви, можда, рачунате да ја то говорим стога што је он био префект полиције? — одврати ми мосје Франсуа са горким осмехом, али се опет стресе, па опет поче да говори о изборима. — И Луј Наполеон доспеде у његов списак. — Он ће бити између последњих, „у репу" (à la queue) — примети мосје Франсуа; — ал' и то је довољно. Јер,

пењући се по лествицама, треба прво прећи последње пречаге, ако ћеш да доспеш на прве...

Ја те исте вечери саопштих сва та имена и цифре у кући А. И. Херцена. И врло добро се сећам његовог изненађења кад се сутрадан сва та претсказања мосје Франсуа опет на длаку збише.

— Па откуд ти то све знаш? — питао ме је не једанпут Херцен.

Ја казах извор из кога сам црпео своје знање.
— Ах! Зар онај хибрид! — ускликну Херцен.

Али да се вратим нашем разговору у кафани. Око тог времена, у броју имена што су стално свима била на устима, често се стало понављати име Прудона. Ја га поменух. — Он је, према мишљењу мосје Франсуа, такође стојао на списку изабраних, додуше, као последњи, што се, уосталом, такође обистинило. Али се показа да њему мосје Франсуа није придавао неког већег значаја, исто као ни Ламартину, ни Ледри-Ролену.

О свим тим лицима он се одазвао са омаловажавањем: са пресенком сажаљења о Ламартину, са пресенком злурадости о Прудону, том „софисти у кломпама" (ce sophiste en sabots). А Ледри-Ролена он чисто назва: „Ce gros bêta de Ledru", и непрестано се враћао на националне радионице.

Цео тај наш разговор, уосталом, није трајао дуже од четврт часа. Мосје Франсуа никако и не седе, и непрестано се освртао, баш као да је изгледао некога. Ја му, међу осталим, сетивши се његове кокарде, рекох: пошто ми ви ипак изгледате да сте републиканац...

— Какав сам вам ја републиканац! — прекиде ме он: — откуд вам то паде на памет? То приличи пиљарима (pour les épiciers). Они још верују у начела 1789 године: свеопште братство, прогрес — а ја...

Но ту наш мосје Франсуа наједном умукну, па погледа устрану. И ја се осврнух. Некакав старац, у блузи, са дугом белом брадом, даваше му знаке руком. Он му се тако исто одазва, па, не додавши ни речи више, притрча му, и обоје се изгубише...

После тог састанка у кафани, видео сам мосје Франсуа свега још трипут. Једном — издалека, у Луксембуршком парку. Он стојаше крај једног бедно одевеног младог девојчета; она га је за нешто плачући молила, стискивала руке и подносила их уснама... А он ју је мргодно одбијао, нетрпљиво лупао ногом, па, одгурнувши је наједаред лактом, натукао шешир на чело и оставио је. Она отрча на другу страну, сва очајна.

Други наш састанак био је значајан. Он се десио 13-ог јуна, оног истог дана кад се на тргу Слоге први пут појавила руља бонапартиста, на коју је Ламартин указао са трибине парламента, и коју је ускоро редовна војска растерала. У једном углу што га прави зид Тилеријског парка, угледах једног човека у шареном костиму шарлатана, који је стојао на ручним, двоколним колицима, и раздавао брошуре. Ја узех једну: то беше биографија, прекомерно похвална, Луја Наполеона. Тог човека, Бретонца, са огромним навиљком дуге, на више одбачене косе, виђао сам и раније на булеварима и трговима предграђа: тамо је он продавао зубни елек-

сир, маст од реуматизма — разна средства што све могуће бољке лече... Док сам ја прелиставао узету брошуру, неко ме лако дарну по рамену. Мосје Франсуа! — Он се смејаше свим својим безубим устима и иронички ме је гледао преко окрајка својих наочари.

— Почиње! Ето кад се почиње! — изговори он, чудновато се премештајући с ноге на ногу и тарући руке. — Ето кад! А ето и њега — апостола, свенародног весника! Допада л' вам се он?

— Је л' тај чупави шарлатан? — ускликнух ја. — Зар та чувида? — Па ви се смејете нада мном?

— Да, да, шарлатан! — одврати ми мосјо Франсуа. — Тако му то следује. Необична коса, гривне на рукама, трико са вараклаисаним шљокама... Све је то ту потребно! Треба с очију збунити, поразити уобразиљу! Легенда, штовани господине, легенда је потребна! Реклама! Сценска режија! Ту се улични човек најпре запрепасти... а после цени и штује! Верује... верује! А ви изволите утувити: права ствар тек јаком почиње... И кад се преброди Црвено море (la mer rouge)...

Но ту од трга Слоге нагрну гомила која је као без главе бежала испред војничких бајонета, па нас растави.

Последњи пут сам видео — опет издалека — мосје Франсуа за време страшних јунских дана. На себи је имао мундир националног гардисте из унутрашњости — држао је пред собом запету пушку — и ја сад нисам кадар да речима прикажем какву је ледену суровост изражавало његово лице.

Од то доба се већ нигде нисам видео са мосје Франсуа.

Почетком 1850-те године десило се да сам доспео у руску цркву, на свадбу једног познаника, — кад наједном, Бог зна како и зашто, — баш као да ме нешто гурну — ја почех да мислим о мосје Франсуа. Помислих да, пошто су се друга његова претсказања збила, — да је он и у овој прилици могао испасти као пророк: — да и њега, збиља, нема више међу живима.

Уосталом, неколико година доцније, био сам у прилици да се поуздано уверим о његовој смрти. А наиме: у једном магазину, за тезгом, ја приметих једну женску у којој сам, после краћег колебања, познао оно девојче што је онако горко плакало у Луксембуршком парку пред мосје Франсуа. Одлучих се да је потсетим на ту сцену. Она у први мах као да је била у недоумици — али чим је видела у чем је ствар — одмах паде у страшно узбуђење, пребледе, поцрвене и замоли ме да не улазим у даља распитивања.

— А ви ми бар реците је ли жив тај господин или није?

Женска се пажљиво загледа у мене.

. — Он је умро смрћу коју је и заслуживао... То је био један злочест човек. — Уосталом, — додаде она, — он је био и врло... врло несрећан. —

Више ништа од ње нисам могао докучити — и ко је управо био мосје Франсуа — остаде за мене загонетка.

Постоје неке такве морске птице које се само за време буре јављају. — Енглези их зову **stormy petrel.** — Оне лете ниско у магловитом тмастом ваздуху, изнад самих гребена разјарених валова — и ишчезавају чим настане лепо време.

VII

НАШИ СУ МЕ ПОСЛАЛИ!

— Епизода из јунских дана 1848-ме год., у Паризу —

...Освану четврти од чувених јунских дана 1848 године, оних дана што су крвавим цртама записани на таблицама француске повеснице.

Ја сам тада griановао у данас већ несталом дому на углу улице Мира и Италијанског булевара. Од самог почетка јуна ваздух у Паризу као да је на барут мирисао. Свако осећаше да је одлучан судар неминован; а после састанка делегата од стране недавно распуштених националних радионица са чланом привремене владе Мари, који је у свом, њима упућеном говору неразмишљено изговорио реч: „робови" (esclaves), што су они схватили као укор и увреду, — после тог састанка већ се све питање састојало само у том: не колико дана, него колико је часова још остајало до тог неизбежног судара?

„Est-ce pour aujourd'hui?" (Хоће л' данас?) — таквим су речима познаници свако јутро један другог поздрављали...

„Ça a commencé!" (почело је!) — рече ми у петак изјутра, 23 јуна, праља, кад ми донесе чисто рубље. По њеном причању, велика барикада је била подигнута преко целог булевара, недалеко од капије Сен-Дени. Ја се одмах упутих онамо.

У први мах се ништа нарочито није опажало. Исте гомиле народа пред кафанама и дућанима, исто кретање фијакера и омнибуса. Лица су изгледала нешто живља, разговори гласнији и — чудна ствар! — веселији... И то је све. Али што сам даље одмицао, све се више физиономија булевара мењала. Кочије су се виђале све ређе, омнибуси сасвим ишчезоше; дућани, па чак и кафане се на врат на нос затвараху — ако већ нису биле затворене: света је на улици било далеко мање.

Но зато на свим домовима прозори беху поотварани одозго до доле. На тим прозорима, а исто и на праговима од врата, тискало се мноштво лица, већином жена, деце, служавки, дадиља, — и сав тај свет је ћеретао, смејао се, није викао, него се довикивао, осртао се, махао рукама — баш као да се спремао за неку претставу. Безбрижна, празнична радозналост обузела беше сву ту гомилу.

Разнобојне траке, шалчићи, чепци, беле, ружичасте, плаве хаљине мешале се и шарениле спрам јарког, летњег сунца, вијориле се и жубориле на лаком летњем ветрићу — исто као и лишће на посвуда засађеним тополама — „дрвећу слободе".

„Па зар је могућно да ће се ту, овога часа, после пет, после десет минута свет борити, крв проливати?" — помислих ја. — „Ама није могућно! То се ту сад нека комедија одиграва... А о некој трагедији се ни мислити не може... бар за сад."

Али гле; тамо напред, косо пресецајући булевар преко све његове ширине, испречила се неравна линија барикаде — три четир метра висине. На самој њеној средини, окружена другим, тробојним, зла-

том извезеним заставама, једна омања црвена застава лепршала је — десно, лево — својим оштрим, злослутим језичком. Неколико људи у блузама видело се иза горње ивице наваљаног сивог камења.

Ја се примакох ближе. Пред самом барикадом беше доста празно, педесетак људи — не више — врљало је тамо амо по калдрми. (Тада још није било макадама по булеварима.) Људи у блузама и посматрачи који придолажаху, осмехиваху се једни на друге. Један, потпасан белом војничком ешарпом, пружао је отчепљену флашу и до половине насуту чашу, као позивајући их да му приђу и попију; други, одмах до њега, са двоцевком пушком о рамену, отегнуто је викао: „Живеле националне радионице! Живела република, демократска и социјална!"

До њега је стојала једна висока, црнокоса женска у пругастој хаљини, такође потпасана ешарпом, са затакнутим пиштољем. Само она се није смејала и, кано утонула у мисли, упрла беше право преда се своје велике, загасите очи.

Ја пређох преко улице на лево, па заједно са петорицом, шесторицом таквих истих дангуба-шетача као и ја што сам био, склоних се уза сам зид куће од које поче да се ломи права линија булевара и у којој је радила — па и данас ради — фабрика жувенских рукавица. Прозорске шалоне на тој кући беху затворене. Ја још увек нисам могао да верујем, крај свих очекивања и слутњи минулих дана, да ће ствар да добије озбиљан обрт.

Међу тим, све су се гласније и ближе чули бубњеви. Већ од раног јутра, по свим улицама разлегало

се оно нарочито трократно бубњање — le rappel, — оно бубњање којим се национална гарда сазивала. И гле, полако се таласајући и отежући, као дуга црна глиста, указа се, с леве стране булевара, на каквих двеста корака од барикаде, колона грађанске војске. Као танки, блистави шиљци блистаху се изнад ње бајонети; неколико официра јахали су на челу ње. Колона стиже до противне стране булевара, па, заузевши га свега, окрену се фронтом према барикади и стаде, непрестано растући одзади и све више и више се згушњавајући.

Крај свег придоласка тако знатне количине људи, око нас се приметно осети изненадна тишина. Гласови се снизише, ређе и краће се разлегао смех; као да нека копрена умота и заклони све звуке. Између линије националне гарде и барикаде изненада се показа празан простор по ком се, овлашно се вијорећи, котрљаху два три омања вихора прашине — и, обзирући се око себе, каскало је на таналим ножицама црнопего псетанце.

Наједном, незнано откуд, спреда или одзади, одозго или одоздо, оштро затрешта кратак, опор звук; он је више личио на лупу теретно пале гвоздене плоче, него на пуцањ, и одмах за тим звуком наста страшна, бeживотна тишина. Све као да обамре у неком очекивању, — као да се и сам ваздух на отпор спремио... Кад наједном, тик изнад моје главе, нешто неиздржљиво-силно затрешта и зарева — баш као у тренутку расцепљено огромно платно... То су устаници испалили били плотун кроз шалоне прозора горњег спрата од њих запоседнуте Жувенове фабрике.

Моји суседи-шетачи и ја одмах полетосмо дуж булеварских домова (сећам се, још сам могао да приметим на празном простору испред мене човека — „четвороношке"; палу капу са црвеном кокардом, и црнопего псетанце како се унезверено врти у прашини) па, дотрчавши до једне омање уличице, одмах упадосмо у њу. Нама се придружи једно двадесетак других посматрача, између којих је једном момчету од каквих двадесет година прострељана стопала била сва у крви.

Пређосмо у другу улицу — ако се не варам — у Rue de l'Echiquier. На једном њеном крају видела се оснижа барикада — и дечко од једно дванаест година скакуташе по њеном гребену, лудећи се и размахујући турском сабљом. Један гојазан национални гардист, блед као крпа, протрча испред нас, спотичући се и јечећи на сваком кораку... из рукава његовог мундира капала је на земљу рујна крв.

Трагедија отпоче — и у њену озбиљност сад се већ није могло сумњати, премда тешко да је ма ко чак и у том тренутку могао слутити до каквих ће она размера стићи.

Ја нисам имао да се борим и бијем ни на овој ни на оној страни; вратих се, док сам читав, кући.

*

Цео тај дан прође у неисказаној узнемирености. Беше запара и оморина... Ја се нисам одмицао од Италијанског булевара, преплављеног свакојаким светом. — Ширили су се најневероватнији гласови, непрестано смењивани другима, још фантастичнијима. Пред ноћ се једно показа као несумњиво: ско-

ро цела половина Париза обрела се у власти побуњеника. Барикаде су као из земље на све стране ницале — нарочито с оне стране Сене; војске су заузимале стратегијске тачке; спремала се борба не на живот, но на смрт.

Идућег дана, већ од раног јутра, изглед булевара — и уопште изглед Париза, још незаузетог од устаника, — изменио се био, као на замах волшебне палице. Изађе наредба команданта париске војске, Кавењака, који је забрањивао сваке врсте кретање, сваки саобраћај на улицама. — Националне гардисте, париски и они из унутрашњости, постројени по тротоарима, стражарили су и чували куће по којима су били размештени. Регуларне чете, покретна национална гарда (garde mobile) биле су се. Странци, жене, деца, болесници седели су по кућама, у којима су се сви прозори морали држати отворени, да би се тако спречиле заседе.

Улице очас опустеше и изумреше. Тек у неке протутњи какав поштански омнибус или лекарски фијакер, непрестано задржаван од стражара, којима он има пропусницу да покаже. Или се са потмулом тутњавом провезе батерија упућена на место борбе, прође одред војника, пролети на коњу какав ађутант или дежурни. Насташе страшни, мучни часови; ко их није преживео, тај не може саставити себи тачног појма о њима. — Французима је, наравно, било страшно и тешко: они су могли мислити да се њихова отаџбина, да се све друштво у паранпарчад распада. Али душевни терет једног странца, осуђеног на принудан нерад, био је, ако не страшнији, али јамачно мучнији од њиховог очајања и срџбе.

Страшна припека и омара; изаћи се из куће не може; кроз отворене прозоре непрестано нас запахњује врела струја; на неко занимање, читање, писање — немогућно је и помислити... Пет пута, десет пута у минуту разлежу се пушчани метци; неки пут долеће пушчани прасак, нејасна тутњава битке...

На улицама ни живе душе; вреле коцке камене калдрме жуте се, узаврео ваздух струји под сунчаним зрацима; тротоаром промичу унезверена лица, непомична обличја националних гардиста — и ниједног обичног животног гласа ни јава! На све стране простране и пусто — а ипак се осећаш притешњен, као у гробу или тамници.

После дванаест часова нови призори: јављају се носила са рањеницима, с погинулима... Ено проносе човека са седом косом, са лицем белим као оно узглавље на коме он лежи: — то је смртно рањени народни посланик Шарбонел... Главе се без речи обнажују пред њим — али он не види те знаке тужнога признања и поштовања: његове су очи склопљене! Ено иде гомила заробљеника; њих спроводе националне гардисте, све млада момчад, скоро деца. У њих се у прво време нису много уздали; но они су се борили као лавови... Неки од њих носе на бајонетима окрвављене капе својих убијених другова — или цвеће, које им жене кроз прозоре добацују.

„Vive la republique!" — кличу са обе стране булевара национални гардисти, некако неприродно и сетно отежући последњи слог: — „Vive la mobi-i-ile!" Заробљеници иду, не дижући погледа и при-

пијајући се један уз другог, као овце: неуредна гомила, мрачна лица, многи у ритама, без капа. Некима су руке свезане. А канонада не престаје. Тешка, једнолика тутњава чисто стоји, не миче се у висини. Она се обесила над Паризом заједно са оморином и задахом од припеке... Пред вече, из моје собе, на четвртом спрату, чује се нешто ново, тој тутњави придружују се други оштри, много ближи, краћи и чисто лепезасти плотуни... Кажу да то по квартовима побуњенике стрељају...

И у том пролазе часови за часовима, часови за часовима... Немогућно је заспати, чак ни ноћу. Покушаш да изађеш на булевар, да прођеш макар до прве улице, да нешто чујеш, или онако — да се освежиш... Одмах те задржавају, испитују: ко си, одакле, где станујеш, зашто ниси у мундиру? И кад чују да си странац, с подозрењем се загледају у тебе, заповедно те враћају кући.

А једном један национални гардиста из унутрашњости (ти су били најжешћи) — тај ме хтеде чак да уапси — стога што је на мени био јутарњи собњи капут.

„Ви сте то обукли зато да се што лакше споразумете (pactiser) с бунтовницима!" — продра се он, као помахнитао. — Ко ће вас знати: ви сте можда руски агент — ви у џепу имате злато, одређено на то да дајете храну нашим међусобицама (pour fromenter nos troubles)!"

Ја му предложих да ми прегледа џепове... но то га још већма распали. Руско злато, руски агенти, скупа са многим другим измишљотинама и бесмислицама, привиђали су се у те дане свим тим пре-

комерно узбуђеним, збуњеним, изгубљеним главама...

Понављам: страшно је мучно било то време!

*

У таквом, може се рећи, мучењу прођоше три дана; освану четврти (26 јуни). Вести са бојишта долазиле су до нас доста брзо, саопштаване од једног лица другом дуж тротоара. Тако, на пример, ми смо већ знали да је Пантеон заузет, да је цела лева обала Сене у рукама војске, да су генерала Бреа устаници пушкарали, да је архиепископ Афр смртно рањен, да се држи само још предграђе Св. Антонија.

Сећам се, читали смо прокламацију Кавењака, који је још последњи пут апеловао на осећање патриотизма, које се не губи чак ни у највећма озлојеђеним срцима... Један дежурни, коњички официр, изненада пролете дуж булевара, па, начинивши прстима десне руке кружић у величини јабуке, довикну: „Ето каквим нас метцима они гађају!..."

У истој кући где сам ја становао и на том истом степеништу, становао је и познати немачки песник Хервег, с којим сам био познат. Ја сам често сврађао код њега, да се колико толико разонодим... да се удаљим од самога себе, од болног терета нерада и самоће.

Елем, седим ја код њега 26 јуна изјутра, — он тек што беше доручковао... Наједном улази момак са преплашеним лицем.

— Но, шта је?

— За вас, мсје Хервег, некаква блуза пита.

— Блуза? Каква блуза?

— Човек у блузи, радник, старац, тражи г р а ђ а н и н а (le citoyen) Хервега. Је л' по вољи да га примите?

Ја и Хервег се погледасмо.

— Примите га, — рече он најзад.

Момак се удаљи, понављајући као за себе: „човек у блузи!!" Он се ужасавао; а није давно било, ускоро после февруарских дана, кад се блуза сматрала као најмодерније, најпристојније и најмање опасно одело. То не беше давно, кад сам ја на једној бесплатној претстави у Théâtre Français, намењеној народу, видео, својим очима видео множину најодабранијих гиздаваца т. зв. бомонда, који су били обукли беле и плаве блузе, испод којих су малко чудновато провиривали њихови штиркани крагнови и жабо-и. Али друга времена — друге нарави; у данима јунске битке блуза у Паризу постаде знаком проклетства, Кајиновим жигом, изазивала је осећање ужаса и срџбе.

Момак се врати — и са немом дрхтавицом пропусти испред себе човека који је ишао иза њега, — збиља обученог у блузу, похабану, прљаву блузу. Панталоне тог човека, његове ципеле биле су такође каљаве и нису се виделе из закрпа, врат му је обмотавала црвена крпа — а главу му је покривао навиљак... навиљак црно-седе, чупаве, преко обрва пале косе. Испод тог повесма косе видео се дуг кукаст нос, извиривале су мале, старачки запаљене и посукнуле очи. Упали образи, боре по свем лицу, дубоке као ожиљци, широка накривљена уста, небријано лице, поцрвенеле прљаве руке,

и она нарочита грба на леђима, која сведочи о терету непрестаног рада изнад човечанске снаге... Није било сумње: пред нама је стојао један између оних неизбројних трудбеника, аргата, гладних и непросвећених, којих су препуни слојеви цивилизованих друштава.

— Ко је ту грађанин Хервег? — запита он промуклим гласом.

— Ја сам Хервег, — одговори немачки песник, прилично збуњен.

— Ви очекујете вашег сина с његовом дадиљом — из Берлина?

— Да, тако је... А откуд ви то знате? Он је требао пре четири дана да дође... па сам мислио...

— Ваш мали је допутовао синоћ; али пошто је железничка станица у Сен-Дени у рукама наших — (код те речи келнер умало што не скочи од страха) па је било немогућно да дечка овамо доставимо, то су га одвели код једне наше жене — ево, овде је његова адреса написана — а наши ми рекоше да дођем до вас — да се не бринете. И дадиља је с дететом; стан је добар — храниће их тамо обоје. Кад се све сврши — ви малог можете узети — ето, по тој цедуљици. Збогом остајте, грађанине.

Старац већ пође ка вратима.

— Чекајте, чекајте! — довикну му Хервег. — Куд се журите?

Старац стаде — али нам се не окрену лицем.

— Па зар сте, — настави Хервег, — зар сте ви само зато дошли да ме умирите, непознатог вам човека, због мог сина?

Старац диже своју сагнуту главу. — Да, наши су ме послали.

— Само због тога?

— Да,

Хервег пљесну рукама. — Али за Бога... ја... ја, просто, не знам шта да кажем. Ја се чудим и дивим како сте уопште могли и доћи довде! Вас су, сигурно, на сваком раскршћу заустављали.

— Да.

— Питали вас куд идете, чега ради?

— Да. Непрестано су ми у руке загледали: има л' на њима трага од барута. Испаде од некуд један официр... тај ми је претио да ће ме стрељати.

Хервег се запрепасти; хотелски момак такође избечи очи. „C'est trop fort!" — и несвесну шапутаху његове побледеле усне.

— Збогом остајте, грађанине, — разговетно изговори старац, као одлучивши да иде. Хервег скочи па га задржа.

— Ама станите... причекајте мало... дозволите ми да вам се бар захвалим...

Он поче брзо да тражи по џеповима.

Старац га отклони својом широком, несавитљивом руком: — Немојте се узнемиравати, грађанине: паре вам ја нећу примити.

— А ви ми бар дозволите да вам дам донети... макар доручак... или чашу вина... шта било...

— Од тога се не одричем, — прозбори старац после краћег ћутања. — Јер ја други дан већ ништа окусио нисам.

Хервег одмах посла момка по доручак, а дотле замоли свога госта да седне. Овај се теретно спу-

сти на столицу, стави оба длана на колена, па се загледа преда се...

Хервег поче да се распитује... Но старац одговараше нерадо, неким мргодним тоном: видело се да је преморен. Иначе он никаквог ни узбуђења није осећао, нити страха, — него је на све на свету одмахнуо био руком. А после и разговор са буржујем није се слагао са његовим погледима на свет. Но при доручку он се малко разведри. Испрва је жељно, очигледно изгладнео, јео и пио, а после мало по мало пристаде и у разговор.

— Ми смо у фебруару, — тако размишљаше он, — обећали били привременој влади да ћемо чекати три месеца; но они ето прођоше, та три месеца, а беда и невоља осташе како су и били; још и горе. Привремена влада нас је обманула: обећала много, а ништа није сверовала. Ништа под Богом за нас раднике није учињено. Паре што нам се затекле појели смо, рада нема никаквог, послови застали. Ето шта је република! И стога се ето одлучисмо — јер и онако смо на пропаст осуђени били.

— Али дозволите, — примети му Хервег: — каквој сте се ви могли користи надати од таквог несмишљеног устанка?

— Па рекох вам: и тако смо видели да ћемо пропасти. — Он брижљиво обриса усне, сави салфет, захвали се и устаде.

— Зар идете?

— Па да шта ћу? Морам се вратити нашима.

— Али ће вас сад на повратку сигурно задржати, па, шта знате, могу и да вас стрељају!

— Може бити. Па шта онда? Док сам жив, морам сам хлеб за породицу да набављам, а како и откуд да га добављам?! — А ако ме убију, нашу сирочад наши људи не остављају без помоћи и опскрбе. Збогом остајте, грађанине!

— Па реците ми макар ваше име! Волео бих да знам како се зове онај што је тако много за мене учинио.

— Моје име вам никако није потребно да знате. А право да вам кажем, то што сам ја учинио, учинио сам не за вас; него наши су ми наредили. Збогом остајте!

*

И тако наш старац оде, испраћен гостионичким момком.

Тога дана устанак би коначно угушен. Чим је путовање постало слободно, Херавег по остављеној му адреси изнађе ону жену што му је синчића била примила на чување. Њен муж и син били су заробљени; други један син јој беше погинуо на барикади; сестрића јој стрељаше.

И она одби понуђени јој новац; али, указујући на две девојчице што су трчале по соби, кћери убијеног јој сина, прозбори: — Ако кад било будем морала молити за ове мале, нек их се овај ваш мали спомене.

Даља судбина старца, што је долазио код Хервега, остала нам је непозната. Али немогућно је било не дивити се његовом поступку, оној скоро величанственој једноставности с којом га је он изврр-

шио. Њему очевидно ни на памет није падало да је он то нешто ванобично учинио, да је он ту себе жртвовао. Али је тако исто немогућно не дивити се и оним људима који су га послали, који су у самој ватри и жестини очајне борбе могли још да себи претставе и да помишљају на душевну муку и бригу непознатог им „буржуја”, па се побринули да га умире. Слични им људи су, додуше, двадесет две године доцније, палили Париз и стрељали таоце, али ко макар мало познаје срце човечије — неће се збунити тим противуречностима.

1868.

VIII

ПОД ГИЉОТИНОМ

Јануара месеца 1870 године, налазећи се у Паризу за трпезом једног доброг пријатеља, добих од М. Дикана, познатог писца и стручњака на пољу статистике Париза, сасвим неочекивано позив да присуствујем при гиљотинирању звера - злочинца Тропмана — па чак и не само при самом извршењу казни, него ми је понуђено да ме још и укључе у број оних неколиких привилегованих лица којима се одобрава приступ и у саму тамницу.

И данас још није заборављено страховито злочинство што га је извршио Тропман; али у то време се Париз толико исто — ако не још више — занимао њиме, његовим претстојећим гиљотинирањем, колико и недавним именовањем лажно-парламентарног · Оливијеа, или убиством Виктора Нуара, који је погинуо од руке доцније на свеопште запрепашћење оправданог принца Пјера Бонапарте.

У свим прозорима фотографских радњи, папир-

ница, могле су се гледати читаве збирке фотографских снимака, који су приказивали тог младог крволока са великим челом, тамним очима и подбулим уснама — „знаменитог" Пантенског убицу — (de l'illustre assassin de Pantin) — и већ неколико вечери хиљаде људи у блузама скупљаху се у околини Рокетске тамнице у очекивању: хоће л' се већ једном подићи гиљотина? — па би се тек око поноћи разилазили.

Изненађен позивом М. Дикана, ја, много не размишљајући, пристадох, а кад сам тако већ дао реч да ћу доћи на место означеног ми састанка — код статуе принца Евгенија, на булевару истог имена, ноћу у 11 часова — ја већ не хтедох реч назад узимати. Лажан стид ми не даде да то учиним... Јер какав бих изгледао ја у њиховим очима, кад би видели да сам кукавица? И као казну самом себи — а и за поуку другима да најпре размисле кад шта обећају — хоћу ево сад да испричам све што сам видео и доживео, намеран сам да поновим у сећању све тешке утиске те ноћи. Тиме можда неће бити задовољена само пуста радозналост читаочева: можда ће читалац извући и неку корист из мог причања.

Код статуе принца Евгенија већ нас је чекала омања гомилица људи. Међу њима се налазио и г-н Клод, познати управник јавне безбедности — (chef de la police de sûreté) коме ме сад Дикан претстави. Остали су били, исто као и ја, привилеговани посетиоци, журналисти, новинари, итд. Дикан ми рече да ћемо ми, вероватно, имати да ону ноћ без сна проведемо у стану команданта, управника казненог завода.

Смртна казна над осуђеницима се зими врши у седам часова изјутра; али треба бити на лицу места пре поноћи — иначе би тешко било кроз светину се прогурати.

Од статуе принца Евгенија до Рокетске тамнице нема више од пола километра; но ја, засад, не приметих ништа ванобично. Народа је по булеварима било мало више но обично. Само се можда једно могло приметити: скоро сви људи су ишли — а неки, нарочито женске, чак су и трчали — у једном истом правцу. Уз то, све кафане и механице пламтиле су светиљкама, што такође ретко бива у удаљеним квартовима Париза, а нарочито још у тако позни час.

Ноћ је била не магловита, него тамна, влажна, без кише, хладна, без мраза — права јануарска, француска ноћ. Г-н Клод објави да је време да се полази, те тако пођосмо. Он је чувао у свом држању сву спокојну одрешитост пословног човека, код кога овакви догађаји већ не изазиваху никаква осећања, осим једне жеље — да се што открпи од оваке жалосне дужности.

Г-н Клод је човек од својих педесет година, средњег раста, темељан, плећат, са округлом, до коже ошишаном главом, са сићушним, скоро минијатурним цртама на лицу. Само чело и подбрадак и потиљак упадљиво су му широки. Непомерна енергија осећа се у његовом сувом и равномерном гласу, у његовим бледим, зеленим очицама, у кратким, јаким прстима, у мускулозним ногама, у свим његовим лаганим, али одлучним покретима.

Он је, кажу, мајстор свог дела, „лаф" — и улива велик страх свим лупежима и убицама. Политички преступници не спадају у његову струку. Његов другар, г. Жаспер, кога Дикан такође много хвали, има изглед благог, скоро сентименталног човека и финије манире. Изузев та два господина и, можда, самог Дикана, свима је нама — ил' се мени то само тако учинило? — било унеколико незгодно и скоро стидно, ма да смо ми живо, баш као да ћемо у лов, ступали један за другим.

Што смо се више приближавали апсани, све је више света бивало око нас, мада праве навале још није било. Ни узвици се нису разлегали, ни одвећ гласни разговори; видело се да „претстава" још није почела. Само се улична дечурлија већ витлала на све стране. Туривши руке у џепове од панталона и натукавши штит од капе на нос, базали су они оним нарочитим ходом „у раскорак" који се ваљда само у Паризу може видети и који се очас измени у најбржу јурњаву и мајмунске скокове.

— Ево га... ево га... то је он! — изговори неколико гласова око нас.

— Знате л' шта? — рече ми наједном Дикан: — они мисле да сте ви овдашњи џелат.

„Леп почетак!" — помислих ја. — Париски џелат, monsieur de Paris — с којим сам се ја те исте ноћи упознао — исто је тако сед и исте висине као и ја.

Но ево, указа се дуг, не одвећ широк простор, опкољен са обе стране касарнама сличним здањима прљавог изгледа, глотне архитектуре: — то је Рокетска тераса. С леве стране апсана у којој се држе

млађи злочинци (prison des jeunes détenus), десно — депо на смрт осуђених (maison de dépot pour les condamnés) или Рокетска тамница.

Ту терасу су попреко пресецали у четири реда стављени војници; таква иста четири реда стојала су даље — на једно двеста корака од првих. Њих обично ту нема; али овога пута је влада, са обзиром на „репутацију" Тропмана и на стање умова, узбуђених убиством Нуара, сматрала за потребно да се не ограничи само на полицију, него да прибегне и ванредним мерама.

Главна капија Рокетске тамнице била је тачно према средини празног простора, заузетог војницима. Неколико полицијских наредника полако су ходали пред капијом; један млад, прилично гојазан официр, у необично богато извезеном качкету, грубо налете на нашу групу, што ме одмах потсети на негдашње прилике у мојој отаџбини. Али кад у нама упознаде „своје људе", он се умири...

Са великом опрезношћу, кроз једва мало отшкринута врата, пустише нас у једну омању стражарницу поред капије — па нас, после претходног прегледа и испита, одведоше преко два унутрашња дворишта — једно веће, друго мање, у стан командантов.

Тај командант, крупан и снажан човек, висок, са седим брцима и еспањолком, са типичним лицем француског пешадијског официра, орловским носом, непомичним, грабљивим очима и мајушном лубањом — дочека нас љубазно и добродушно. Али чак и мимо његову вољу, по сваком његовом гесту, по свакој његовој речи, морало се одмах примети-

ти да је то човек поуздан, слепо одани слуга који се никад ни часа неће поколебати да изврши ма какву заповест свога господара.

Уосталом, он је већ доказао на делу своју усрдност: у ноћи преврата 2-ог децембра, он је са својим батаљоном заузео штампарију листа „Монитера".

Као прави џентлмен, он нам стави на расположење цео свој стан. Исти се налазио на другом спрату главног крила, и састојао се из четири, пристојно намештене собе; у двема између њих горела је ватра у камину. Омање псетанце, са ушинутом шапом и сетним изразом лица, баш као да је осећало да је оно на робији, шантуцало је, машући репом, с једног ћилима на други.

Нас је, ту мислим посетиоца, било осморо; лица неких била су ми позната по фотографијама — (Сарду, Албер Волф). Но ја нисам желео ни с ким да се у разговор упуштам. Сви се разместисмо по столицама у сали. (Дикан беше отишао са г. Клодом).

Само се по себи разуме да је Тропман постао предмет разговора и као једини центар свих помисли. Командант нам рече да је осуђеник од девет часова вечера заспао и спава снажним сном; да он канда предосећа судбу своје молбе о помиловању; да је молио њега, команданта, да му каже истину; да он непрестано онако исто упорно тврди да је имао „сарадника", али да им име неће да каже; и рече нам да ће злочинац, вероватно, клонути духом у последњем часу, али да иначе једе са апетитом, а књиге не чита, итд. итд.

Од своје стране, неки између нас су исказивали своје мишљење о том да ли се може поклонити вера речима злочинца који се показао као окорео лажљивац; понављали су појединости свирепог убиства, питали један другог каквог ће мишљења бити френолози о Тропмановој лубањи, покретали и овде питање о оправданости смртне казне уопште... Али све то тако тромо, тако тупо, таквим општим фразама да су и сами говорници губили вољу да тај разговор продужују. О нечем другом говорити било је некако незгодно... немогућно, — немогућно већ из самог респекта према смрти — према човеку који јој је био намењен.

Свима нама овлада мучно и трајно неспокојство. Да каже човек да нам је било дуго време — не, такво што није осећао нико, али ово сетно и теретно осећање било је сто пута горе од дугог времена! Изгледаше нам да овој ноћи никад краја бити неће!

Што се мене тиче, ја сам осећао само једно: а наиме то да нисам требао да се налазим овде где сам се налазио, и да ме ту никакви психолошки ни филозофски обзири не извињавају...

Г-н Клод се врати и исприча нам да му је познати Жид умакао из руку, али да он не губи наду да ће га ухватити само ако је још у животу. Но ту се наједном разлегну тешка тутњава точкова, и после неколико минута чусмо да је то — стигла гиљотина. Ми сви потрчасмо напоље, на улицу — баш као да се нечем обрадовасмо!

Пред самом капијом стојаху масивна покривена кола, запрегнута са три коња један за другим; друга, двоколна фура, омања и сниска, која је имала

изглед дугуљастог сандука, запрегнута једним коњем, склонила се била малко у страну. (Та фура је била одређена, као што смо после дознали, да прими лешину одмах после гиљотинирања и да је однесе на гробље).

Неколико радника у кратким блузама видело се око фура, а један висок човек у округлом шеширу, са белом машном, у лаком палетоу, пребаченом преко раменâ, давао им је полугласне наредбе... То беше џелат. Све власти — командант, г-н Клод, старешина кварта, итд., већ се беху скупили око њега и поздрављаху се с њим. „Ah! monsieur Indric! bonsoir, monsieur Indric!" чули су се усклици. (Право његово име је Хајденрајх — Heidenreich; он је Алзашанин).

И наша му група приђе; он очас постаде наш центар. У обраћању с њиме, исказивала се нека унеколико напрегнута фамилијарност: „Ми се, бајаги, вас не гадимо, јер ви сте, брате, данас ипак важна особа!"

Неки се између нас, вероватно због „шика", чак и руковаше с њим. — (Руке су његове лепе, ванредно беле). Ја се ту сетих Пушкинових стихова:

Џелат...
Рукама белим играјући се...

Сам monsieur Indric држао се врло једноставно, не без осећања патријархалног достојанства. Он као да осећаше да је ове ноћи он у нашим очима друго лице после Тропмана, и као неки његов први министар.

Радници расклопише фуру па сташе да ваде из ње саставне делове гиљотине коју ће они одмах ту да подигну — на двадесет пет корака од капије:[1] Два фењера сташе да се крећу тамо амо ниско изнад земље, осветљујући јарким, омањим круговима тесани камен калдрме.

Ја погледах на сат. . . тек пола један! Ваздух још јаче потамне и расхлади се. Света се већ беше много накупило, — и иза редова војника, који су ивичили празан простор пред апсаном, поче да се диже дуг и нејасан људски жагор.

Ја приђох војницима: они стојаху непомично, малко збијени један уз другог, чиме пореметише првобитну правилност редова. Лица им не изражаваху ништа, осим досаде, досаде хладне и стрпљиво-покорне. Па и она лица што су се видела иза шлемова и униформи војника, иза тророгих шешира и капута полицијских наредника, — лица људи у блузама, радника, — изражаваху скоро то исто, само са додатком некаквог неодређеног осмеха.

Напред иза гомиле која се гломазно кретала и напред гурала, долетаху усклици: Ohé Tropmann! ohé Lambert! Fallait pas qu'y aille! — узвици, пиштећи звиждуци. Гласно су се чули спор и свађа због места, као змијче залетео би се изнад светине одломак непристојне песме — наједном би избио оштар

[1] Упућујем читаоце који би желели да се упознају не само са свима појединостима „екзекуције" — извршења смртне казне — него и са свим што јој претходи, — на изврстан чланак М. Дикана: La prison de la Roquette — у Revue des deux mondes, № 1. 1870.

смех, који би одмах други прихватили па би се губио у громовитом церекању.

„Права ствар" се још није почињала; нису се могли чути ни од свију очекивани антидинастични узвици, ни толико познато, претеће разлегање Марсељезе. — Ја се вратих у близину гиљотине, која је полако расла. Некакав господин, кудрав и препланула лица, у меком сивом шеширу, по свој прилици адвокат, стојао је до ње и беседио — ораторствовао — јако и једнолико клатећи десном руком са одвојеним кажипрстом одозго на ниже и чак клецајући коленима од напрезања. Он узе да доказује некој двојици тројици у до грла закопчаним капутима, да Тропман није био зликовац-убица — него манијак. „Un maniaque! je vais vous le prouver! suivez mon raisonnement!" — понављао је он. „Son mobile n'était pas l'assassinat, mais un orgueil que je nommerais volontiers démesuré! Suivez mon raisonnement!"[1]

Господа у зимском капуту „пратила су његово разлагање", но, судећи по њиховим физиономијама, тешко да их је он убеђивао; а један радник који је седео на гиљотинином заравanку чак га је са очигледним презиром посматрао. Ја се вратих у стан командантов.

Неколико наших „другова" већ се било тамо опет сакупило. Љубазни командант их је частио грејаним

[1] Манијак! Ја ћу вам то доказати! Пратите моје разлагање!... Његов покретач није било убиство, него охолост, коју ћу ја радо назвати огромном. Пратите моје разлагање — Прим. прев.

вином. Почео је опет разговор о томе да ли Тропман и даље спава и шта он мора сад да осећа и да ли допире до њега ова врева светине и поред тога што је његова ћелијица доста удаљена од улице, и т. д. Командант нам показа читаву хрпу писама, адресованих на његово, Тропманово, име. Он их, по командантовом тврђењу, није хтео да чита. Велики део тих писама био је проста шала, мистификација; али било их је и озбиљних, у којима су га преклињали да се покаје и да све призна. Један методистички пастор му је послао читаву богословску расправу на двадесет писаних страна. Било је и писамаца од жена: у некима од њих се налазило чак и цвеће — беле раде, имортеле.

Командант нам рече да је Тропман већ покушао да измоли од тамничког апотекара отров и да му је због тога написао писмо, које је овај, наравно, одмах предао на надлежно место. Мени се чинило да наш уважени домаћин није могао себи баш најбоље да објасни из каквог разлога смо се ми у толикој мери интересовали за такву — по његовом схватању — злу и одвратну животињу као што је био Тропман, — и тешко те није ту нашу радозналост приписивао празноглавости светских, цивилних људи. Поразговаравши тако неко време, ми се почесмо разилазити по целом стану — где ко зна. У току целе те ноћи скитали смо се, што кажу Французи, као грешне душе, „comme des âmes en peine"; улазили смо у собе, седали један по један на столице у салону, погледали на часовник, зевали, опет се спуштали низа степенице у двориште, на улицу, враћали се, и опет седали. . .

Понеки би причали анегдоте са пикантном садржином, саопштавали један другом ситне личне вести, површно дискутовали о политици, о позоришту, о убиству Нуара. Неки су опет покушавали да се шале и да избацују досетке, но то им је сасвим слабо испадало за руком — и изазивало некако непријатан смех, који се одмах прекидао, и некакво неискрено одобравање.

Ја пронађох у првој соби неки минијатуран диванчић, па сместивши се некако на њему, покушах да заспим, али, наравно, не заспах, чак ни не задремах ни за један тренутак.

Галама гомиле постајала је све јача, све гушћа и непрекиднија. Око три часа изјутра, по речима г. Клода, — који је улазио, седао на столицу, тог истог тренутка почињао да спава па онда опет ишчезавао, изазван напоље од неког свог потчињеног чиновника, — сакупило се било преко двадесет пет хиљаца људи.

Мене је та граја поражавала својом сличношћу са удаљеном хуком узбурканог мора: такво исто бескрајно Вагнеровско crescendo, које се не повишава равномерно, него са многим отезањем и таласањем; оштре ноте женских и дечијих гласова надмашале су као севање муња сав тај огромни жагор, у коме се видела груба моћ стихијске силе. Утиша се за тренутак, као да се повуче у саму себе, па онда опет забрује и почне да расте и да узима маха, те већ изгледа као да ће да експлодира, као да ће све да поруши — а онда се опет повлачи и стишава, па опет расте — и нигде јој краја...

И шта само изражава та граја? мислио сам се ја... Нестрпљење, радост, пакост?... Не! она није израз ниједног појединачног човечанског осећања... То је просто жагор и граја стихије.

Око три часа изјутра ја изађох, ваљда по десети пут, на улицу. Гиљотина је била готова. Нејасно и не толико страшно колико необично, оцртавала су се на тавном небу њена два стуба, удаљена један од другога за три четврти аршина, и косим сечивом које их је састављало. Ја сам однекуд уображавао да ти стубови треба да су много више један од другог удаљени; та њихова близина давала је свој тој машини некакву злокобну складност — складност дугог, радознало истегнутог, као у лабуда, врата.

Осећање одвратности изазивала је код мене велика плетена котарица, налик на куфер, загасито црвене боје. Знао сам да џелати у ту котарицу бацају врућ, још дрхтећи труп и отсечену главу...

Варошка коњичка гарда (garde municipale), која кратко време пре тога дође, размести се у виду широког полукруга испред фасаде апсане. Коњи би овда онда хрзали, гризли жвале и одмахивали главама. Код свакога од њих, између предњих ногу, на калдрми, белиле су се крупне капље пене. Коњаници су суморно дремали под својим медвеђим шубарама, навученима до самих очију.

Редови војника, који су пресецали празан простор и задржавали светину, отступише још даље: пустог пространства пред апсаном беше сад већ не двеста, но читавих триста корака.

Ја приђох једној између тих линија, па дуго посматрах народ који се иза ње тискао: он је викао

збиља стихијски, т. ј. бесмислено. Као да сад пред собом гледам једног у блузи, момче од својих двадесет година: он стојаше оборена погледа и смешећи се, баш као да би размишљао о нечем веселом и занимљивом, па наједном поче да забацује назад главу, да зија и виче, виче отегнуто, без икаквих речи, па би му се лице опет сагињало, и опет би се смешкао.

Шта ли се збивало у том човеку? Зашто, зашто ли је он осуђивао себе на мучно-бесану ноћ, на скоро осмочасовну непомичност?

Мој слух никако није могао да ухвати неке оделите, разговетне речи; само би се овда-онда кроз непреставну, једначиту тишму и грају пробијао оштар узвик спекуланта-носача који је продавао брошуру о Тропману, о његовом животу, његовом погубљењу, па чак и о „последњим му речима”... Или би опет негде почели да се псују, да ружно реву и урличу, или жене да вриште... И Марсељезу сам том приликом чуо — али њу је певало свега пет, шест људи, па и то с прекидима. А Марсељеза добија свој прави значај тек кад је — хиљаде певају.

— A bas (доле!) Pierre Bonaparte! — продера се једна снажна гласина... У... у... а... а... диже се око њега граја и урнебес. Узвици на једном месту наједном добише ритам полке: тик-тик-тик, та-так-так! — на познату арију: des lampions!

Тежак задах, нека ускисла пара долетала је од те руље: много су вина попила била сва та тела; много их је и пијаних било. Нису се узалуд механице црвениле као црвене тачке на општој позадини слике.

Од мутне ноћи постаде мрачна; небо се сасвим натушти и поцрне. На ретком дрвећу, које се издизало као нејасне утворе, могле се видети неке омање масе: то се тамо улични дечаци беху попели, па су звиждали и грајали као птице, седећи у грању. Један између њих паде доле и кажу да се на смрт угрувао, преломивши себи кичму, али је изазвао само церекање, па и то само на часак.

Враћајући се у наш стан и пролазећи поред гиљотине, ја угледах на њеном заравanку џелата, опкољеног гомилом радозналаца. Он је сад за њих изводио „образац" или „пробу" — довлачио је даску за коју се при погубљењу осуђеник привезује, и која, кад пада, једним својим крајем пада право на полуокругао отвор између стубова; пуштао је секиру, која је гломазно и глатко као стрела јурила доле, са потмулом и злослутном шкрипом!...

Ја не хтедох да гледам ту „пробу", то јест, не попех се на гиљотину: осећање некаквог мог, мени непознатог, прегрешења, потајног стида и срама, у мени се непрестано појачавало... Можда баш том осећању морам да припишем што ми се коњи, који беху упрегнути у фуре и који су мирно жватали у зобницама овас пред капијом апсане — што ми се ти коњи сад учинише једини невини створови између свих нас...

Ја се опет загњурих у један угао свог канабета, па опет почех да слушам жубор оне морске плиме...

Противно ономе што се обично мисли и тврди, — последњи тренутак очекивања брже прохуји но први, а нарочито брже но други или трећи... Та-

ко се десило и овога пута. Ми се сви много зачудисмо кад нам рекоше да је шест часова већ откуцало, и да до тренутка погубљења преостаје још свега један час.

У Тропманову ћелију имали смо да уђемо равно кроз пола часа: у пола седам. Дремеж и сањивост нам наједном свима ишчезе с лица. Не знам шта су осећали други, но мени срце поче јако да се стеже. Појавише се нова обличја: поп, некакав омален, сед чичица са мршавим, збрчканим лицем, промаче у свом дугом, црном манторосу са трачицом Почасне Легије, и у ниском шеширу са широким ободом.

Командант нам приреди нешто на форму доручка, une collation. У салону, на једном округлом столу, појавише се неке грдне шоље чоколаде... Ја чак и не приђох тој части, премда ми је љубазни домаћин саветовао да се поткрепим, „јер јутарњи ваздух може да нашкоди човеку”. Али јести у оваквом тренутку мени се учини одвратно. Каква сад гозба и чашћење, ако ко Бога зна! „Права ја немам!” понављао сам ја самом себи ваљда већ стоти пут те ноћи.

— А он непрестано спава? — запитан један између нас, гутајући чоколаду (кад год бисмо помињали Тропмана, никад га не бисмо називали по имену: другог њ е г а није могло бити).

— Спава, — одговори командант.

— Зар крај све ове страшне ларме? (Ларма се збиља беше необично појачала и постала некакво промукло рикање. Тај страшни хор већ није ишао crescendo, него је победоносно, весело брујао).

— Па његова је ћелија чак тамо иза три зида, — одговори командант.

Клод, коме је командант очевидно остављао главну улогу, погледа на сат па рече: седам и двадесет; време је!

Ми ту јамачно сви у себи уздрхтасмо — али, као да ништа није ни било, метнусмо шешире на главу — па се лармајући дигосмо за нашим вођом.

— Где ћете ви данас ручати? — гласно запита један новинар; али то се показа већ као сасвим неприродно.

Изађосмо у велико апсанско двориште; — и ту се у углу с леве стране, пред полузатвореним вратима, изврши нешто на форму прозивке; затим нас уведоше у једну узану, високу, сасвим празну собу са једним кожним табуретом на средини.

— Ту се врши „тоалета осуђенога" — la toilette du condamné — шапну ми Дикан.

Нисмо сви у ту собу доспели: са командантом, попом, г. Клодом и његовим помоћником — било нас је свега десетак људи. У току два или три минута што смо их у тој соби провели — (некаква писмена формалност имала је да се изврши у тај мах) — помисао да ми никаквог права немамо да чинимо оно што чинимо; да, присуствујући са претворном важношћу при убијању нама сличног човечанског бића, ми изигравамо некакву недозвољено гнусну комедију, — та помисао ми последњи пут севну у глави.

Чим се кренусмо даље, исто онако узастопце за г. Клодом, ходником, поплочаним широким цигљама и са два фењера слабо осветљеним ходником —

ја већ ништа нисам осећао, осим то да ће ево сад... сад... овог часа... овог секунда...

Брзо се успесмо по двема степеницама на један други ходник, пређосмо и њега, опет се спустисмо по неким узаним, вијугавим степеницама — па се нађосмо пред неким гвозденим вратима...

Ту је...

Стражар пажљиво откључа врата. Врата се полако отворише — и ми сви лагано и ћутећи уђосмо у доста пространу собу са жутим зидовима, са високим прозором са решетком и изгужваним креветом на коме сад нико није лежао... Једначита светлост великог фењера доста јасно осветљаваше све предмете.

Ја сам стојао малко позади других и, сећам се, и нехотице сам жмиркао очима. Међутим, одмах угледах, малко постранце преда мном, једно младо црнокосо, црнооко лице, које је све нас, полако се окрећући с лева на десно, омеравало некаквим огромним округлим погледом.

То беше Тропман.

Он се беше пробудио пре нашег доласка. Сад је стојао пред столом на ком тек што беше написао опроштајно (уосталом веома незначајно) писмо својој матери. Г. Клод скиде шешир па му приђе.

— Тропмане! — изговори он својим сувим, не гласним, али безапелационим гласом. — Ми смо дошли да вас известимо да ваша молба о помиловању није уважена, те да је час искупљења настао за вас.

Тропман обрати на њега своје очи, али онај „огромни" поглед сад беше ишчезао из њих; он

гледаше спокојно, скоро сањиво и ни речи не проговори.

— Синко! — потмуло ускликну поп, па му приђе с друге стране: — Du courage!

Тропман погледа на њ онако исто као и на г. Клода.

— Ја сам знао да он неће бити кукавица! — прозбори поузданим тоном г. Клод. — А сад, кад је издржао тај први удар (le premier choc) — ја за њега стојим добар. (Тако наставник, желећи да охрабри ученика, унапред га зове „јунаком”).

— О, ја се ништа не бојим! (Oh! je n'ai pas peur!) — проговори Тропман, опет се обраћајући г. Клоду: — Ништа се ја не бојим.

Глас његов — пријатан, младићски баритон — био је потпуно прибран. Поп дохвати из џепа једну омању флашицу.

— Хоћете л' да пијете малко вина, чедо моје? —

— Хвала... није ми потребно, — одговори му Тропман, учтиво му се поклонивши.

Г-н Клод му се опет обрати.

— Ви и даље тврдите да нисте криви за тај злочин због кога сте осуђени?

— Ја нисам ударац задао! (Je n'ai pas frappé)!

— Ама... — хтеде да се умеша командант.

— Ја им нисам удар задао.

У последње време је Тропман, као што је познато, противно својим ранијим исказима, упорно тврдио да је он збиља довео на место покоља породицу Кинк, али да су их убијали његови ортаци, и да је чак и рана на његовој руци дошла отуд што

је хтео да одбрани једну од оних девојчица. Уосталом, он се у току парнице био толико пролагао као можда мало злочинаца пре њега.

— И ви још увек тврдите да сте ту имали ортака?

— Имао сам.

— А не бисте л' могли да нам их именујете?

— Не могу... и нећу. Нећу.

Ту се Тропманов глас диже, а лице му летимице плану. Изгледало је да ће љутито да плане...

— Но, добро, добро... — брже изговори г. Клод, као дајући му на знање да га је он то питао само зато да се формалност испуни, а да сад претстоји друга ствар...

Тропман је сад имао да се свуче.

Два стражара му приђоше па сташе да му скидају његов апсански камзол (camisol de force), врста блузе из дебеле плавичасте тканине, са каишима и пређицама позади, са дугим, безизлазним — „слепим" — рукавима, од чијих крајева иду јаки конопчићи около бедара према појасу.

Тропман стаде постранце, на два корака од мене. Ништа ми није сметало да му на тенане разгледам лице. Оно би се могло назвати лепим да не беше непријатно истурених усана, које су се јако истицале напред и навише, као левак — на зверски начин. Иза тих уста видели су се шкрбави, ретки, као лепеза размештени зуби. Густа, тамна, малко кудрава коса, дуге обрве, изразите избуљене очи, отворено, чисто чело, правилан нос са омањом грбином, лаки завијутци црних маља на бради...

Кад бисте се с таквом појавом срели негде не у апсани, не у оваквим околностима — она би на вас

јамачно учинила пријатан утисак. Стотинама таквих лица видећете међу младим фабричким радницима, васпитаницима јавних установа, итд.

Стаса је Тропман био осредњег, дечачки-мршав, и правилно развијен. Изгледао ми је као одрастао дечко, — он још није ни имао пуних двадесет година. Боја лица му је била сасвим природна, здрава, малко румена. Ни кад ми уђосмо, он не побледе... Одмах се видело да је збиља сву ноћ преспавао. Није дизао очи и дисао је уједначено и дубоко као човек који се пажљиво пење на брдо. Једаред, двапред он затресе косом, као желећи да одагна насртљиву мисао, забаци главу, брзо погледа изнад себе, и испусти једва чујан уздах.

Изузев те, скоро тренутне покрете, ништа на њему није сведочило... да не кажем о страху, него чак ни о узбуђењу или узнемирености. Ми смо сви били, без сумње, и блеђи и више узнемирени од њега. Кад му извадише руке из слепих рукава блузе, он са осмехом задовољства придржаваше спреда, на грудима, ту исту блузу, док су га раскопчавали одзади; тако раде мала деца кад их свлаче. Затим он сам скиде са себе кошуљу, обуче другу, чисту, брижљиво закопча огрлицу... Чудновато је било гледати окретне, слободне покрете тог голог тела, те голе удове на сурој позадини апсанског зида...

Затим се он саже па обу ципеле, јако лупајући потпетицама и ђоновима о под и о зид, да му стопале лакше и згодније уђу. Све је то он изводио одрешито, живо — скоро весело — баш као да смо ми свратили да га зовемо у шетњу. Он је ћутао — и

ми смо ћутали, и само смо се згледали, и нехотице смичући раменима од чуђења. Све је нас поражавала једноставност и обичност његових покрета, које су долазиле — као и свако потпуно спокојно и природно испољавање живота — до лепоте и грације.

Један између нашег друштва, који се после случајно срео са мном у току дана, рече ми да се њему, за све време нашег боравка у Тропмановој ћелији, непрестано чинило да ми нисмо у 1870 години — него у 1794; да ми нисмо прости грађани, но Јакобинци — и да водимо на губилиште не једног вулгарног убицу — него каквог маркиза легитимисту, — un ci-devant, un talon rouge, monsieur! —

Људи су опазили да на смрт осуђени, кад им се саопшти пресуда, или падају у потпуну безосећајност и чисто унапред умиру и труну; или се цифрају и јуначе; или, најзад, падају у очајање, плачу, дрхте, моле за милост... Тропман није спадао ни у једну од те три врсте — и стога је и самог г. Клода запрепастио.

Рећи ћу, уз реч, да је тада Тропман откуд почео да кука и запомаже, моји живци не би издржали, и ја бих безобзирце побегао. Али при погледу на т а к в о спокојство, на такву једноставност и чисто скромност — сва осећања у мени — осећање одвратности према зверском убици, према наказу и одљуду који је растрзао дечије вратове док су деца викала: maman! maman! — осећање сажаљења, најзад, према човеку кога је смрт већ чекала да га прогута — ишчезоше и утонуше у једном: — у осећању запрепашћености.

Шта ли је то одржавало тог Тропмана?

Да ли то што он, иако се није „правио" ни измотавао, али је ипак одигравао своју улогу пред гледаоцима, давао нам своју последњу претставу? Да ли урођена неустрашивост; самољубље, уображење, изазвано речима г-на Клода; охолост борбе коју је сад требало до краја издржати, — или неко друго, још неодгонетнуто осећање... То је тајна коју је он са собом у гроб однео.

Неки су људи још и данас убеђени да Тропман није био умно потпуно читав. (Поменуо сам горе оног адвоката у белом шеширу, кога, уосталом, после нисам видео). Бесциљност, може се скоро рећи: несмисленост убиства читаве породице Кинка — у некој мери служи као потврда за то уверење.

Но ево, он је готов са својим штифлетнама — па се исправио, стресао: — ево, готов сам! Опет су му обукли апсанску блузу. Г. Клод нас замоли све да изађемо — и да оставимо Тропмана насамо са попом. Ни два минута нисмо чекали у ходнику, кад се већ његова омања појава са право и смело подигнутом главом опет појави међу нама. Религиозно осећање било је у њему сасвим неразвијено, и он је, вероватно, извршио последњи обред исповести и покајања пред попом који му је — опростио грехове, — само као пуст обред.

Сва наша група, са Тропманом у средини, одмах се попе на узане, вијугаве степенице, низ које смо пре четврт часа силазили — и потону у непробојној помрчини. . . Фењер се угаси на степеницама. То беше страшан час. Ми смо сви наглили навише,

чуо се убрзан и груб топот наших ногу по плочама степеница, тискали смо се, гурали се раменима, једном између нас спаде шешир, неко од зади пакосно викну: „Mais sacredieu! Упалите свећу! Посветлите!” — а одмах ту, међу нама, заједно с нама, у помрчини као тесто, — наша жртва, наш плен... Тај несретник... И које ли је сад између нас што се овде гурамо и тискамо — које ли је он? Да му не падне сад наједном напамет да се користи овом помрчином — па да са свим лукавством и одлучношћу очајања — тумарне... али куда? Куд било, у какав удаљен угао апсане — па тамо макар челом о зид! тако би бар сам са собом свршио...

Не знам да ли су другима поред мене долазила у главу таква „страховања”... Али се показа и да су она била неоправдана. Цела наша група са омањим момчетом у средини испаде из удубљења степеница у ходник. Тропман је сад већ, коначно и очигледно, припадао само гиљотини — и сад отпоче свечан ход — ка њој...

Тај свечани ход могао се назвати бегством. Тропман је ишао испред нас хитрим, крутим, скоро подскакујућим корацима; он се очигледно журио — и ми смо се сви журили за њим. Неки су чак истрчавали с десна и с лева, да му још једном погледају у лице. Тако пројосмо кроз ходник, стрчасмо низ још једне степене — Тропман је скакао све преко два степена на трећи — претрчасмо и други ходник, прескочисмо неколико басамака, па се, најзад, нађосмо у некој високој соби само са једним табуретом, коју сам већ помињао, и у којој се завршује „тоалета осуђеника”.

Уђосмо на једна врата — а из супротних нам се врата појави, достојанствено корачајући, у белој машни, и црном оделу, ни узми, ни остави — какав дипломата или протестантски пастор — џелат. Одмах за њим уђе оснижи, шишкав чичица у црном реденготу, његов први помоћник, џелат вароши Бовē. Тај чичица држаше у руци једну омању кожну торбицу.

Тропман застаде код табурета; сви се начетисмо око њега. Џелат и старчић-помоћник стадоше десно од њега; и поп стаде с десна, малко напред; командант и г. Клод с лева. Чичица отвори кључем торбицу, извади неколико грубо уштављених белих каиша са пређицама, дужих и краћих; па једва некако клекнувши иза Тропмана, поче да му спутава ноге. Тропман случајно стаде на један од тих каиша — чичица поче да га трза, једаред двапут промрмља: „pardon, monsieur!" па гурну, најзад, Тропмана за ножни лист. Овај се одмах окрену и, са обичним својим учтивим полупоклоном, уклони ногу и ослободи каиш. Поп је међутим полугласно читао своје молитве на француском језику из једне књижице.

Сад пријђоше још два друга помоћника — хитро скидоше са Тропмана блузу, забацише му руке назад, свезаше их унакрст и омоташе, спуташе све тело каишима. Главни џелат издаваше наредбе, указујући час овде, час онде прстом. Показало се да на каишима није био пробијен довољан број рупица за пређине језичке: онај што је бушио те рупице рачунао је, јамачно, на неког крупнијег, гојазног човека.

Старчић најпре стаде да претура и тражи у торби, затим прочепрка по свим својим џеповима — па, пошто се добро напипао, извуче, најзад, из једног џепа омање криво шило, којим поче с напрезањем да буши каише: његови невешти, на посао ненавикнути, од реуматизма отечени прсти слабо су га слушали — а и кожа беше нека дебела, нова. Он проврти рупу, проба... језичак не пролази; треба још бушити. Поп јамачно виде да ствар није како треба, да се отеже, па једаред, дваред погледавши кришом преко рамена, поче да отеже речи молитве да чичица добије времена да савлада посао.

Најзад се заврши и та операција, за време које ме је, отворено признајем, хладан зној пробијао. Сви језици од пређица уђоше куд је требало... Поче друга операција. Замолише Тропмана да седне на табурет пред којим је дотле стојао — и сад онај исти реуматични старчић приђе да га — шиша! Он извади неке мале маказице, па, успијајући уснама, брижљиво отсече најпре огрлицу Тропманове кошуље, оне исте кошуље коју је он малочас био обукао и са које би тако лако било опарати ту огрлицу и раније. Но платно беше грубо, све у наборима, па се није давало доста тупим оштрицама. Главни џелат погледа и видело се да је незадовољан: исечено и отворено место око врата не беше му довољно пространо. Он указа руком: реуматичар-старчић се опет лати посла — па одвади још прилично парче платна.

Врх од леђа се сад разголити — указаше се плећа. Тропман лако смаче раменима: у соби беше похладно. Тада чичица поче да га шиша. Ставивши

своју подбулу леву руку на главу Тропманову, који се одмах покорно саже, он поче да га шиша десном. Прамење загасито плаве, оштре косе клизило је низ рамена, падало на под; један прамен паде баш пред моју ципелу. Тропман је непрестано онако покорно сагибао главу; поп је још више отезао речи својих молитава. Ја не могох да одвојим поглед од тих, невином крвљу умрљаних руку, које су сад тако беспомоћно лежале једна на другој — а нарочито од тог финог, младићског врата...

Моја уобразиља је и нехотице повлачила поврх тог врата попречну црту... Ето ту ће се, — мислио сам ја, — за неколико тренутака, раздрузгавајући му кичмене пршљенове, расецајући мишиће и жиле, муњевитом брзином зарити центу и по тешка секира... а тело се, рекао би човек, ничему томе не нада... оно је ето тако глатко, бело, здраво...

И нехотице сам стављао себи питање: о чем ли мисли у овом часу ова тако покорно сагнута глава? Држи ли се она упорно и, што кажу, стиснувши зубе, једне и исте мисли: „нећу вам се, вала, дати!" Пролазе ли кроз њу као вихор најразноврсније и, вероватно, само незначајније успомене из прошлости; излази л' јој пред очи, са каквом било претсмртном гримасом, који између од њега зверски побијених чланова породице Кинка? Или се она, просто, труди да ни о чем не мисли, та глава — и само понавља самој себи: „ама све ово није ништа; то ћемо ми само тако... мало да погледамо..." па ће то тако понављати све донде док се

смрт не сурва на њу — те већ неће имати куд да скочи и побегне...

А старчић је шишао и шишао... Коса је, хватана маказама, шкрипутала... Најзад се и та операција доврши. Тропман брзо устаде, тресну главом... Обично се, у том тренутку, они осуђеници који још могу да говоре обраћају са последњом молбом директору апсане, помињу своје преостале дугове или готовину, захваљују се стражарима, моле да се достави родбини последње писмо или прамен косе, да се испоручи последњи поздрав... Но Тропман очигледно није био неки обичан осуђеник: он је презирао сличне „нежности", те „ни беле" није прозборио. Он је ћутао и чекао. Бацише му на рамена кратку реклу — џелат га дохвати испод лакта...

— Чујте, Тропмане — (Voyons, Troppmann!) — разлегну се, усред гробне тишине, глас г-на Клода: — Сада, за један минут, све ће бити свршено. — Остајете ли ви и даље при свом исказу (vous persistez?) да сте имали и ортака?

— Да, господине, остајем — (Oui, monsieur, je persiste), — одговори Тропман све оним истим пријатним, чврстим баритоном, па се лако наже напред, као учтиво се извињујући и чак сажаљевајући што не може да одговори иначе.

— Eh bien! allons! — прозбори г-н Клод, и ми се сви кренусмо.

Изађосмо на апсанско велико двориште.

Било је без једног минута седам часова, но на небу се једва беше расвануло, и још увек је она

иста тамна магла заливала сав ваздух и скривала контуре предмета. — Хука светине беше нас дохватила као непрекидан, нестрпљиво продирући талас, чим смо били прешли праг. По поплочаном дворишту брзо се кретала — право према капији — наша сад већ разређена гомилица: неки између нас беху одустали, — а и ја, мада сам ишао заједно с другима, ипак сам се непрестано држао по страни. Тропман је хитро тапкао ногама — окови су му сметали — и какав ми се он ту учини мален, скоро као дете!

Изненада се пред нама полако, као неко ждрело, отворише оба крила од капије, — и одједанпут, као праћено огромном вриском обрадоване светине, која ипак угледа што је тако жељно чекала, погледа на нас чудовиште гиљотине са два своја узана црна стуба и горе одбаченом секиром.

Мене наједном обузе језа — језа од које ми се до повраћања смучило. Учини ми се да се нама овамо и та језа убацила кроз ту капију; — ноге сташе да ми клецају. Но ја још једном погледах на Тропмана. — Он се изненада склони назад, и главу забаци, и поклекну, баш као да га је неко ударио у груди — „па он ће у несвест пасти!" — шапну нечији глас крај мене... Но он као да се прибра, па чврстим кораком пође напред. Поред њега потрчаше на улицу они између нас који су желели да виде како ће глава да му се скотрља... Ја за то нисам имао храбрости; са утрнутим срцем застадох крај капије...

Ту сад видех како џелат наједном као нека црна утвора искрсну с леве стране гиљотининог терена.

Ја угледах како се Тропман издвоји од гомилице људи који осташе доле, па се пење по степенима (било их је десет... читавих десет степена!) Видех како застаде и окрену се назад. Чух како рече:

— Dites à monsieur Claude...[1]

Ја видех како се он појави горе, како се с лева и с десна два човека као орлушине из облака сурваше на њега, како се он наједном стропошта главом напред и како се ђонови његови ритнуше...

Но ту ја окренух главу, па почех да чекам, а земља ми полако плину под ногама... И учини ми се да сам страшно много чекао.[1] Ја још стигох да приметим да се при појави Тропмана граја светине наједном чисто у клупче сави — и завлада нема тишина... Преда мном стојаше жандар, млад, румен момак... Ја стигох још да приметим како се и он са тупом збуњеношћу и ужасом загледа у мене... И стигох чак да помислим како је ето овај војник, можда родом из каквог тамо забаченог сеоцета, из мирне и честите породице — а сад — где куд је — и шта је доспео да гледа!

Најзад се зачу лака лупа, као удар неког дрвета о дрво, — то паде горњи полукруг о к о в р а т н и-

[1] Ја нисам добро чуо крај реченице. Његове речи су биле: Dites à m-r Claude que je persiste, т.ј. реците му да ја и даље остајем при своме: да сам имао ортаке. Тропман није хтео да лиши себе те последње радости, последњег задовољења: да остави жаоку сумње и прекора у свести својих судија и публике.

[1] У ствари, од тог тренутка кад је Тропман ступио ногом на први басамак гиљотине, до тог магновења кад су његов труп бацили у припремљену котарицу, прошло је било свега д в а д е с е т секунада.

ка са уздужним прорезом за пролаз сечива, који обухвата врат злочинчев и главу му држи непомичном... Затим нешто наједном потмуло хукну и полете — и јаукну... Баш као да се нека огромна животиња исхракнула... Ја другог, тачнијег поређења наћи не могу. Све ми се пред очима замути...

Неко ме узе под руку... Ја погледах: то беше помоћник г-на Клода, г. Жаспер коме је, као што сам после дознао, мој пријатељ Дикан био наредио да обрати пажњу на мене.

— Ви сте врло бледи... Хоћете л' мало воде?

Но ја му се захвалих, па пођох назад на апсанско двориште, које ми сад дође као неко уточиште од оне страхоте иза капије.

Наше друштво се искупи код главне страже крај капије да се опрости са командантом и да очекне да се светина мало разиђе. Тамо дођох и ја — и дознадох да, кад је већ лежао на дасци, Тропман наједном грчевито одбаци главу у страну — тако да она не доспеде у полукружни отвор — те су џелати били приморани да је онамо за косу увуку, при чем је он једнога од њих, најглавнијег, за прст ујео; да су се одмах после погубљења, у онај мах кад се тело, бачено у фургон, у галопу удаљавало — два човека, користећи се првим тренуцима неизбежне забуне, пробили кроз ланац војске — па подвукавше се под гиљотину, почели да умачу своје марамице у крв што се просула била кроз отворе између дасака...

Но ја сам све те разговоре као кроз сан слушао: осећао сам се сав изнемогао — и не само ја. Сви су изгледали душевно измрцварени и изнемогли —

премда је свима лакнуло, баш као да им се неки грдан терет с рамена свалио. Но нико између нас, одлучно нико није изгледао као човек који увиђа и осећа да је он то сад присуствовао извршењу чина јавног правосуђа: свако се трудио да у мислима окрене главу и чисто да збаци са себе одговорност за то убиство.

Ја и Дикан се опростисмо од команданта па пођосмо кући. Читава река људских створова, људи, жена, деце, ваљала је мимо нас своје ружне и каљаве таласе. Скоро сви су ћутали; само што би радници у блузама овда онда један другом довикивали: „Еј, куд ћеш?" — „А куд ћеш ти?" — и што би улични мангупчићи звиждањем предусретали и испраћали јавне женске.

И каква су све то била. испијена, мргодна, поспана лица! Какав израз досаде, умора, незадовољености, једа, немоћног, беспредметног једа! Него, пијаних сам видео мало: или су већ стигли да их сасвим уклоне, или су се и сами смирили. Свакидашњи, тежатнички живот примао је опет сав тај свет у своје наручје, — и зашто, зарад каквих осећања су они то сад на неколико часова излазили из његовог, обичног животног колосека?

Страшно је и помислити шта ту у основи лежи.

Одмакавши једно двеста корака од апсане, наиђосмо на један незаузет фијакер, седосмо у њега и пођосмо.

Путем размишљасмо ја и Дикан о оном што смо видели и о чем је он недавно (у јануарској свесци

Revue des deux Mondes) изрекао тако значајне, тако озбиљне речи. Размишљали смо о непотребном, о бесмисленом варварству читаве те средњевековне процедуре, ради које страшне муке, агонија злочинчева морају да се отежу и да трају читаво пола часа (од 28 минута после 6 па све до 7 часова), бесмислици и наказности свега тог свлачења, облачења, тог шишања, тог путовања по мноштву степеница и ходника...

Којим правом се све то чини? Како је могућно трпити сву ту одвратну старудију и рутину? Па и сама смртна казна — може ли се и она правдати? Видели смо какав утисак чини она на народ: па и самог тог, тобоже поучног призора, уопште ту и нема. Тешко да је и хиљадити део присутне гомиле, не више од педесет, шездесет људи, могао, у полумраку раног јутра, са растојања од сто педесет корака, макар нешто видети. А остали? Какву су, макар и најмању корист, могли они извући из те пијане, поспане, нерадне, развратне ноћи?

Ја се ту сетих младог радника у блузи који се био бесмислено раздерао, чије сам лице ја посматрао у току неколико минута. Зар ће се тај данас латити свог посла као измењен, препорођен човек који је јаче но досад омрзао порок и леност? Па и ја сам, најзад — шта сам и ја из свега тога изнео? Осећање и нехотичне запрепашћености пред убицом, оном моралном наказом који је знао да покаже своје презирање смрти. Па зар је такве утиске могао желети законодавац? О каквој се „моралној сврси" може ту још причати, после толиких, опитом појачаних опровргавања?

Али нећу се упуштати у умовања: она би ме одвећ далеко одвела. А и коме данас није познато да је питање о смртној казни једно између претстојећих, неодложних питања, над чијим се решењем мучи савремено човечанство? Ја ћу бити задовољан и опростићу самом себи своју неумесну радозналост ако ово моје причање пружи макар колико разлога заступницима укидања смртне казни, или, ако ништа, оно макар укидања њене јавности.

Вајмар,
1870.

ПЕГАЗ

Ловци често хоће да се хвале својим керовима и да преузносе њихове особине: и то му дође као нека врста самохвалисања. Али је несумњиво да се међу псима, као и међу људима, дешавају и добре главе, и глупаци, даровитости и недаровитости; дешавају се неки пут и генији, чак и оригинали;[1] а разноврсност њихових способности „физичких и умних”, нарави, темперамента, није ништа мања од разноврсности што је налазимо и код људског рода.

Може се рећи — и то без неког нарочитог натезања — да услед дугог сажитељства пса са човеком, које потиче још из преисторијских времена, — пас се заразио њиме — и у добром и у рђавом смислу речи: његов, псећи, лични нормални састав несумњиво је поремећен и измењен, — као што му је поремећена и измењена и сама спољашност. Пас

[1] У пролеће 1871-ве године ја сам видео у Лондону, у једном циркусу, пса који је играо улогу кловна, пајаца; тај пас је очевидно био обдарен комичким хумором.

је, у току тог сажитељства, постао болешљивији, нервознији, век му се скратио. Но он је постао интелигентнији, упечатљивији и смишљенији; његов се душевни видик раширио.

Завист, љубомора — и способност за пријатељство; вратоломна храброст, оданост до самопожртвовања — и сраман кукавичлук и неверство; подозревање, злопамћење — и добродушност; лукавство и отвореност — све се те особине испољавају — и често са поражавајућом јачином — код — од човека преваспитаног — пса, који далеко пре но коњ заслужује назив „најблагороднијег човековог освојења" — према познатом изразу Бифоновом.

Него доста нек је философирања: прелазим на саме чињенице.

Ја сам, као и сваки страстан ловац, имао много разних паса, рђавих, добрих, и изврсних — десио се један очигледно суманут, који је и завршио свој живот скочивши кроз тавански прозор сушионице, са четвртог спрата фабрике хартије. Но најбољи, без сваке сумње, пас кога сам ја икада имао — био је дугодлаки, црни са жутим пегама кер, по имену Пегаз, кога сам купио у околини Карлсруа од једног ловачког стражара (Jagdhüter) — за сто двадесет гулдена — око осамдесет рубаља сребра. Доцније ми је неколико пута нуђена за њ и хиљада франака.

Пегаз — (он је и данас жив, мада је пролетос скоро наједном изгубио чуло мириса, оглувио, оћоравио и сасвим оронуо) — Пегаз је крупан пас са кудравом длаком, са чудно-лепом, огромном гла-

вом, великим кестењастим очима и необично паметним и поноситим погледом.

Расе није сасвим чисте: он претставља једну смесу енглеског сетера и немачког чобанског пса: реп му је дебео, предње шапе одвећ меснате, задње малко коштуњаве. — Снагу је имао ванредну, и био је страшан убојица: он има на души јамачно неколико псећих живота. А већ мачке да и не помињем!

Почећу његовим недостацима у лову: њих није било много, и очас се могу пребројити.

Он се бојао врућине, — и кад није било у близини воде, падао би у оно стање кад за пса кажу да „дакће". Био је малко тежак и спор на изналажењу; али како му је њух био баснослован — ја ништа слично никад ни чуо ни видео нисам — то је он, ипак, налазио дивљач и брже и чешће него сваки други кер. Његова би стојка — заседа — запрепашћивала човека, и никада, никада тај није преварио.

„Кад Пегаз стане — значи, дивљач је ту" — био је опште примљен аксиом у мом ловачком друштву. Ни за зечевима, ни за какавом другом дивљачи он се не би ни корака залетао. Али, како није добио правилно, строго, енглеско васпитање, он би, одмах за пуцњем, не сачекавши заповест, јурнуо да дигне убијену дивљач — недостатак врло важан!

Он би по лету птицином одмах познао да је рањена; и ако би, загледавши се за њом, пошао по њу, подигавши главу некако нарочито, — то би нам служило као поуздан знак да ће је наћи и донети.

У потпуном развитку његових сила и способности — ни једна од рањене дивљачи му не би умакла: он је био чудесан „ретривер",[1] какав се само замислити може.

Тешко је избројити колико је тако он изнашао фазана, који би се, рањени, завлачили у густо трње, а којих су препуне све немачке шуме, — шљука које би претрчале мало те не по пола километра од места где су рањене пале, — зечева, дивокоза, лисица.

Дешавало се да би га доводили на траг — два, три, па и читави четири часа пошто је дивљач била рањена: но довољно је било само му рећи, не подижући глас: such, verloren! (тражи, изгубио сам!) — и он би се одмах отправљао лаким галопом најпре на једну, затим на другу страну, а кад би наишао на траг, стрелимице, из све снаге полетео би по њему... Прође један минут или други... и већ зец или дивокоза вриште под његовим зубима — гле, он већ јури назад с пленом у устима.

Једном, у хајци на зечеве, Пегаз избаци такву чудну мајсторију да бих се ја данас једва смео одлучити да вам је причам кад се не бих могао позвати на читаво туце сведока.

Шумска хајка се завршила; сви се ловци састали на пропланку — на пољани поред шумског окрајка.

— Ја сам баш ту малочас ранио зеца, — рече ми један између мојих другара, па ми се обрати

[1] Изналазач. — Прим. прев.

са обичном у таквим приликама молбом: да упутимо Пегаза на зечји траг.

Морам приметити да се на такве хајке, осим мог кера, прозваног: „l'illustre Pégase" — „сјајни Пегаз" — никоји други пас није пуштао. Јер пси у тим приликама само сметају: сами се узрујавају а узнемирују и своје газде — и још сувише својим мувањем плаше и разгоне нам дивљач. Јегери-гониоци с в о ј е керове држе на конопцима.

Мој Пегаз, чим би почела хајка па би се заорили усклици, претварао би се у кип, пажљиво се загледао у шумску честу, једва приметно чуљећи и опуштајући уши — чак би престајао и да дише. Дивљач би у таквој прилици могла да му испред саме њушке пролети — он једва ако би мрднуо куком или би се облизнуо — и ништа више. Једном зец претрча буквално преко његових шапа... Пегаз се задовољи само тим што се начини као да ће да га угризе.

Враћам се причању.

Ја му откомандовах: Such, verloren! — он одлете као стрела — а после неколико тренутака зачусмо вриску ухваћеног зеца — и гле, већ промиче шумом дивна појава мога пса — залетео се право према мени. — (Он ником другом не би давао свој лов). — Наједанпут, изненада, на двадесет корака од мене, — он застаје, оставља оног зеца на земљу — и оджури опет назад!

Ми се сви погледасмо, изненађени...

— Шта ли му то значи? — питају ме: — што ли вам то сад Пегаз није донео зеца? Он то никад није чинио!

Ја ни сам не знадох шта да им кажем — нисам знао шта да мислим — кад се наједном опет у шуми зачу зечја вриска, а Пегаз опет промиче кроз шумско зеленило с *другим* зецом у зубима!

Свеопште, гласовито пљескање дочека га и поздрави.

Само ловци од заната могу оценити какав фини њух, какав ум и моћ комбиновања мора имати једно псето које је, са тек што убијеним, још врућим зецом у зубима, кадро, у највећем галопу, на догледу свога господара, *осетити и другог зеца* — *и разумети* да та нова воња долази баш од тог *другог* — а не од оног зеца кога он држи у зубима!

Други пут га наведосмо на траг рањене дивокозе. Ловили смо на обали Рајне. — Он дотрча до обале, полете десно, па лево — и, по свој прилици, оценивши да дивокоза, мада није оставила више трага, но нестати ипак није могла — скочи главачке у воду, преплива рукавац Рајне — (Рајна се, као што је познато, спрам великог војводства баденског дели на мноштво рукаваца) — па успевши се на противно, у дивљој лози зарасло острвце, зграби на њему козу.

Сећам се још једног зимњег лова на самим вршинама Шварцвалда. — На све стране високи сметови снега, дрвеће обрасло огромним ињем, густа магла испунила ваздух и прикрива контуре предмета. Мој сусед испали, — и кад му ја, по свршетку хајке, приђох, он ми рече да је испалио био на лисицу, и вероватно је ранио, јер је од бола узмахнула репом.

Пустисмо Пегаза на траг — и он се очас изгуби у сивој магли што нас окружаваше. Прође пет минута, десет, четврт часа... Наш Пегаз се не враћа. — Очевидно је мој сусед погодио био лисицу: јер кад дивљач не би била рањена, не би Пегаз био узалуд послат, он би се одмах враћао.

Најзад се у даљини разлеже потмуо лавеж: као да с другог света до нас долете. Ми се одмах дигосмо у правцу тог лавежа: знали смо, кад Пегаз није био у могућности да лов донесе, он би лајао над њим. Руковођени усклицима његовог баса који се на махове разлегаху, ми смо ишли; — а ишли смо као буновни, не видећи скоро ни куд нам нога стаје. Дизали смо се уз брдо, спуштали се у думаче, пропадајући до колена у снег, у влажној и хладној магли. Стаклене игле сипаху се на нас са грања што смо га потресали... То беше некакав пут из чаробних прича. — Сваки од нас изгледао је оном до себе као призрак, као утвора — а и све око нас имало је чаробан изглед.

Најзад, нешто се зацрни испред нас, на дну једне узане думаче. То беше Пегаз. Чучнувши, он беше отомбољио њушку — и, што кажу, „натуштио се к'о зла година". А пред самом његовом њушком, у узаној и тескобној јами, између две плоче гранита, лежала је мртва лисица. Она се беше завукла тамо пре но што је издахнула — а Пегаз није био у стању да је отуд извуче. И стога нас је известио лавежом.

Он је над десним оком имао један незарастао ожиљак од дубоке ране: ту му је рану задала лисица коју је једном нашао још живу, шест часова после

тога како је на њу метак био испаљен — и са којом је он ступио био у бој на живот и на смрт.

Сећам се још једног случаја. — Био сам позват у лов у Офенбург, варош која лежи недалеко од војводства баденског. — Тај лов је приређивало читаво друштво спортсмена из Париза: дивљачи је ту, нарочито фазана, била тушта и тма. — Ја, наравно, поведох са собом и Пегаза. Било нас је до петнаест ловаца. Многи су између њих имали изврсне, већином енглеске чистокрвне керове.

Прелазећи с једне хајке на другу, ми се разредисмо у линију на друму дуж шуме; лево од нас дало се огромно, празно поље. На средини тог поља — на једно пет стотина корака од нас — дизала се омања хрпа кромпира. Наједном мој Пегаз диже главу, поведе носом по ветру па пође одмереним једначитим кораком право на ону гомилу сасушене кртолине вреже.

Ја стадох па позвах господу ловце да пођу за мојим псом — јер „ту мора да нешто има": Међутим прискочише и други пси, сташе се вртити и о к љ у в а т и око Пегаза, њушити земљу, освргати се — али ништа не осетише; а он, нимало се не збуњујући, пође даље „као по канапу".

— Ту мора да се негде какав зец завукао, — примети ми један Парижанин.

Но ја, по изгледу, по свем држању Пегазовом, видех да то неће бити зец, па опет позвах господу ловце да пођу за њим.

— Па наши пси ништа не осећају, — одговорише ми они у један глас: — мора да се ваш преварио. — (У Офенбургу тада још нису знали ко је Пегаз).

Ја оћутах; запех обарач, пођох за Пегазом, који би се тек овда онда постранце обрнуо према мени — и дођох најзад до хрпе вреже од кромпира. Ловци, ма да не пођоше за мном, ипак сви засташе па се из далека загледаше према мени.

— Е, Пегазе брајко, ако ту сад ништа не буде, хоћемо се грдно нас двојица обрукати!...

Но у истом том тренутку се читаво јато мужјака-фазана са оглушујућим звекетом вину у ваздух — и ја, на велику своју радост, оборих двојицу, што код мене није био свагда случај, јер сам вам ја тек осредњи ловац.

— Ето вам, — помислих ја, — господо, Паризлије, ваших чистокрвних паса!

Са убијеним фазанима у рукама вратих се другарима... Комплименти се осуше и на Пегаза и на мене. На мом лицу се, вероватно, могло читати задовољство; а Пегаз — ни лук јео, ни лук мирисао! Чак се није ни скромним правио!

Без преувеличавања могу рећи да је Пегаз редовно, сваки пут, осетио шљуке на сто, па и на двеста корака. И крај свег свог малко полењег трагања, како се смишљено он посла лаћао: одједном рећи: искусан, опробан стратег! Никад он не би вукао њушку по земљи, простачки њушкајући и гурајући носом. Он је дејствовао горњим чулом, dans le grand style, la grande manière, — што веле Французи.

Мени обично скоро да не би било потребно ни с места се мицати; само станем па га гледам како израђује свој посао. Уживао сам да идем у лов с неким ко још није знао Пегаза; ни пола часа не би

протицало, а већ би се могли чути усклици: „ала је ово, брате, пас! Та ово је — професор, а не пас!”

Разумевао би ме од пола речи; већ сам поглед би му био довољан. Необично је био паметан и разборит. У томе што је једном, заоставши за мном, отишао у Карлсруе, где сам проводио зиму, па се већ после четири часа нашао у Баден-Бадену, у старом стану, — у том још ничег необичног нема; али следећи случај показује каква је то глава била.

У околини Баден-Бадена појави се некако бесно псето и некога уједе; одмах изађе од полиције наредба: свима псима без изузетка да се на њушку натакну корпе. У Немачкој се такве наредбе извршују најтачније, те се и мој Пегаз нађе с њушком у корпи. Њему то, наравно, беше непријатно до крајности; он ми се непрестано жалио — т. ј. седао пред мене — па би час залајао, час би ми пружао шапу.. али се ништа није могло учинити, ваљало се покорити.

Кад, у један мах, улази ми моја газдарица у собу па ми прича да је синоћ Пегаз, користивши се једним тренутком слободе — затрпао своју корпу! — Ја у први мах не хтедох да јој верујем; али после неколико часака утрча ми моја газдарица опет у собу па ме шапатом зове да брже за њом пођем

Излазим на трем и шта имам да видим? Мој вам се Пегаз са својом корпом у зубима шуња крадом преко дворишта, као на врховима од прстију, па, завукавши се у шупу, почиње да разгребава и копа шапама у углу земљу — и брижљиво закопава у њој своју корпу! Није било сумње да је он замишљао

да ће се на тај начин на свагда курталисати мрског му окова!

Као скоро и сви пси, он очима није могао да види просјаке и рђаво одевена лица — (децу и жене он никад не би дирао) — а што је најглавније: он никога не би пустио да ма шта из куће однесе. Довољно је било само да види бреме на рамену или у руци, па да то одмах изазове његово подозрење — а тада тешко ли панталонама осумњиченог човека — и, на крају крајева, — тешко ли мом новчанику!

Једном тако чујем страшан лом и ларму у свом вргу. Излазим — и видим — иза капијице — човека рђаво одевеног, с поцепаним делом тоалете који се у штампи не именује, а пред капијицом Пегаз у ставу победника. Човек се горко жалио на Пегаза и викао је... но зидари који су радили на другој страни улице рекоше ми да је тај исти човек узбрао у вргу јабуку с дрвета — и тек је тада Пегаз на њ кидисао.

Нарави је био — није вајде крити — сурове и џандрљиве; али мени је био одан ванредно, до нежности.

Мати Пегазова је била у своје време знаменитост — и тако исто прекомерно сурова; чак се ни свом газди није умиљавала. — Браћа му и сестре такође су се одликовали својим талентима; али се из многобројног његовог потомства нијелан чак ни из далека није могао с њиме мерити.

Прошле (1870) године, он је био још изврстан, премда би брзо почео да сустаје; но ове године га наједном све изневери. — Ја бих скоро рекао да се код њега појавило нешто на форму размекшања

мозга. Чак га и ум остави — а не може се рећи да је одвећ матор: — има му свега девет година.

Жалост беше видети тог збиља великог пса како се наједном претворио у идиота. У лову би час почео да бесмислено изналази, то јест трчао би напред у правој линији, обесивши реп и, оборивши главу, — час би наједном застајао и загледао се у мене напрегнуто и тупо, као да би хтео да ме пита шта сад он треба да ради...

Шта се учини од онако бистрог, живог и способног пса!

Sic transit gloria mundi!

Он још живи код мене као пензионар, али то већ није онај стари Пегаз — то је бедна развалина!

Опростио сам се с њим не без туге и сете.

— Збогом ми остај, — помислих у себи, — мој несравњени псу! Нећу те никад заборавити, нити ћу већ икада таквог пријатеља стећи!

Него, тешко да ћу икада више ићи у лов.

Париз,
децембра 1871.

ПРЕПЕЛИЦА

Било ми је десет година кад ми се десило то што ћу вам одмах испричати.

То је било лети. Ја сам тада живео са оцем на једном салашу, у јужној Русији. Около салаша пружала се на неколико врста сама степска места. Ни шуме ни реке у близини. Омање провалије, обрасле жбуњем, овде-онде, као дуге зелене змије, пресецаху равну степу. По дну тих провалија струјаху поточићи; понегде, под самом стрмени, могла се видети мала врела, са водом чистом као суза; к њима

су водиле изгажене путањице — а поред воде, на влажном ралу, укрштаху се трагови птица и ситног звериња. Њима је добра вода потребна исто као и људима.

Отац мој био је страстан ловац; и чим само не би био заузет економијом, а време се десило лепо, он би узео пушку, пребацио ловачку торбу, позвао свог старог Трезора па пошао да лови јаребице и препелице. За зечеве је слабо марио, остављајући их ловцима са псима. Друге дивљачи не беше у нас, ван што би с јесени налетале шумске шљуке. Но препелица и јаребица беше много, нарочито јаребица. По окрајцима провалија налазиле би се сваки час раскопане гомилице ситне прашине, местанца где су оне чепркале. Стари Трезор би онај час начуљио уши, при чем би му реп дрхтао, а кожа се на челу скупљала у боре. Очево би лице бледело — и он би пажљиво одапињао ороз.

Више пута би и мене собом повео... Велико уживање беше то за мене! Ногавице од панталона затурао бих у саре од чизама, пољску боцу бих обесио о раме — и долазио са̂м себи као прави ловац! Зној је цурио с мене као вода, ситни шљунчићи завлачили ми се у чизме; но ја не осећах умора и не заостајах за оцем. А када би се разлегао пуцањ и пала птица, ја бих сваки пут потскочио, па бих чак и кликнуо — тако ми је мило било!

Рањена птица мучила се и ударала крилима било у трави, било у зубима Трезоровим — с ње је текла крв, а мени је ипак било мило, и никаквог сажаљења нисам осећао. Шта ли не бих ја тада дао, да могу и сам пуцати из пушке, и убијати јаребице и

препелице! Но отац ми рече да пре двадесете моје године не смем пушку у руке узети; а пушку ће ми, говораше, дати једноцевку и смећу пуцати само на шеве.

Тих шева беше у нашим местима велика множина; у лепе сунчане дане вију их се читава јата под јасним небом, дижу се све више и више, и звоне као ситна звонцад. Ја гледам на њих као на свој будући плен, и гађао сам према њима палицом коју сам, место пушке, носио о рамену. Њих је врло лако погодити кад на два три аршина од земље лебде у ваздуху и трепте, пре но што ће тек наједном да се у траву загњуре.

Који пут, далеко у пољу, на стрњикама или по повртњацима стрчала би дропље. Ето, — помислио бих ја више пута, тако што велико да ми је да убијем, па ма после тога жив не био! Указивао сам на њих оцу; но он би ми сваки пут говорио да је дропља птица врло опрезна те да човека не пушта себи близу. Но ипак, и он покуша једном да се прикраде једној усамљеној дропљи, држећи да је рањена и да је заостала иза свог јата.

Отац заповеди Трезору да пође за њим — а мени да останем где сам. Напуни пушку фишеком, још једном се окрете Трезору, чак му и припрети, шапатом му командова „арјер! арјер!”, згури се скоро до земље па пође, не право к дропљи, но пострance. Трезор се, истина, не беше згурио, али је и он корачао врло чудновато: у раскорак — и реп подавио, и једну усну загризао.

Ја не могох срцу одолети, те пођох скоро пузећи за оцем и Трезором. Но дропља нас не пусти ни на

триста корака; прво потрча, затим размахну крилима па полете. Отац испали и само што погледа за њом ... Трезор искочи напред, па и он погледа. Погледах и ја... и би ми тако криво! Што, рекох, да не почека само мало! Зрно би је зацело дохватило.

Тако једном пођемо ја и отац у лов — пред сам Петровдан. У то време младе јаребице су још мале, отац не хтеде да пуца на њих, него пође у ситно храстово жбуње, поред ржаног поља, где је свакад бивало препелица. Онде не беше згодно косити, те је трава остајала дуго нетакнута. Цвећа је онуда расло много: грахорице, орлових ноката, споменка и пољског каранфила. — Кад бих са сестром или са собарицом пролазио онуда, набрао бих га сваки пут по читав нарамак; но кад сам ишао са оцем, цвеће нисам брао: тај посао ми се чинио правог ловца недостојан...

У један мах Трезор начуљи уши; отац викну: „Држ'!" а испред саме њушке Трезорове искочи препелица па полете. Али полете некако врло чудновато: преметала се, вртела се, падала на земљу — као да је рањена и да јој је крило сломијено. Трезор се нагна за њом колико су га ноге носиле. . он то не би чинио кад би птица летела као што треба. Отац чак немаде кад ни да испали: бојао се да сачма и пса не дохвати.

И наједном видим: Трезор скочи — и цап! Ухвати препелицу, донесе је и даде оцу. Отац је узе, положи је на длан, трбухом на више.

Ја прискочих.

— Шта је то? — питам оца. — Да није била рањена?

— Не, — одговори ми отац, — није била рањена, него је морала ту негде имати гнездо са младунцима, па се навалице претворила да је рањена, како би пас могао мислити да ће је лако моћи ухватити...

— А што она то ради? — питах ја.

— Па зато да одведе пса од својих малих. После би она боље полетела. Него, овога пута није добро израчунала; и сувише се претворила, — те је ето Трезор ухватио.

— Дакле није рањена? — запитах ја опет.

— Није... али ни жива неће остати... Мора да ју је Трезор мало јаче зубом давнуо.

Ја се примакох ближе к препелици. Она лежаше непомично на очевом длану — главица јој се била обесила — и гледаше са стране на мене својим сивим оком. — И мени је наједном би тако жао! Учини ми се, она сад гледа у мене па мисли: „Зашто ја сад морам да умрем? — Зашто? Та ја сам вршила своју дужност: мале своје хтела сам да спасем, да одведем пса даље — и ето сам страдала! Тешко мени! Тешко мени! То није право! Није право то!"

— Тата, — рекох ја, — па можда она и неће умрети..

И хтедох да погладим препелицу по глави. Но отац ми рече: — Не! Ето види; сад ће јој се ножице отегнути, сва ће да затрепти, и склопиће јој се очи.

Тако и би. Тек што се склопише њене очи — ја се заплаках.

— Шта ти је? — запита ме отац и прсну у смех.

— Жао ми је, — рекох му ја. — Она је вршила своју дужност, а њу убили! То није право!

— Она је хтела да нас превари, — одговори ми отац. — Али Трезор ју је надмудрио.

— Погани Трезор! — помислих ја...

А и сам отац учини ми се у тај пар да није добар. Какве ту има преваре? То је љубав према својој дечици — а не превара! Кад је њој наређено да се претвара, да спасава своју децу — онда — Трезор није требао да је хвата! Отац хтеде да баци препелицу у торбу, но ја је измолих од њега, положих је пажљиво на оба длана, стадох дисати на њу... не би л' се пробудила. Али она се не мицаше.

— Узалуд, синко, — рече отац, — не поврати је већ у живот! Видиш како јој се глава клати.

Ја је полагано задигох за кљунић; но тек што је пустих — главица опет клону.

— А теби жао? — запита ме отац.

— А ко ће сад њене мале хранити? — запитах ја оца.

Отац се загледа у мене.

— Не бој се, — вели, — исхраниће их мужјак, њихов отац. Него, чекај: Трезор опет чуљи уши... Да не буде на гнездо наишао? Дабогме да је гнездо.

И доиста... у трави, два корака од Трезорове њушке, једно уз друго, лежаху четири птичета; шћућурили се једно уз друго, испружили шијице — па сви брзо, брзо, у исти мах дахћу... као да дрхте! А израсло им већ и перје; паперја већ нема на њима — само репови што су им још кратки.

— Тата, тата! — викнух ја из свег гласа, — врати Трезора, јер ће и њих подавити!

Отац одазва Трезора, па склонивши се малко у страну, седе под жбун да доручкује. Ја остадох код гнезда и не хтедох доручковати. Извадим чист рубац, метнем на њ препелицу...

„Погледајте, сиротани, ево вам матере! Она се жртвовала за вас!"

Птичићи као и пре дисаху брзо, свим телом. Затим приђох к оцу.

— Хоћеш ли ми поклонити ту препелицу? — запитах га.

— Драге воље. А шта ћеш са њом?

— Хоћу да је сахраним!

— Да је сахраниш?!

— Да, поред њеног гнезданцета. Дај ми твој нож; хоћу да јој малу раку ископам.

Отац се зачуди.

— Да јој деца на гроб долазе? — запита он.

— Не, — одговорио ја; — но тако. . Хоћу. Њој ће бити лака земља, кад ту поред свога гнезда буде лежала.

Отац ништа не рече; извади и даде ми свој нож. Ја одмах ископам јамицу; пољубим препелицу у груди, положим је у јамицу — и заспем земљом. Затим оним истим ножем отсечем две гранчице, згулим им кору, укрстим једну преко друге, превежем травом власуљом, па забодем чело малога гробића.

Мало после пођосмо ја и отац даље; но ја се непрестано освртах... Крст је био бео — и могао се издалека видети. А те ноћи усних овакав сан: ја сам као на небу; па шта видим? На једном омањем облачку седи моја препелица, само сва бела као

онај крстић. А на глави јој мали златан венчић; и као то јој је награда што је живот свој за дечицу положила.

После једно пет дана дођемо ја и отац опет на оно исто место. — Ја нађох гробак по крсту, који, и ако је био пожутео, још не беше пао. — Него гнезданце беше празно, ни трага од птичића... Отац ме увери да их је одвео стари, њихов отац; и кад је, на неколико корака од оног места, излетео испод жбуна стари препелац, он га не хтеде да гађа... А ја помислих: „Не! Добар је мој отац!"

Него ево шта је чудновато: од онога дана изгуби се сва моја страст за лов, и ја већ не помишљах на оно време кад ће ми отац пушку поклонити! Међутим, кад сам одрастао, почех и ја пуцати на птице и на дивљач; но правим ловцем нигда не постадох. А ево шта ме је још одучило.

Једном смо ишли на тетребове ја и један мој ловачки другар. Наиђемо на легло. Женка искочи, ми испалисмо и погодисмо је; али она не паде, но полете даље, заједно са младим тетребићима. Ја већ хтедох да пођем за њима, али ми другар рече: „Боље да седнемо овде, па да их примамимо... у тренутку ће сви бити овде".

Другар је мој знао ванредно да звижди као што тетребови звижде. Седосмо; он поче звиждати. — И збиља: у први мах се одазва један младунац, затим други, и наједном чујемо: сама маторка квоца, али нежно тако, и блиско. Ја дигох главу и видим: кроз испреплетане стабљике у трави она иде к нама, хити, хити, а све јој груди у крви огрезле! Материнско срце није могло да издржи! И ту ја

сам себи дођох такав злочинац! . . . Устадох и пљеснух руком о руку. Тетребица одмах одлете — а млади се ућуташе. Другар се мој ражљути; он ме држаше за будалу. . . „Покварио си, — вели, — сав лов!"

Но мени од тога дана би све теже и теже да убијам, и крв да пролевам. . .

О СЛАВУЈИМА

Шиљем вам, љубазни и веома штовани Сергије Тимофеићу, као љубитељу и зналцу сваковрсног лова, ову причу о славујима, о њиховом певању, неговању, о начину на који се хватају и осталом, — које сам забележио по причању једног старог и вештог ловца који живи на двору свог властелина. Гледао сам да задржим, да очувам све његове изразе, па и сам склоп говора.

Као најбољи славуји сматрани су одувек курски славуји; али од неког времена они су нешто олошали, те се данас као најбољи сматрају славуји што их хватају тамо око Бердичева, на самој граници. Тамо, на једно петнаест врста иза самог Бердичева, има једна шума коју тамо зову Трејачка; е па тамо се налазе ванредни славуји.

Време кад се они хватају, почетак је маја. Они се налазе углавном у боровничином жбуњу, и у ситногорици, и у мочварама, у шуми зараслима. Мочварски славуји су најскупљи. Они долећу на три, четири дана пред Ђурђевдан, али у прво време певају тихо, док тек почетком маја не стану на снагу па се сасвим распевају.

Њих ћеш по певању наћи кад се расвањује, а исто и преко целе ноћи, али је најбоље док још није свануло. Неки пут морам сву драгу ноћ у риту да преседим. Једном тако с мојим другаром умало што се нисам смрзнуо у мочвари: преко ноћ стеже нека опасна голомразица, а кад јутро освану, на води се ухвати подебео лед; а ја имао на себи само лаке летње хаљине. Остао сам жив само тако што сам се згурио био између два пања, скинуо хаљину, покрио се њом преко главе, па сам тако под њом дисао себи на груди. Цео дан сам сутра дрхтао од зиме и цвокотао зубима.

Хватати славуја није тако тешка ствар: треба му прво по певању увардати где се налази, затим шушњар испод џбуна добро рашчистити, разапети мрежу и за њу женку привезати — за обе ножице, а ти се мораш добро сакрити па у дудучић помало звиждати: има такав један дудучић, на форму пиштаљке. А замчица се мала начини од мреже, са две завршне алкице. Једна се од њих за земљу причврсти, а другу треба тек овлаш наместити па је врпцом привезати.

Кад славуј одозго код женке слети, треба само тргнути ону врпцу, замчица се одмах затвори.

Неки славуј је врло похотљив и жустар, па чим осети женку, он као стрела полети на њу. А неки је опет опрезан: прво се малко спусти, па загледа је л' његова оно женка. Те обазриве је згодније мрежом хватати. Мрежа се исплете за једно пет хвати. Њу пребациш преко жбуна или сувих гранчица, а пребацити треба само овлашно, да не буде затегнуто. Па чим се славуј спусти, устанеш и поте-

раш га у мрежу; лети стално при земљи, па се најзад заплете у твоју мрежу.

Мрежом се може ловити и без женке, само с дудучићем. Чим ухватиш славуја, одмах му крилца на врховима завежи кончићем, да их не ломи, и смести га што пре у скрињицу — то се прави такав сандучић, плитак, и од горе и од доле платном превучен.

Ухваћене славује треба хранити мрављим јајцима — помање па почешће. Они се брзо привикну, па почну да зобљу. Неће сметати ако међу јајцима има и живих мрави: по неки мочварски славуј ни не зна шта су то мравља јајца — никад их није видео, — али кад су ту с јајима измешани живи мрави почну да преносе она јајца — то га распали — па почне и он да их кљуца.

Наши славуји овде[1] нису никакви: певају рђаво, ништа им човек не може разумети: сва своја к о л е н ц а помешају — бркају, много галаме, брзају. А осим тога, и то им је још рђава навика: учини овако: тру! — па тек наједаред искрене: ви! — цикне као да га је ко врелом водом опарио . . . То им је најружнија особина. Просто пљунеш па идеш даље. Шта пута ме је тако и наљутио.

Добар славуј мора да пева разговетно, да не меша своја к о л е н ц а. Та коленца — то му дође као разне његове песме, или комади од песме. А ево вам каквих све тих коленаца има:

Прво: П у́ љ к а њ е — то је оно: пуљ, пуљ, пуљ, пуљ. . .

Друго: К л и ц а њ е — кли, кли, кли, као жуна.

[1] У мценском, чернском и бјелевском округу.

Треће: Сачма — то испада, отприлике, као кад би наједном сачму на земљу просуо.

Четврто: Котрљање — пррррр...

Пето: Пленкање — скоро сасвим разговетно се чује: плен, плен, плен.

Шесто: Вилењаков дудук — онако отегнуто: хо-хо-хо-хо-хо, а затим кратко: ту!

Седмо: Кукавичин прелет. Најређа песма. Ја сам је свега двапут у животу чуо — и то оба пута у тимском округу. Кукавица кад полеће, тако отприлике виче. То вам је јак, звонак звиждук.

Осмо: Гусанче. Га-га-га-га. Малоархангелским славујима то коленце добро испада.

Девето: Чигрина зврка: Као чигра — то вам је таква једна птица, налик на шеву, — или као што имају оне дечије армуничице, — такав неки округао фијук: фјуијуијуијуију...

Десето: Залет — то је оно: тии-вит, нежно, као плиска. То у ствари и није нека нарочита њихова песма, него славуји тиме обично почињу своју песму. Код доброг ноталног славуја то испада још и овако: почне — тии-вит... па онда: тук! — То се зове одбој. Затим опет: тии-вит... тук! тук! Сад два одбоја — и то сасвим узастопце, тако му боље излази. Трећи пут: тии-вит — па кад тек наједном почне да биљише... с... с..., као сачма или котрљање — једва се човек на ногама одржи — просто те опече!

Такав славуј се зове „са ударом", или са одбојем. Код доброг славуја свако коленце дође дугачко, разговетно, јако. Што разговетније, то је дуже. Рђав се жури: свршио коленце, нагло га пре-

секао, па брже боље друго. Будала био, будала и остао. Али добар — неће! Он паметно пева, правилно. Ухвати, да кажеш, једно коленце да га шара, па га неће оставити док га како треба не догна, макар свиснуо. А понеко коленце је као нека обртаљка, па дугачко; пусти, на прилику, коленце или сачму — па се најпре чисто спушта, па после опет вине у вис, баш као да заошија нешто око себе, као кад се каручни точак обрће — не знам како бих вам иначе казао.

Једног сам таквог слушао код бакалина у Мценску, Шишкова — е то је био славуј! У Петрограду је после за хиљаду двеста рубаља продат.

По ловачким опажањима, доброг славуја је по самом његовом изгледу тешко разликовати од рђавог. Многи не могу чак ни мужјака и женку да разликују. Понека женка је на око још личнија него и сам мужјак. А који је млад, који ли стар — то може лако да се распозна. Јер код младог, кад му разгрнеш крила, виде се на перју тачкице, а и сав је он угаситији од маторог — а матори више дође сив.

Славуја треба изабрати коме су очи крупне, кљун дебео, и да је прсат, и висок на ногама. А онај славуј што је продат за хиљаду двеста рубаља, тај је био средњег раста. Њега је Шишков, негде око Курска, купио за тричава два гроша!

Ако је славуј на доброј нези, може ти и читавих пет зима да презими. Зими га треба хранити малим жутим бубицама или сушеним мравијим јајцима. Само ова јајца не треба узимати где су четинари, него где је белогорица, јер славуј од смоле добије затвор.

Крлетку са славујем не треба вешати изнад прозора, него насред собе, испод саме таванице, а строп у самој крлетци да буде мекан, од сукна или од платна.

На њих наилазе и разне болести: почну тек најеедаред да кијају. То је врло лоша болест. Ако је по неки и преболи — идуће зиме ће да ти угине. Ја сам покушавао и бурмутом храну да им посипам — и то им је доста помагало.

Са песмом почињу већ од Божића — па и раније, најпре сасвим лагано; од великог поста, у марту месецу, већ пуним гласом, а пред Петровдан престају. Обично почињу са пленкањем... толико жалостиво, нежно: плен... плен.. сасвим тихо — а ипак му се песма по целој соби ори. Тако пријатно звучи, као стаклени звончићи, у душу те дарне! Макар колико дуго да их слушам — увек ме такне у срце, само ми тек нешто проструји по снази, коса ми се на глави креће. Помислим: сад ће ми и сузе ударити — и збиља, хоће и оне да навру. Изиђем напоље, мало отплачем, причекам мало.

Младе славује најбоље је узимати у Петров пост. Треба увардати где стари носе храну. По неки пут по три, четири сата, па и читаво пола дана преседим, али место им пронађем. Гнездо вију при земљи — од сухе траве и листића. Бива их петоро у једном гнезду, а некад и мање. Узмеш оне младунце па их метнеш у мрежу — одмах се и матори ухвате. Старе мораш ухватити да хране оне младунце. Сместиш сву ту породичицу у крлетку, наспеш им мравијих јајаца, а и живих мрави им убациш. Стари одмах почну да хране младе. Крлетку треба

обесити, а кад млади почну сами да зобљу, онда старе треба одвојити.

Младунци, које из гнезда извадиш у Петров пост, кочоперни су и рано почињу да певају. Младунце треба узимати који су од дугачког, грлатог славуја. У крлетци се они не плоде.

Славуј у слободи престаје да пева чим изведе младе, а око Петрова дне мења перје. Отпева у лету једно коленце — и толико. Непрестано само звижди. А пева само кад стоји на грани; у лету, кад јури за женком, само ћ у р л и ч е.

Крлетку са младима добро је обесити поред старих — да се уче. Треба их наместити сасвим напоредо. И ту сад треба мотрити: ако младунац, док стари пева, ћути и не мрда, не кочопери се, него слуша — од њега ће бити нешто — за две недеље, не више, биће готов; а који не ћути, него брже боље и он за старим нешто чаврља — тај ће једва и нагодину пропевати, па и то је сумњиво.

Понеки љубитељи кришом доносе младе у капи, у кафану где има добар славуј; поруче тамо чај или пиво, а младунци се за то време уче. Зато је боље да млади, чим дођу у крлетку, имају старог певача у близини.

Највећи љубитељи славуја су — трговци: они за доброг славуја ни хиљаду рубаља не жале. Мени су бјељевски трговци давали двеста рубаља и помоћника — а и коњ је био њихов. Слали су ме у Бердичев. Тражили су од мене да им донесем два пара најбољих славуја, а све остале што похватам, макар их било и педесет пари, остављали су мени.

Ја сам у то време имао једног другара; био је просто луд за славујима. С њиме сам често заједно путовао. Вид му је био ослабио — и то му је доста сметало. Једном је тако под Лебедјањем чуо једног необично ретког славуја. Дође код мене и прича ми — а од страсти и жеље да га ухвати, сав дрхти човек! Кренем ја да га хватам — а био је на једној високој јасици. Напослетку ипак се спусти, мој друг га натера у мрежу; славуј улете у мрежу — и закачи се. Другар поче да га хвата — руке су му се очевидно биле све тресле — а мој ти му славуј само шмурну између ногу — звизну, запева и одлете. Заплака се мој другар! Он ми се после клео, уверавао ме да је потпуно осетио како му је неко славуја силом отео из руку. Шта ћеш му! Шта ти не бива на свету! Поче опет да га мами — али ништа од тога! Није ни онај толико луд: уплашио се, очигледно, па ућутао. Онај мој друг је после читавих десет дана трагао за њим, да га ухвати. Па шта мислите? Ама ни да је писнуо — нестало га, и толико. А мој друг само што није шенуо памећу; — једва сам га кући довукао. Узме па капу о земљу тресне, па кад почне песницама у главу да се лупа... Или тек наједном престане па почне да виче: „Раку ми копајте — хоћу под земљу да идем — тамо ми је и место, слепцу Божијем, шепртљану сакатоме”...

Ето докле та страст човека може да доведе!

Дешава се да ловци хоће један од другог добре славује да преотму, један од другог пре да изиђу на ловиште. Свугде је потребно лукавство; али и без среће се ништа не може створити. Дешава се да ти твог славуја врачбином на друго место одмаме; про-

тив тога само молитва помаже. Ја сам се тако једном сит настраховао. Седим ја тако ноћу у шуми, ослушкујем славује, а ноћ се десила мрачна као тесто... Кад ми се наједном тек учини да се то у ствари не ори славујска песма... и нешто баш као да према мени иде. Дође ми некако хладно око срца, просто не могу да вам опишем... Ја скочим са земље, па бежи одатле, колико ме ноге носе!

Што се тиче сељака — они никад не сметају: њима је то свеједно; још ти се и потсмевају понекад. Сељак ти је груби грмаљ: њему је свеједно — а славуј, а зеба. То и није за његову памет. Његов је посао да оре, и са снашом на пећи да се излежава.

А сад сам вам све испричао...

ПЕРГАМСКЕ ИСКОПИНЕ

— Писмо у редакцију „Вјесника Европе" —

...Одвојте ми, драги уредниче, коју страну вашег часописа, да бих заједно са вашим читаоцима могао понова осећати онај дубоки утисак што су га учинили на мене, приликом недавног мог проласка кроз Берлин, мраморни високи рељефи (хорељефи) из најбоље епохе атичког вајарства (III-ћег столећа пре Х. Р.) — пронађени у Пергаму (не у древној Троји) — у престоници једне омање малоазијске државе, коју су прво покорили били, као и васколики грчки свет, Римљани, а после је до тла упропастила најезда Вандала.

Постајање тих хо-рељефа, које је подигао неко из владарске династије Аталâ, а које су стари сматра-

ли као једно између светских чудеса, није било, дабогме, непознато научницима, а немачким научницима нарочито. Ти рељефи се помињу у очуваном спису једног иначе доста незнатног писца II-ог столећа. Али част проналаска тих велелепних споменика припада немачком консулу у Смирни, Хуману, а заслуга, или, пре, срећна куповина самих споменика, пала је у део пруској влади, уз енергичну сарадњу немачког престолонаследника.

Цела је ствар извођена врло вешто и тајно. На време су били послати инжињери и стручни професори, — благовремено је купљена дотична парцела земље у близини сеоцета Бергама, под којом су се крила сва та неоцењива блага. Сам султанов ферман на уступање у својину пронађених мрамора, а не само на фотографске снимке с њих (као што је то грчка влада учинила), био је такође срећно и такође благовремено добивен, те је најзад Пруска — за ништавних 130,000 марака — обезбедила себи такву тековину, која ће јој, наравно, донети више славе него освојење и самог Алзас-Лорена, а које ће јој, можемо слободно рећи, бити и — сигурније. . .

Ти хо-рељефи сачињавали су управо фронтон или фриз огромног олтара, посвећеног Зевсу и Паладн (фигуре за један и по пут надвишују човечански узраст), који је стојао пред двором или храмом Атала. Они су нађени на доста незнатној дубини — па, премда су полупани и издробљени на делове (свих оделитих парчади скупљено је преко 9.000 — додуше, понека парчад износе читав квадратан метар па и више), — но главне фигуре, па чак и групе, очуване су, и мрамор није претрпео оне разорне

утицаје отвореног ваздуха и осталих насиља од којих су онако страдали остатци Партенона.

Сви ти одломци били су пажљиво изнумерисани, послагани на две лађе — и довезени из Мале Азије у Трст (две друге лађе су још на путу, са остатцима од четири колосалне статуе и архитектонских делова), а затим су железницом отправљени у Берлин.

Сад они заузимају неколико сала у Музеју, на чијем патосу су размештени, па се мало по мало склапају и састављају у свом првобитном поретку, под надзором комисије професора и с помоћу читаве задруге вештих италијанских моделера.

Срећом, главне групе су мање од осталих страдале, — и публика, којој се дозвољава да их један пут недељно, са висине омањих скéла, посматра, може већ сад да створи себи појам какав ће велебан призор претстављати ти хо-рељефи кад се склопљени и вертикално уздигнути, у нарочито за њих удешеној згради, прикажу задивљеним погледима данашњих нараштаја у свој својој двотисућлетној, или да кажемо још више: у својој вековечној лепоти.

Ти рељефи (многа тела су толико рељефна да се сасвим издвајају од своје позадине, која се скоро једва дотиче њихових удова), — ти рељефи приказују битку богова с титанима, или џиновима-синовима Геје (Земље).

Не могу, одмах овде, да не приметим: каква је то срећа морала бити за један народ да има такве, поетичне, пуне религиозног смисла легенде, као што су их имали стари Јелини, — те аристократе рода човечанског.

Победа несумњива, коначна, на страни је богова, на страни светлости, лепоте и разума. Али мрачне, дивље земаљске силе још им се одупиру — и битка није завршена. На средини целог фронтона Зевс (Јупитер) громоносним оружјем, у виду изврнутог скиптра, убија гиганта, који пада стрмоглавце, леђима према гледаоцу, у бездан. С друге стране узлеће још један гигант, са разјареним лицем — очевидно главни борац, — па, напрегнувши последњу своју снагу, истиче такве контуре мишића и груди од којих би и сам Микел Анџело пао у усхићење. . .

Над Зевсом лебди богиња Победе, ширећи своја орловска крила, и високо издиже палму триумфа. Бог сунца, Аполон, у дугом, лаком хитону, кроз који се јасно указују његови божанствени, младачки удови, јури на својим кочијама, а возе га два виловна коња, који су тако исто бесмртни као и он сам. Претходи му Еос (Аурора, Зора), седећи постранце — боком — на другом хату, у закопчаној на грудима таласавој одећи, па, обрнувши се своме богу, зове га к себи замахом обнажене руке. И коњ под њом — чисто несвесно — обрће главу назад. Под точковима Аполонових кола умире раздрузгани гигант — и речима је немогућно изразити онај дирљиви и умилни израз којим налетајућа смрт озарава његове изнемогле и клонуле црте. Већ сама његова клонула, опуштена, такође умирућа рука — право је чудо уметности, — пут у Берлин исплатио би се човеку већ само тим да макар само то, ту једну творевину види, и њом се наслађује.

Затим, Палада (Минерва), једном руком зграбивши крилатог гиганта за косу, и вукући га по земљи, баца дуго копље другом, на више испруженом, уназад одбаченом руком, док њена змија, змија Паладина, умотавши се и грчевито прионувши око савладаног гиганта, упија се у њега зубима.

Узгред напомињем да се скоро код свих гиганата ноге завршују змијским телима, — не реповима, но баш телима, чије главе такође узимају учешћа у борби. Зевсови орлови их растрзају, — остала је још читава само једна змијиња широка, разјапљена чељуст, дохваћена орлујском канџом.

А тамо, Цибела (Деметер), мати богова̂, јури на лаву, чији је предњи део, на жалост, пропао (много су мрамора варвари сажегли пекући креч). Човечија нога грчевито се упире у трбух лаву и својом поражавајућом реалном истином служи као противност другој, идеално-прекрасној нози, која је морала припадати неком богу који је победоносно стао на мртвог гиганта.

Бах-Дионис, Дијана-Артемида, Хефест-Вулкан — такође су у броју бораца-победника. Има их још и других, засад још безимених богова, нимфи, сатира. Свих тих обличја биће до четрдесет, и сва су она виша од човечанског раста!

Горостасна је фигура Геје (Земље), мајке гиганата. Изазвана погибијом својих синова, она се до пола трупа, до појаса, диже из тла... Нижи део њен је — одваљен, разлупан (Зевсова и Паладина глава су, на жалост, такође пропале), али каква се величанствена и бескрајна туга разлеће од

њеног чела, очију, обрва, од све њене колосалне главе — то треба видети... речима је то немогућно ни из далека наговестити.

Сва та — час сјајна, час стравична, жива, мртва обличја, која триумфују и гину, сви ти савијутци љуштурастих змијских колута, та раширена крила, ти орлови, ти хатови, оружје, штитови, те узвијорене одеће, те палме и та тела, најлепша човечанска тела у свим положајима, до немогућности смелим, хармоничним као музика, — сви ти најразноразнији изрази лица, завојито-слободни покрети удова, то ликовање гнева, и очај, и веселост божанствена, и божанствена суровост — све то небо, и сва та земља — та то је васиона, васцела васиона, пред чијим вам се откровењем зимогроз усхићења и страсног страхопоштовања и нехотице по свим жилама разигра.

И ево шта још: при погледу на сва та необуздано смела чуда, шта би? — куд ли се дедоше сви од нас примљени појмови о јелинској скулптури, о њеној строгости, непомерној присебности, о њеној уздржаности у границама своје посебне уметности, једном речи: о њеном класицизму, — сви ти појмови, које су нам, као несумњиву истину, предавали наши наставници, теоретичари, естетичари, сва наша школа и наука?

Додуше, нама су, поводом, например, Лаокоона, или Гладијатора на самрти, најзад фарнеског Бика, причали да се и у старинској уметности осећало нешто што се много касније називало романтизмом или реализмом; помињали су нам родоску школу вајарства, чак и пергамску школу. Али би нам ту

одмах примећивали да све те творевине носе на себи већ неке знаке пада који долази, на пример, у фарнеском Бику до рококо.

Расправљали су о границама сликарства и вајарства и о нарушавању тих граница. Али какав може бити разговор о паду кад станемо пред ову „Битку богова са гигантима", која и по добу свог порекла спада у најбољу епоху грчке скулптуре — у прво столеће после Фидије? А и како да подведеш ту „Битку" под ма какву рубрику?

Наравно, „реализам", — ако ћемо већ да останемо при тој речи — реализам неких појединости „Битке" је поражавајући. Тамо ћете наћи обућу, наборе на тканинама, пресјаивање витицâ, чак чуперке длаке над коњским копитама, чије пресенке не надмашују ни најновији италијански скулптори, а знамо какви су они за такве ствари мајстори!

Наравно, „романтизам", у смислу слободе покрета тела, ставова, самог сижеа, добио би у устима неког француског педанта назив разбарушеног — „échevelé"; али сви ти реални детаљи ишчезавају у општем ц е л и н с к о м утиску — сва та бурна слобода романтизма толико је прожета највишим поретком и јасним извођењем високо уметничке, идеалне мисли, да свима нама епигонима не остаје ништа друго но сагнути главу и учити, — учити изнова, престројивши из темеља све што смо досад сматрали за основну истину својих погледа и закључака.

Понављам, ова „Битка богова" је, збиља, откровење, и кад се, — додуше, не раније него кроз годину, две дана, — издигне, најзад, пред нама тај

„олтар", — сви уметници, сви истински љубитељи лепоте мораће доћи да му се поклоне...

Ја сам само мимогред поменуо оне хиљаде мањих одломака што су такође лежали на поду салâ, и који поступно долазе, према могућности, сваки на своје место. Идући поред њих, човек непрестано бива поражаван — час неким дивним раменом, час неким делом руке или ноге, час опет парчетом тунике, или просто архитектонским украсом...

Међу осталим, тамо се налази и једна омања, потпуно очувана женска глава из руjног мрамора, која и по размерима не одговара ни једној богињи...

Заборавих рећи да су са страна овог огромног олтара постојали барељефи, мање величине и плићи... А поменута дивна глава у толикој нам мери, по свом изразу, изгледа савремена, да, бога ми, и нехотице помислиш да је она и Хајнеа читала, и зна Шумана...

Него, доста! Дозволићу себи да додам још једну реч. Излазећи из музеја, ја помислих у себи:

„Како сам срећан што нисам умро не доживевши до ових последњих утисака — што сам све ово видео!"

Уверен сам да ће и други то исто помислити кад проведу час-два у посматрању пергамских мрамора, „Битке богова са гигантима".

Петроград, 18 марта 1880 год.

ПОЖАР НА МОРУ

То беше маја месеца 1838 године. Нашао сам се заједно с множином других путника на пароброду „Николај I", који је саобраћао између Петрограда и

Либека. Пошто су у то време железнице још слабо биле развијене, то би сви путници изабрали морски пут. Из истог узрока многи би између њих узимали са собом своје сопствене кочије, да на њима продуже свој пут по Немачкој, Француској, итд.

Ми смо на лађи, добро се сећам, имали читавих двадесет осам таквих властеоских екипажа. Нас, путника, било је око двеста осамдесет, рачунајући у том броју и двадесеторо деце. Ја сам тада био веома млад и, како на овом путу нисам патио од морске болести, био сам веома забављен свим тим новим утисцима. На броду је било неколико дама, необично лепих или доста лепих — већина између њих, на жалост, није данас у животу.

Моја ме је мајка сада први пут пустила на пут самог, те сам морао да јој обећам да ћу се на путу паметно владати и, што је најглавније, да се карата ни дотаћи нећу... Кад тамо, а оно баш то последње обећање и било је нарушено првим.

Те исте вечери скупило нас се било много путника у заједничкој кајити, — поред осталих, ту се налазило и неколико карташа, добро познатих у Петрограду. Они би свако вече држали банк, и злато, које се у то доба ређе виђало него данас, непрестано је звецкало.

Један између те господе, приметивши да ја стојим стално у страни, па не знајући узрока томе, некако сасвим изненада понуди ме да и ја узмем учешћа у њиховој игри. Кад му ја, са наивношћу својих деветнаест година, објасних узрок свог уздржавања, — он прсну у смех, па, окренувши се свом друштву, довикну им како је нашао велику реткост: младог

човека који још никад карата није додирнуо, и који је баш услед тога предодређен да има огромну, нечувену срећу: праву срећу наивчина!...

Ја сад не бих могао објаснити како се то десило, али после десет минута ја сам већ седео за карташким столом, са шакама пунима карата, имајући осигуран део у игри — па сам се картао, смело и вратоломно...

И морам признати да стара пословица није слагала. Паре су ми притицале потоцима; две хрпе злата дизале се на столу са обе стране мојих дрхтавих и у зноју огрезлих руку. Коцкар, који ме је био домамио за сто, не престајаше да ме и даље храбри и потстиче... Ако ћу истину да говорим, ја сам већ мислио да ћу да се обогатим!...

Кад наједном, врата се од кајите широм отворише, у њу упаде једна сва унезверена дама, па нам обамирућим гласом довикну: „Пожар!" — и обнесвесла паде на диван. То изазва веома јако узбуђење; нико не остаде на месту; злато, сребро, банкноте закотрљаше се и разлетеше на све стране, а ми сви полетесмо напоље.

Како ми то раније нисмо приметили дим који се већ купио и згушњавао и у кајити? Ја то никако не разумем! Степенице се нису виделе од дима. Тамно црвено руменило као од запаљеног каменог угља буктало је овде онде. У трепутку ока сви се нађосмо на палуби. Два широка стуба дима, помешана са пламеном, дизаху се са обе стране димњака и уз катарке. Отпоче најстрашнија забуна и лом који већ и не престајаху. Неред и гунгула какви се не дају замислити: осећало се да је очајно осећање самоодр-

жања обузело било сва та човечанска бића, а међу њима мене првог.

Сећам се да сам зграбио за руку једног матроза, па му обећао десет хиљада рубаља од стране моје мајке, ако би могао да ме спасе. Морнар, који, наравно, није могао да моје речи прими као озбиљне, оте се од мене. Него ја ни сам нисам наваљивао, увиђајући да у оном што ја говорим нема здравог смисла. Уосталом, њега, здравог смисла, није било више ни у свем оном што сам гледао око себе.

Потпуна је истина да ништа није равно трагичности бродолома или пожара на мору, осим њихове — комичности. На пример: један богат властелин, престрављен, пузио је по поду, претерано се клањајући до земље. А када је силна вода, коју су убацивали у отворе преграда за угаљ, на часак ослабила била жестину пожара, он устаде и издиже се колико је дуг, па се развика громовитим гласом:

„Неверници! Зар сте могли и помислити да ће нас наш Бог, руски Бог, оставити!"

Али у истом тренутку пламен сукну и залете се још јаче, и „многоверни" јадник опет паде, па четвороношке опет поче да клања, да лупа главом о земљу.

Некакав ђенерал са мргодно очајним погледом непрестано је викао: „Одмах треба послати курира цару! Слали су му пре курира кад је избила побуна у војним насеобинама, где сам и ја био, да, лично, те је то спасло макар неколико нас!"

Други властелин, с кишобраном у рукама, наједном се острви па поче да пробада један бедан портрет који се онде десио, а био је рађен масним бојама и

везан за свој статив. Крајем од кишобрана он начини на платну пет рупа: на местима где су биле очи, нос, уста и уши. То кварење пратио је усклицима: „На што све то сад?” — А та слика не беше његова!

Један гојазан господин, сав у сузама, налик на немачког пивара, непрестано је кукао плачним гласом: „Капетане! — Капетане”!. . . А кад га капетан, изгубивши стрпљење, докопа за врат па му подвикну: „Но? Ја сам капетан, па шта хоћете?” — дебељко се загледа у њега као убијен, па поче опет да кука: „Капетане!”

Међутим тај нам је капетан свима живот спасао. Пре свега тиме што је у последњем часу, кад се још могло некако доспети до машине, изменио правац нашег брода, који би, да је и даље бродио у свом првобитном правцу на Либек, место да нагло и јако скрене ка обали, неизоставно изгорео пре но што би ушао у пристаниште; а друго још и тим што је заповедио матрозима да исучу своје каме па да без милости одмах кољу сваког ко би покушао да се дотакне једног од двају преосталих чамаца. (Сви остали чамци беху пропали у море па се тамо испретурали, услед невештине путника који су хтели да их спусте на морску пучину).

Матрози, већим делом Данци, са својим енергичним и хладним лицима и мало те не крвавим одблеском пламена на оштрицама ножева, улевали су човеку и нехотичан страх. Био је доста јак ветар; он се још и појача од пожара, који је беснио на доброј трећини брода. Ја морам да признам, макар шта ту иначе помислила мушка половина рода људ-

ског, да су женске овом приликом показале више мушкости него и сами мушкарци. Бледе као смрт, затекла их је ноћ у постељама (место сваког одела преко њих су били пребачени само јоргани), и ма како да ја већ тада нисам ни у што веровао, но оне ми се учинише прави анђели који су сишли с неба да нас постиде и да нам храбрости улију.

Него било је и мушких који су се јуначки држали. Сећам се нарочито једног, г. Давидова, нашег бившег посланика у Копенхагену: он беше скинуо ципеле, машну и капут, који је везао рукавима преко груди, па, седећи на дебелом затегнутом ужету, млатао је ногама, мирно пушећи своју цигару и мерећи погледом свакога између нас редом, са изразом потсмешљивог жаљења.

Што се мене тиче, ја сам нашао уточиште на спољашњим басамцима, где сам се наместио на једној између последњих пречага. Сав укочен и онемео од оне страхоте, загледао сам се био у црвену пену која је клокотала испод мене, и чији су ми бризгови били све лице испрскали, па сам говорио сам себи: „Ето, дакле, где ћу да погинем у својој деветнаестој години!” — Стога што сам се био чврсто одлучио да је боље да се утопим но да изгорим. Пламен је као неки свод изнад мене суктао, и ја сам врло разговетно разликовао његово хуктање од ревања таласа.

Недалеко од мене, на истим степеницама, седела је једна мала бакица, по свој прилици куварица једне између породица што су путовале за Европу. Сакривши главу у руке, она као да се молила Богу, — кад наједном диже главу према мени, па, да ли

стога што јој се учинило да је на мом лицу прочитала очајну решеност, или из неког другог узрока, — тек она мене докопа за руку, па ми скоро молбеним гласом рече:

„Не, господине, нико није властан над својим животом, — па нисте ни ви господар од њега, као што и нико други није. Како Бог нареди, тако нек се и збуде, — јер то (на што сте се ви сад решили) значило би дићи руку на себе, а за то бисте на оном свету били покарани".

Ја до тог тренутка нисам имао никакве воље за самоубиство, али у овај мах, због нечега налик на хвалисање, потпуно необјашњивог у мом тадашњем положају, ја се два или трипут учиних као да збиља хоћу да извршим намеру коју је стара претпостављала код мене, — и сваки пут би сирота стȃра скочила према мени да спречи оно што би, по њеном схватању, био грех и злочин.

Најзад, ја осетих да је то срамно и стидно, те престадох. Јер збиља, има ли то неког смисла изигравати комедију у часу смрти, о којој сам ја у том тренутку мислио да ми прети и да је неминовна?

Уосталом, ја у онај мах нисам имао ни кад да дајем себи рачуна о оној чудноватости осећања, нити да се усхићавам одсуством себичности те јадне жене, стога што хуктање пожара над нашим главама удвостручи своју жестину. Но, у самом том тренутку, глас који је звечао као бакар — глас нашег спасиоца — заори се над нама:

„Шта радите ви тамо, несрећници? Зар не видите да ћете пропасти ту! Брже хајдете за мном!"

И очас, не знајући ни ко нас то зове, ни куда треба да идемо, и старица и ја скочисмо, као витопером подгурнути, па појурисмо кроз облак дима узастопце за једним матрозом у плавој блузи, који се испред нас пео уз лестве од конопца.

Не знајући зашто, и ја почех да се пењем за њим. Ја мислим: да се он у том часу бацио у воду или да је уопште учинио шта било сасвим необично, ја бих слепо за њим пошао. Попевши се на два или на три ступња, матроз теретно скочи на врх једних кочија чији је доњи део већ горео. Ја скочих за њим и чух како и старица за мном скочи. Затим с тог првог спрата матроз скочи на други, па на трећи, ја непрестано за њим — док се тако најзад не обретосмо на бродском кљуну.

Скоро сви путници се беху ту скупили. Матрози, под надзором капетана, спуштаху у море један од два наша чамца — срећом највећи. Преко друге ивице брода ја угледах пожаром јарко осветљене стрме обалске падине које се спуштају према Либеку. Биле су још добре две врсте до тих падина. Ја нисам знао пливати, — место на ком смо ми насели били на пруд (нисмо ни приметили како се то десило) било је по свој прилици плитко, но таласи су били врло велики. Па ипак, чим сам угледао стење, мноме овлада увереност да сам спасен — и, на велико изненађење лица што беху око мене, ја неколико пута потскочих и викнух: „ура!”

Ја не хтедох да прилазим ближе ономе месту где се гомила тискала те да се прогурам до лествице која је водила ка великом чамцу, — тамо беше и сувише много жена, стараца, деце; но ја, од онога

часа како сам био угледао оно стење, нисам се већ ни журио: био сам уверен да сам спасен. Са чуђењем приметих да се скоро ни на једном детету није опажао страх, некоја од њих би чак и заспала у наручју својих мајки. Ниједно дете није погинуло.

Усред гомиле путника ја видех оног високог генерала; с његовог одела пљуштала је вода; он стојаше непомично, ослањајући се на у вис исправљена клупу, коју тек што беше с њеног места откинуо. Неко ми рече да је тај генерал, у првом тренутку престрављености, грубо одгурнуо једну жену која је хтела да пре њега скочи у један од оних првих чамаца што су се после неумешношћу и кривицом путника претуриле и изврнуле.

Један од бродске послуге зграби га оберучке па га силом одбаци назад, на брод, а стари војник, постиђен због свог кукавичлука, закле се у том часу да ће са брода сићи само последњи, после капитена. Он беше висока раста, блед, са крвавим улубљењем на челу, и гледао је око себе погледом скрушеним, као да би молио за опроштај. . .

У тај мах ја се приближих левој ивици брода, те угледах наш мањи чамац како се таласи играју њим као ситном дечјом играчком. Два матроза на њему знацима позиваху путнике да учине ризичан скок — но то није било лако: „Николај I" беше горостасан линијски брод, па је требало пасти тамо врло вешто, да се чамац не претури.

Но ја се, најзад, ипак одлучих: прво што стадох на ленгерски ланац који се протезао споља дуж лађе, и хтедох већ да скочим, кад се наједном нека

дебела, тешка и мекана маса сурва на мене. То ми се једна женска беше укљештила око врата, па непомично обисну о мени.

Признајем, прва моја помисао и жеља беху да насилно пребацим њене руке преко моје главе, па да се тако ослободим од те масе. Срећом, ја се не одазвах тој жељи. Тај њен налет умало што нас обоје не збаци у море, но, срећом, одмах ту, пред мојим носом, клатио се, висећи бог зна откуд, крај једног ужета, за који се ја, љутит и очајан, ухватих једном руком, огуливши себи кожу до крви... Затим, погледав испод себе, видех да се ја и моје бреме налазимо право над чамцем и... сад шта ми Бог да! Ја клиснух доле... Чамац прасну и зашкрипа на свим саставцима...

— Браво, младићу! — викнуше матрози.

Ја спустих своје бреме — жена беше у несвести — на дно чамца, и одмах дигох поглед према бродској палуби, где угледах мноштво глава, нарочито женских, како се грозничаво тискају око ивице.

— Скачите! — довикнух ја, пружајући руке према њима.

У том тренутку, успех мог смелог покушаја, увереност да сам сад ван сваке опасности од огња, даваху ми неку неисказану силу и одважност, и ја ухватих једине три женске које се беху одлучиле да скоче у мој чамац, — ухватих их тако лако као што се у берби јабуке хватају. Приметити морам да би свака од тих дама оштро вриснула у оном тренутку кад се бацала с лађе, а, нашавши се доле, падале би у несвест.

Један господин, вероватно избезумљен од страха, умало што није убио једну од тих јадница, бацивши неку тешку шатулу која се разбила падајући у наш чамац, и показала се као неки скупоцен несесер.

Не питајући себе имам ли ја права да располажем њоме, ја је одмах поклоних двојици матроза, који тако исто, без икаквог снебивања, примише поклон.

Ми сад одмах почесмо да веслامо из петних жила, праћени вапајима: „Враћајте се брже! Пошљите нам чамац назад!"

И стога, чим смо наишли на плићак, не дубљи од аршина, морали смо да излазимо. Ситна, хладна кишица сипила је већ читав час, без икаквог дејства на пожар, али ми на њој до коже покисосмо.

Најзад стигосмо некако до оне жељене обале, која је у ствари била једна огромна бара житког и лепљивог муља, где су ноге упадале до више колена.

Наш се чамац брзо удаљи, па, исто онако као и велики чамац, поче да стреља између брода и обале. Није много путника живот изгубило, свега осморо: један је пао у преграду за угаљ; други се утопио, стога што је понео собом сав свој новац. Овај последњи, чије име ја једва да сам знао, играо је са мном шаха скоро цео дан, и у игри се био толико острвио да је кнез Валковски, који је пратио нашу игру, најзад ускликнуо: „Мислио би човек да ви играте као да се ту сад о животу и смрти ради!"

Што се тиче пртљага, он је сав пропао, исто као и кочије.

У броју дама што су се спасле од пропасти, била је једна госпођа Јохимова, врло мила и лепа, али ве-

зана за своје четири кћери и њихове дадиље; стога је она и остала остављена на обали, боса, са једва колико толико огрнутим раменима.

Ја сам сматрао за потребно да одиграм љубазног каваљера, што ме је стало мог капута, који сам дотле био некако сачувао; поред капута уступих јој и свој шал и ципеле. Осим тога, сељак с колима, запрегнутима са два коња, по кога сам био отрчао горе на стење и кога сам послао био напред, не нађе за потребно да ме сачека, него оде у Либек са свима мојим сапутницима, те тако ја остах сам, скоро го, до коже покисао, на догледу мора, где је наш брод полако догоревао.

Ја навлаш кажем „догоревао", јер никад не бих могао веровати да једна онака „машинчина" тако у часу може да буде уништена. То не беше сад ништа друго но једна широка запаљена пламтећа грдосија, непомична на мору, избраздана црним контурама димњака и катарки, а око које су, трунтавим и равнодушним летом, као стреле, пролетали галебови — затим велики таван пепела, ишаран широким кривим линијама поврх таласа, сад већ мање узбурканих.

„И само то? — помислих ја: — и зар је сав наш живот само чупак пепела који се на ветру разлеће?"

На срећу филозофа, који је већ цвокотао зубима од зиме, наиђе један други рабаџија па ме повезе. Он узе за то — два дуката, али ме зато умота у своју дебелу кабаницу, и отпева ми две мекленбуршке песме, које ми се прилично допадоше.

Те тако ја некако допељах пред зору до Либека. Ту се нађох са својим у несрећи друговима, те отпловисмо у Хамбург. Тамо нас дочекаше двадесет

хиљада рубаља у сребру, које нам је преко свог ађутанта послао био цар Николај, који се баш тада налазио на пролазу у Берлину. Сви се мушкарци скупише, па једногласно одлучише да се новац тај уступи женскима. Нама је то било тим лакше учинити што је у она времена сваки Рус, кад дође у Немачку, имао неограничен кредит. Данас већ није тако.

Матроз, коме сам ја за своје спасење понаобећавао неизмерне суме у име моје матере, јави ми се те заиска да испуним што сам обећао. Но како ја нисам био сасвим сигуран да ли је то збиља онај исти, а и осим тога, како он ни прстом није био макао да ме спасе, ја му понудих један талир, који он — са захвалношћу стрпа у џеп.

Што се тиче оне јадне старице-куварице која се тако старала за спас моје душе, њу више никад нисам видео, но за њу се већ поуздано може рећи да је — изгорела она, или се утопила, — њено место неизоставно било већ спремљено у рају.

Буживал, 17 јуна 1883.

ЛИЧНА ВЛАСТЕОСКА КАНЦЕЛАРИЈА

— Одломак из неиздатог романа —

. . . Соба у коју је ушла Глафира Ивановна и у којој би она свакодневно проводила по два часа и више, звала се „Лична Властеоска канцеларија", за разлику од „Главне Баштинске канцеларије", која се налазила у засебној дворишној згради, у „крилу", до коњушницâ.

У „Личној Властеоској канцеларији" стално је заседавао властеокин секретар, Левон Иванов, или,

како га је Глафира Ивановна звала, Leon. (Њега су као дечка научили да говори француски, и он се доста лако на француском језику изражавао). Међутим, Глафира Ивановна у канцеларији с њим никад друкчије не би говорила осим руски).

Осим тог Левона, свако јутро би у „Личну канцеларију” долазили главни прикашчик и сеоски староста са рефератима. Често би наилазио и сам Василије Васиљевић — и нико више. Сви пак послови око имања, око плаћања, куповине и продаје — вршили су се у „Баштинској канцеларији”, која је услед тога била увек дупком пуна света. Од ране зоре па до ноћи тискали су се у њој, стојали или седели разни преписачи, чиновници из окружне самоуправе — земства — сељаци, своји и суседски, који су долазили и одлазили, сеоски кметови, полицајци-десетари, и т. д.

Та Баштинска канцеларија није се могла похвалити ни чистоћом ни пријатним мирисом. — Дешавало се неки пут да су свеће у њој гореле плавим пламеном, као у подруму или у домаћем купатилу. — Лична пак канцеларија одликовала се и редом и чистоћом: то беше повећа светла соба, са три прозора: код једног од њих налазио се секретаров сто, покривен зеленим сукном.

Дуж зидова поређани су били ормани од јасеновине; на самој средини, на нарочито удешеном узвишењу, стојао је писаћи сто од ораховине; иза тог писаћег стола, на широкој и мекој наслоњачи, седела би сама властеока. Друга наслоњача, такође доста удобна, стојала је малко даље и сниже — за Василија Васиљевића.

Одмах спроћу властеоског писаћег стола, висио је на зиду портрет неког напудрованог старца у љубичастом француском кафтану са патвореним дијамантским дугмадима, — познатог негда економа и домаћина, стрица Глафире Ивановне, од кога је она и наследила данашње своје имање и кога је она себи истакла била као пример и углед.

У Личној канцеларији дошла беху на рад са властеоком три човека. — Један између њих, секретар Левон или Leon, млад, плавокос човек, са клонулим погледом и сушичавом бојом лица, стојао је пред својим столом и прелиставао неку свеску. Други, главни пословођа, Кинтилијан, човек од педесет и коју годину — седе косе и црних, накострешених обрва, са лицем мргодним и подмуклим — непомично се био загледао у под, скрстивши руке преко груди. — Трећи најзад, сеоски кмет, Павле, лепотан, са црном као смола брадом, свежим образима, великим белим челом и веселим сјајним погледом — лежерно се био наслонио на довратак. Мада је одело на њему било и сељачко, и трговачко — мада је био пустио браду — он сељак није био. Глафира Ивановна га је од дворског роба-сељака унапредила за сеоског кмета и надзорника. Под његовом управом стојало је — засад — једно село Ваведенско — оно исто село у ком је и госпођа му живела, — но утицај његов растао је нагло, из дана у дан. Пажња властеокина и поклони обасипали су га стално; — брзо је напредовао, — на велики јед Кинтилијана, који је сам, пре непуне две године, разним подвалама избацио са положаја свог претходника — и „заступио" на његово место.

Та три човека, до самог доласка госпође им, Глафире Ивановне, нису један с другим разговарали; само што је Павле запитао Левона да ли је забележио и баштенске радове; Левон му климну главом. А кад најзад властеока уђе, њих се сва тројица као прошци исправише и дубоко јој се поклонише; Кинтилијан и Павле преместише руке иза леђа — Левон се лако одупре о сто.

Глафира Ивановна, ћутећи и понајлак, попе се на постоље, одмаче малко наслоњачу, седе, дотера се, па давши себи брижан изглед, малко поћута. Најзад, обративши се Левону, начини заповедан покрет руком и рече: „Почињи!"

Левон дохвати свеску са стола, преврну неколико листова, накашља се, па поче тананим, малко уњкавим гласићем:

„12 јула 1842 године. — Пољски и остали радови.

Јучерашњи дан, јула 11-ог, у уторник — дан властеоски. — Сељаци села Ваведенског — свега 134 дома — заузети су били сенокосом код следећих летњиковаца...

— Шта ми то читаш? — оштро га прекиде госпођа.

— Пољске и остале радове, као што сте изволели наредити... Њима ми је наређено да почињем, — изговори Левон.

— То ми данас није потребно.

Левон спусти свеску.

— Јесу л' добивени јуче извештаји из села?

— Добијена су три — из Лисицина, из Гагина, из Кирилова.

— Читај рапорт из Лисицина.

— Заповедате ли цео рапорт, или извод?

— Рапорт.

И ту Глафира Ивановна зазвецка бројаницама.

Непријатно је утицало то звецкање на присутне. — Сваки је између њих знао, кад госпођа звекће бројаницама, да тада никаквом добру не треба се надати: испашће какво било чудо. Лица им се истегоше; чак Павле, који је за све време као соко гледао у своју госпођу, чак и он задржа малко своје смешкање.

Левон узе са стола исписан лист хартије, па поче опет оним истим тананим гласком:

„Рапорт Јевстигњеја Сјемјонова, Лисицинског кмета.

„Тачка 1. На имању Њеног Високоблагородства Глафире Ивановне Гагине, Лисицине-Кондратове такође, по милости Божијој постојава све срећно и благополучно.

„Тачка 2-га. — Јучерашњег датума. . ."

Ту Глафира Ивановна опет прекиде читача. — Не читај ми све. . . Види само шта о пчелињаку пише. . .

Левон брже прелете очима цео рапорт. — Он о пчелињаку не извешћава, — изговори он најзад.

— Дивота! — викну Глафира Ивановна, а бројанице јој још жешће зазвекташе. — Красан кмет — где га само нађосте! То си га ваљда ти за старешину поставио, — настави она, окренувши се Кинтилијану. — (Лисицинског кмета поставио је био још Никифор, но Кинтилијан нађе сад за боље да

ођути). — Дати му најстрожији укор, са нарочитом напоменом.

Левон јој се поклони и забележи себи у књизи реч-две писаљком.

Наста ћутање.

— Заповедате ли да читам даље? — покорно запита Левон.

Властеока му ништа не одговори, него је и даље бројаницама звецкала. — Левон заглади косу на глави па обори поглед. — Све у соби као да обамре... Само се могло чути тужно зундарање велике плаве муве која се узалуд ударала о окно. — Дај сад „Госпођине примедбе", — проговори најзад Глафира Ивановна, пренувши се из замишљености. — Прочитај ми оно што сам ти јуче у перо казивала.

Левон извуче из фиоке свог стола плаву књижицу са натписом на корицама: „Госпођине примедбе", — отвори је па поче да чита:

„Понедеоник, 11-ог јула.

„Прво. — Са дворским мужицима хоћу да учиним други распоред: хоћу да од дворских начиним насеља к о л о н и с т â; а моји колонисти ће радити разне послове, домаће и друге. Сазидаћу им куће од цигаља, подићи ћу фабрике, како кројачке, тако и за чипке, — ткачницу и белионицу, па ћу да их доведем до тог ступња, да ће се за Ваведенске фабрике у свој Русији знати; а непотребне мужике ћу продати, или ћу их разместити по разним селима. — Старешина мојих колониста је Купријан Сјемјонов". — Ту Левон застаде.

— Каква је уз то начињена напомена? — запита властеока.

„Узето на размишљање. А односно Купријана — извршено".

Властеока поћута. — Даље!

„Друго: — Турчина никад и никуд од стоке не пуштати; али ипак тако да никад он не буде старешином над стоком, него да се просто назива: — Турчин, и пастир". — Белешка: извршено.

„Треће: — скупила сам моје властеоске краве да их прегледам. . . Их! их! — Но, зар су то неке краве! А што не бих и ја имала краве које би давале и по петнаест ока, као што је говорио портир. — Je réglerai tout cela, je réglerai. — Добавићу каквог Швајцарца, Тиролца, који се разумева у овцама, узећу Ливланткињу, Немицу, Пољкињу. — Ах, кад ли ће се све то догодити: — о Кукову дне"? — Напомена: — напомене нема.

— Нема напомене? — запита Глафира Ивановна. — А ја ћу да ти кажем каква ту треба напомена да се дода. — Пиши тамо: — и ту Глафира Ивановна поче да диктује Левону: „Све ће се то остварити и неизоставно извршити, кад само једном будем имала earn честитог управника — а не овог Василија Васиљевића — разуме се! Не треба мени такав, нек иде с милим богом". — А сад даље.

Левон стави после: „с милим богом" — велики „усклик", па поче даље да чита:

„Четврто: Запитати сваког дворског мужика на следећи начин: а какав си ти годишњи приход дао — каква је била твоја служба и помоћ — и колико је због тебе трошка било — а? — Па према његовом одговору тако поступити да дворски мужик

доноси или приход или какво уживање; — иначе га и не држати". — Напомена: веза са тачком првом.

— Како то са тачком првом? — викну госпођа.

— Па — и тамо се о овим дворскима мужицима говори, — одврати јој Левон.

— Па шта онда ако се говори! — Овде је речено: запитати сваког дворског — а тамо је написано о дворскима уопште. — Јесте л' питали макар једног дворског, онако како сам наредила?

— Нисмо, — промрмља збуњени секретар.

— А ја те питам — што нисте питали?

Нико јој ништа не одговори.

Лице Глафире Ивановне се натушти. — Па докле ћу се ја овако с вама мучити? — настави она. — Докле ћете се ви тако о моје наредбе оглушивати!

— Па Напомене не састављам ја, — проговори дрхтавим гласом Левон: — него ето — они. — Он указа на пословођу и кмета. — Ја само записујем.

— Знам ја да не састављаш ти. — „Веза са тачком првом"! Знам ја зашто су они то ставили: са тачком првом! Ја бих ето и тебе, на пример, запитала, — додаде Глафира Ивановна, изненада се окренувши Кинтилијану: — шта ти мене стајеш са твојом породицом — колико оде на тебе разног добра — а какву ја за то од тебе корист видим? Или, да кажем, неко уживање? — А већ и да не говорим, колико ти ту испод руке у свој џеп мећеш!

Кинтилијан само што уста стисну.

— Да се изврши моја наредба. Одмах, још данас да се изврши! — И почети одмах од њега, — прозбори госпођа, указујући на Кинтилијана. — Кад

се већ назвао пословођа, нек он први да и пример другима. . . а сад настави!

„Пето: — Ја сам нестрпљива да купим. . . Да не заборавим да се нађем и разговорим са. . . Овде су стављена три крста, — додаде Левон, спустивши малко глас. — „Он је, чини ми се, баш тај човек кога сам тражила". Ту сте ви изволели заповедити да ставим: Ноту-Бене.

— Добро, знам. . . настављај.

„Шесто: — „Казати матерама глумица пуштених у варош на годишњу отплату, да им пишу и саветују их да се што пре сасвим откупе: иначе ће вас госпођа вратити опет у село и дати вам мотику у шаке. — На ово вас ми, од своје стране, унапред упозорујемо". — Напомена: матерама глумица саопштено".

„Седмо. — Хоћу да докажем Василију Васиљевићу да ја и без њега могу, — баш као да га и нема на свету. — Ја ћу и сама, сама, сама. — Иначе ће ми све ићи наопако као и досад. Па боље нека је и моје рђаво, него његово добро; нећу више да знам за њега".

— Доста! — ускликну Глафира Ивановна. — Нашто о свему томе само причати — треба већ једном и дејствовати. . .

И ту Глафира Ивановна утону у размишљање, тек овда-онда подрхтавајући уснама и звецкајући бројаницама.

— Кинтилијане Андрејев! — ускликну она најзад.

Старац се трже.

— Госпођо!

— Можеш ли ти мени казати колико ја годишње плаћам Хипотекарној Банци?

— Четрнаест хиљада рубаља сребра и... још нешто, — одмах јој одговори Кинтилијан.

— А колики је цео дуг?

— Око двеста хиљада.

— „Око"! И још нешто! — Какав ти је то одговор? „Око"? — Зар сам ја тебе зато поставила за главног прикашчика да ми одговараш са тим твојим „око"?!

— Ако заповедате, могу одмах у списе да погледам па да вам тачан извештај претставим, — одврати јој старац.

— Тако важне ствари треба у свако доба да знаш напамет — а не да ми сваки час по списима истражујеш! То је све неред... Кад ли ћу ја, Боже, са свим овим нередом раскрстити? — А ове године ништа нисмо платили?

— Ништа. У заостатку смо... две хиљаде четири стотине тридесет рубаља с копејкама, — пожури се да дода Кинтилијан.

— Па то ћу ја онда имати још и казну да плаћам?

— Треба претпоставити.

— А зашто Хипотекарна Банка није исплаћена? Зар није било пара?

— Пара је било, али су на друге расходе отишле.

— А на какве то?

— Па на издржавање вашег властеоског дома, на куповину стоке; то Василије Васиљевић зна; они су ту наређивали.

Глафира Ивановна плану:

— Опет Василије Васиљевић! На врх главе сте ми се попели с вашим Василијем Васиљевићем! — Докле ћу вам већ говорити да ми више ни имена његовог не помињете! Нарочито овде, у личној мојој канцеларији, — нећу више да чујем за њега, за вашег Василија Васиљевића!

И ту Глафира Ивановна устаде па се раз'ода по соби.

— Седи па пиши, — прозбори она наједном, заставши поред секретара. — А вас двојица слушајте.

Левон брже седе за сто, узе дуго перо, умочи само врх од њега у мастило, па накриви главу на леву страну.

„Госпођин план"... — поче Глафира Ивановна. — Левоново перо поче да цврчи по хартији. — Цело имање поделити на четири дела:

„Први да се назове удовичка деоница или засебина, и да се одреди на издржавање Госпође Властеоке и њеног дома.

„Други део — назвати дужничком деоницом па из њега исплаћивати интерес на дугове. — Јеси л' написао? — запита властеока.

— На дугове, — понови секретар.

„Трећи део — назвати деоницом дечијом, па га определити на издржавање Дмитрија Петровића.

„Четврто, најзад, назвати делом агрономским и економским, и приходе од њега употребљавати на разна усавршавања у газдинству.

— Газдинству, — понови секретар.

Властеока се окрену Кинтилијану и Павлу. — Јесте л' чули? — запита их.

— Чули смо, — одговорише они у један глас.

Секретар устаде.

— А сад дајте овамо акта што треба да потписујем.

Кинтилијан већ пође прозору по сафијански црвен портфељ с којим је дошао био из Баштинске канцеларије, но Глафира Ивановна га задржи усклико: — Ах! — Меморијал! Па ја сам заборавила Меморијал!

Кинтилијан се врати на пређашње место, а госпођа извади из џепа своју бележницу. — И, да не заборавим, — поче она још и не погледавши у њу — хоћу да знам ко ми је у Бапкову у тамошњем властеоском дому покућар? Да не буде Никита Црногаћа?

— Он — он, — добаци Кинтилијан.

— Да не буде Никита Црногаћа покућар ни у Бапковском Властеоском дому — нити игде. Умро је он!

Кмет, секретар и пословођа — сви троје и нехотице дигоше главе.

— За мене је он умро. — Ја сам приметила да у ком ми селу он живи, тамо ми неизоставно избија пожар. Кад је он у Лисицину служио, тамо ми је кућа у дворишту до тла изгорела. — Уклоните га са дужности покућара, па га отправите у које откупничко село.

— Разумем, — одговори Кинтилијан.

— А сад да видимо Меморијал.

Властеока отвори бележницу па прочита гласно: „Печат". — Да! Треба одмах наручити у Тули печат са фигуром која претставља време, и са натпи-

сом: „Оправдаће” — а та реч да буде изрезана разговетно. — То теби предајем, Павле.

— Биће тачно извршено, — весело јој одврати Павле.

— Видела сам, — додаде Глафира Ивановна, љубазно га погледавши: — ти си већ почео село у ред да доводиш: стазе и путање су почишћене. — Хвала ти.

Павле јој се дубоко поклони.

— Трудићемо се, госпођо-мајко, — изговори он.

— Лепо, лепо.

— А сад друго: — „Овас и сено”. — Ономад ми је долазио сусед Иван Јеремјеић — задржао се читава два часа — и да ми је знати ко га је звао да ми долази? — За његове коње издата је јамачно која ока овса — а већ сена су пред коње и читаве мрежаге бачене! — То је страшно! Питам вас сад, ко тиме управља?

— Вратар, — прозбори Кинтилијан.

— Не лупај којешта! Какав вратар! Није то вратарова дужност! Вратар се брине о дому, а не о коњушници.

— Овас и сено издаје старешина коњушницâ, — поправи се прикашчик.

— А ко је тај?

— Ипат сарач.

— Ти дакле на Ипату овас и сено остављаш!... Тако важна рубрика у рукама онаког зевзека! А ког врага ти онда радиш? Рецимо, ти сам коњски фураж не можеш мерити — али ти ипак мораш знати колико се чега издаје. — Никифор такву погрешку не би учинио. — Очигледно је да ћу морати

и коњушнице Павлу под команду дати. — Збиља, — додаде властеока, окренувши се Павлу: — у које је село Никифор отеран?

— У Валухино.

— У Валухино... Потсети ме на њега данас, Левоне.

— А сад треће: „Питати зашто је послат Аљошка, а не Феђка?" — Да; хоћу да чујем зашто по мамзел у Москву није послат Аљоша, као што је било наређено, него сте послали излапелог старца Фјодора?

— Алексије је био потребан у столарници.

— Кад вам ја што наредим — имате да извршите, а не да мудрујете. — Јеси л' ти то изменио моју заповест?

— Нисам ја.

— А да ко је?

Кинтилијан се збуни и не одговори.

— Чујеш шта те питам: ко је?

Кинтилијан већ заусти — али запе. Пегледа у госпођу... — Василије Васиљевић су изволели наредити, — изговори он брзо.

— Опет! — ускликну Глафира Ивановна. — Опет Василије Васиљевић! О, та то је и сувише! Свуда, на сваком кораку тај несретни Василије Васиљевић. С тим треба раскрстити! То жив човек не може издржати!...

И ту Глафира Ивановна јако зазвони у звонце.

Уђе Тркуница.

— Одмах да идеш к Василију Васиљевићу па да му кажеш да ми одмах, овог часа, дође. И кажи Аграфени да ми чашу воде донесе.

— Разумем! — ускликну Тркуница па ишчезе.

— А ви, — настави госпођа, — одлазите сад сви напоље. Акта ћу ја после потписати.

И Глафира Ивановна поче опет да хода по соби.

— И који вас враг натера, Кинтилијане Андреићу, да је опет на Василија Васиљевића потсећате! — примети кмет Павле прикашчику, излазећи из предсобља.

— Ама то је увек тако! — љутито се одазва старац па одмахну руком. — Таква нам је карта данас испала!...

— А оне копејке сте вешто избацили, — рече кмет смешкајући се.

— А и ви сте красан... са вашим печатом... — и ту се Кинтилијан упути у Баштинску канцеларију.

— А куд ћете ви? — запита Павле Левона.

— Ја ћу у своју собу, да отспавам. Страшно сам се уморио.

Павле остаде сам, замисли се на часак, даде себи суров, старешински изглед, па, широко млатајући стиснутим песницама, пође у воћњак.

Тркуница међутим дотрча у нарочити дом у ком је становао Василије Васиљевић, па утрчавши у његов кабинет, изговори сав задуван: — изволʼте код госпође.

Василије Васиљевић таман је довршавао трећу шољу чаја са скорупом. Пустивши млаз дуванског дима из уста, приносио је насуту шољу устима, кад наједном дечко упаде. Он одмах остави шољу на сто, па, накострешивши обрве, са усплахиреним изгледом запита Тркуницу: — је лʼ ме госпођа тражи?

— На служби. Наредили су да вам кажем да о в о г с т и к а... изволите.

— А где је она?

— У канцеларији.

Василије Васиљевић поћута мало па се наједном диже.

— Хеј, Јушка! — викну он: — да се облачим, капут и машну!

Служитељ донесе Василију Васиљевићу да се обуче. Он се очешља пред огледалом, закопча капут најпре на десну страну, па га после наново закопча на леву, натаче шешир и изађе на улазне степене.

— А због чега? — запита он, не осврћући се, Тркуницу који га је пратио: — је ли тамо... да се није нешто?...

— Па јесте, канда, — значајно му одговори окачењак дечко.

— Љути се? — изговори Василије Васиљевић, још више спустивши глас.

— Много су љути, — одазва се Тркуница.

— Господе Боже! — прошапта Василије Васиљевић, опипавши се руком по грудима, уздахну једанпут, двапут па се упути отежаним корацима преко задњег улаза у „Личну канцеларију", где га је, отпијајући гутљај по гутљај воду из чаше што ју је донела Аграфена, чекала Глафира Ивановна.